

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

**İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER
FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

CİLT:1

SAYI:2

YIL: ARALIK-1999

**AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

**SAHİBİ
PROF.DR. ŞAN ÖZ-ALP
(AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ)**

**YAYIN KURULU
PROF.DR.HALİM SÖZBİLİR
PROF.DR.NÜKET SARACEL
PROF.DR.H.HÜSEYİN BAYRAKLI**

**EDİTÖR
PROF.DR.H.HÜSEYİN BAYRAKLI**

**YAYIN KOORDİNATÖRLÜĞÜ
ÖĞR.GÖR.DR. VEYSEL KULA
ÖĞR.GÖR. ALİ DEĞİRMENDERELİ
ÖĞR.GÖR. MAHMUT MASCA**

**ADRES:
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
AHMET KARAHİSARİ KAMPÜSÜ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
AFYON**

Tel: 0272 2163300

Fax: 0272 2163304

<http://www.aku.edu.tr/iibf/index.htm>

E-Mail: dderele@iibf.aku.edu.tr

BASIM: Pozitif Matbaacılık-ANKARA

Aralık 1999

ÖNSÖZ

Üniversitelerimiz, Cumhuriyetin en önemli eserlerindedir. Bu bilim merkezlerinde Atatürk İlke ve İnkılapları doğrultusunda çalışkan, karakter sahibi ve çağdaş gençler yetiştirilmesi hedeflenmektedir. Dünyadaki hızlı değişim karşısında bu tür bilimsel düşünce yapısıyla yetişmiş insanın ayrı bir yeri bulunmaktadır.

Üniversitelerin temel fonksiyonlarından biri de bilimsel çalışmaların yapılmasının özendirilmesi ve bunların değerlendirilerek, kitap olarak ve dergilerde makale olarak yayımlanmasıdır. Bilginin birikimini ve denetlenebilirliğini sağlamada yayının önemi büyüktür çünkü bu yayınlar sayesinde kuşaklararası bilgi aktarımı mümkün olacaktır. Üstelik yazıya geçirilmeyen bilgilerin unutulmaya mahkum olduğu da bir gerçektir.

Bu anlayış doğrultusunda üniversitemizde bilimsel çalışmaları hızlandırmak, hazırlanan kitap ve dergileri bastırarak başta akademisyenler ve öğrenciler olmak üzere ilgililerin hizmetine sunmak önde gelen hedeflerimizdendir. Bunun gerçekleştirilmesi ile üniversitemizin akademik bakımdan önde gelen üniversiteler arasında yer alacağından emin olarak bilimsel yayınlara özel önem vermekteyiz.

Temmuz 1974'te Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisine bağlı olarak Afyon'da kurulan Afyon Maliye Muhasebe Yüksekokulu üniversitemizin temelini oluşturmuştur. 1987'de İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi adını alan okul, kuruluşunun 26. yıldönümüne yaklaştığımız şu günlerde üniversitemizin en köklü birimi olarak faaliyetlerini sürdürüyor.

Afyon Lisesi ek binasında eğitim-öğretim faaliyetlerine başlayan Afyon Maliye Muhasebe Yüksekokulundan bugünün İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesine uzanan süreçte üniversitemizin en faal birimlerinden biri olan bu bilim merkezinin hazırladığı dergiyi akademisyen ve öğrencilerimize sunmaktan mutluluk duyuyoruz.

Prof.Dr. Şan ÖZ-ALP
Rektör

25. YIL

Ekonomik kalkınmada, iyi bir eğitim almış nitelikli işgücünün önemi herkesçe bilinen bir gerçektir. İktisadi ve İdari Bilimler fakülteleri; bir ülkenin iktisatçıları, işletmecilerini, maliyecilerini, muhasebecilerini yetiştirirler. Bugün ülkemizin herbir köşesine yayılmış 50 adet fakülte bu alanda hizmet vermektedir.

Biz; bu yıl fakültemizin kuruluşunun 25. Yılı'nı kutluyoruz. Ekim 1974 yılında kurulan Fakültemize başta Sayın İbrahim KÜÇÜKKURT olmak üzere tüm Afyon halkının maddi ve manevi desteklerinin ilk günden bugüne kadar devam ettiğine bu kurumda çalışan bizler yakından tanık olduk.

Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisine bağlı bir yüksek okul olarak Sayın Prof. Dr. Aykut HEREKMAN tarafından kuruluş süreci başlatılan ve daha sonra fakülteye dönüşen ve 1992 yılında da Üniversite olan bu kurumun çatısı altında görev yapmak bizler için bir onurdur. Tüm öğretim elemanı meslektaşlarım ve idari personel arkadaşlarım; Atatürk İlke ve İnkılapları ışığı altında kuruluş amaçları doğrultusunda en iyi hizmeti vermeye çalışarak, kuruluşta büyük emeği geçenlere layık olma çabası içerisindeyiz.

Prof.Dr. Halim SÖZBİLİR
DEKAN

BU SAYIDA YER ALAN HAKEM KURULU

Prof.Dr. Adil ATASOY

Prof.Dr. Doğan BAYAR

Prof.Dr. C.Necat BERBEROĞLU

Prof.Dr. Fevzi DEVRİM

Prof.Dr. Ercan GÜVEN

Prof.Dr. Ergül HAN

Prof.Dr. Fethi HEPER

Prof.Dr. Rıdvan KARLUK

Prof.Dr. İnan ÖZALP

Prof.Dr. Fazıl TEKİN

Prof.Dr. Necdet TİMUR

Prof.Dr. Mehmet TOSUNER

Prof.Dr. Kamil TÜĞEN

Prof.Dr. Nezih VARCAN

Prof.Dr. Şehabettin YİĞİTBAŞI

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Cilt:I

Aralık 1999

Sayı:2

İÇİNDEKİLER

İŞLETME

Prof.Dr. Nüket SARACEL	İhbar Tazminatı Hakkının Kazanılması	1
Yrd.Doç.Dr. Süleyman DÜNDAR	Çok Hedefli Karar Problemlerinin Çözümü	11
Öğr.Göv.Dr. Veysel KULA Yrd.Doç.Dr. Ekrem TATOĞLU	Uluslararası İş Ortaklıklarının Nitelikleri ve Kuruluş Nedenleri	23
Öğr. Gör. Yasin SEZER	Cumhuriyet ve Hukuk Devrimi	39

İKTİSAT

Doç.Dr. Emel ŞIKLAR	Türkiye İçin Değişken Gecikme Yapısı İle Enflasyon Modeli	53
Yrd. Doç. Dr. İsmail AYDOĞUŞ Arş. Gör. Selçuk AKÇAY	Petrol ve Azerbaycan Ekonomisi 1993-1997	71
Yrd. Doç. Dr. Erol KUTLU Yrd. Doç. Dr. Muharrem AFŞAR	Yeni Dünya Ekonomik Düzeni ve Güç Dengeleri	87
Öğr.Gör. Mahmut MASCA	Finansal Globalleşme	107

MALİYE

Prof.Dr.Hasan Hüseyin BAYRAKLI	Geçici Vergi Kavramı ve Vergi Adaleti Açısından Önemi	121
Yrd.Doç.Dr. İstiklal Y. VURAL	1923-1929 Dönemi Maliye Politikaları	133
Öğr.Göv. Ali DEĞİRMENDERELİ	Gelir Vergisindeki Vergi Ödeme Sürelerinin Vergi Yüküne Etkisi	147
Öğr. Gör. İbrahim DURSUN	1930-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulaması	159
Öğr.Göv. Ahmet TEKİN	Milli Mücadele Dönemi Vergi Politikası ve Devlet Gelirleri (1919-1923)	177
Öğr.Gör. Kamil GÜNGÖR	Kamu Harcamaları-Bütçe Açıkları İlişkisi	193
Araş. Gör. Harun CANSIZ	Türkiye'de Konsolide Bütçe Harcamalarının Ekonomik Ayrım Açısından Gelişimi : 1987-1998	209

İHBAR TAZMİNATI HAKKININ KAZANILMASI

Prof.Dr. Nüket SARACEL*

ÖZET

Süresi belirli olmayan sürekli hizmet akitlerinin sona ermesi durumunda ihbar tazminatı hakkı söz konusudur. Akdin sona ermesinde ödenen diğer tazminatlardan farklı olarak bu hak hem işçi, hem de işverene tanınmıştır. Ancak bu tazminat tüm sona erme hallerinde değil, ilke olarak hizmet akdinin usulsüz bildirimli fesihle sona erdirilmesinde ödenir. Bazı tür sona erme halleri ise usulsüz bildirimli fesih sonucunu doğurduğundan taraflara ihbar tazminatı hakkı verir.

ABSTRACT

In the situation of a termination of indefinite period of continued employment agreement the right of notification compensation occurs. In the termination of an agreement this compensation differs from the others as the right is given to the employer as well as the employee. However, this compensation is not paid in all termination of agreement conditions but in principle is paid during an irregular notification of a cancellation of an employment agreement. Some terminations of agreement situations cause irregular notification of a cancellation and due to this it gives the sides the right of notification compensation.

I. GENEL OLARAK

İhbar tazminatı İş Kanununun 13.maddesi kapsamında yer alan bir haktır¹. Bu hak belirli koşulların mevcut olması halinde hem işçi

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F, İşletme Bölümü.

¹ İhbar tazminatının hukuki niteliği ve hizmet akdininin sonuçlanmasında ödenen diğer tazminatlarla ilişkisi konusunda bakınız: Nüket SARACEL, “İhbar Tazminatı ve Diğer Tazminatlarla İlişkisi”, *İhsan Tarakçıoğlu'na Armağan, Gazi Ün. Hukuk Fak. Der.*, C.II, S.1-2, 1998, s.51-61.

hem işveren için söz konusudur. Basın İş Kanunu ile Deniz İş Kanununda da aynı hak düzenlenmiştir². Her üç kanuna göre bazı tür hizmet akitlerinin belirli hallerde sona ermesi durumunda ihbar tazminatına hak kazanılmaktadır.

II. İHBAR TAZMİNATI HAKKINI KAZANMA KOŞULLARI

A) AKDİN NİTELİĞİNE İLİŞKİN KOŞUL

İhbar tazminatına hak kazanabilmek için sona eren akdin süresi belirli olmayan sürekli hizmet akdi³ olması gerekir. Belirli süreli hizmet akitlerinde ihbar tazminatı ödenmez⁴. Zira İş Kanununda ihbar tazminatı bildirimli fesih kapsamında düzenlenmiştir. Bildirimli fesih ise ilke olarak süresi belirli olmayan hizmet akitlerini sona erdirir⁵. Akdin süresi belirli ise sona erdirilmesi için bildirim süresi verilmesi gerekmez. Bu durumda hizmet akdi belirlenen sürenin veya işin bitiminde sona erer (Borçlar Kanunu m.338). Bu tür hizmet akdi

² Basın İş Kanununda bildirim süresine ilişkin ücretin işveren veya gazeteci tarafından diğer tarafa önceden ödenmesi suretiyle akdin feshine olanak tanınmıştır. (m. 5). Deniz İş Kanununda ise bildirme koşuluna uymayan tarafın Kanunda öngörülen sürelerle uygun ücret tutarında tazminatı ödemek zorunda olduğu hükme bağlanmıştır(m.16/D).

³ Hizmet akdinde bir süre saptanmadığı gibi, akde konu olan işin niteliğinden de bir süreyi kapsamadığı anlaşılırsa aradaki akit süresi belirsizdir.

⁴ Yarg. HGK. 27.12.1978, E. 1977/9-597, K. 1242(İsmet, POLATCAN, Nejat Can, POLATCAN, *İş Sözleşmesinin Sona Erdirilmesi Usulleri ve Sonuçları, Süreli Fesih-Süresiz Fesih*, 1996,s. 18); Yarg. 9.HD.7.2.1991, E. 1990/9562, K. 1991/1347; Yarg.9.HD.1.3.1991, E.1991/2725, K.1991/3146; Yarg.9.HD.10.6.1993, E.1992/14926, K. 1993/10080; Yarg. 9.HD.24.10.1995, E. 1995/12790,K. 1995/32895(*Çalışma Hayatı İle İlgili Yargıtay Kararları 1990-1995*, Kamu-İş, Ankara, 1996, s.54, 58, 134, 213); Yarg. 9.HD.11.6.1996, E.1996/5765, K.1996/13362(Münir, EKONOMİ, *Yargıtayın İş Hukukuna İlişkin 1996 Yılı Emsal Kararları*, Kamu İş , Ankara, 1998, s.41); Yarg.HGK.1.7.1992, E. 1992//9-335, K. 448; Yarg. 9.HD.29.4.1993, E.1992/13104, K. 7316(*İlmi ve Kazai İçtihatlar Dergisi*, Yıl.32, S. 382(Ekim 1992), s. 9075; Yıl. 33, S. 391(Temmuz 1993), s. 9653).

⁵ Genel kural bu olmakla birlikte hayat boyunca ya da on yılı aşan bir süre için yapılan hizmet akitleri belirli süreli olmalarına rağmen bildirimli fesihle sona erdirilebilir. Bu hak sadece işçiye tanınmıştır. İşçi bu hakkını on yıl geçtikten sonra her zaman ve bir aylık bildirim süresine uyararak kullanabilir (Borçlar Kanunu m. 343).

öngörülen sürenin dolmasından önce feshedilmiş olsa dahi ihbar tazminatının ödenmesi söz konusu olmaz⁶. Diğer taraftan tarafların anlaşması ya da İş Kanununun 16 ve 17. maddelerinde yer alan haklı nedenlerden birinin varlığı halinde de akit sona erdirilebilir. Bu koşullar bulunmadan hizmet akdini fesheden geri kalan süreye ait ücreti karşı tarafa ödemek zorunda kalır⁷. Aynı durum sosyal haklar için de geçerlidir⁸.

Bu arada belirtelim ki, işverenlerin aynı işçiyi birbirini izleyen kısa süreli belirli süreli hizmet akitleriyle çalıştırmaları durumu özel bir önem taşımaktadır. Gerçekten uygulamada girdi-çıkıti niteliğinde 3'er, 4'er aylık birbirini takip eden belirli süreli hizmet akitleri yapıldığı görülmektedir. Bu yola kıdem ve ihbar tazminatı ile yıllık ücretli izin gibi bazı yükümlerden kaçınmak için başvurulmaktadır. Hizmet akdi yapma serbestisinin kötüye kullanılması halini oluşturan bu uygulama karşısında önceleri yaşanan duraksama Yargıtayın bu tür akitleri "zincirleme hizmet akdi" şeklinde isimlendirerek tek bir belirsiz süreli hizmet akdi sayması ile son bulmuştur⁹. Belirli süreli hizmet akitlerinin hangi koşullara bağlı olarak zincirleme hizmet akdi niteliği kazanacağı ilgili mevzuat içinde düzenlenmemiştir. Ancak, Yargıtayın bir kararında¹⁰ konuya açıklık getirilmiştir. İki üç yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre akitlerin tekrar edilmesi ve tekrar edilen belirli süreler sonunda işe giriş çıkışların fiilen değil, kayden yapılması durumunda zincirleme hizmet akitlerinden söz edilebileceği öngörülmüştür. Bu tür akitlerin sona erdirilmesinde bildirim sürelerine

⁶ Yarg.9.HD.15.12.1988, 9675/12031(POLATCAN/POLATCAN, s. 18);

Yarg.9.HD.9.7.1991, E. 1991/6238, K. 1991/10700; Yarg. 9.HD.18.9.1991, E. 1991/7294, K.1991/12306); Yarg. 9.HD.12.4.1993, E.1992/10078, K. 1993/5592(*Çalışma ...*, s. 73, 76, 127); Yarg. 9.HD.28.2.1995, E.1994/16836, K.1995/6017 (POLATCAN/POLATCAN, s. 19); Yarg. 9.HD.25.9.1996, E.1996/6495, K.1996/17861; Yarg 9.HD.25.9.1996,E.1996/6491, K.1996/17857(EKONOMİ, s. 42- 43).

⁷ Yarg.9.HD.19.2.1976, 33699/6498. (POLATCAN/POLATCAN, s. 17).

⁸ Yarg. 9.HD.25.11.1993, E. 1993/8962, K. 1993/17312(*Çalışma ...*, s. 152).

⁹ Ercan, GÜVEN, Ufuk, AYDIN, *İş Hukuku*, Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları No. 144, Eskişehir, 1999, s. 38; Ayrıca bkz.: POLATCAN/POLATCAN, s. 17; Yarg. 9.HD.5.11.1992, E. 1992/4182, K. 1992/12212, (*Çalışma ...*, s. 288).

¹⁰ Yarg.9.HD. 8.4.1974, E.1973/11476, K. 1974/6579(GÜVEN/AYDIN, s. 38'den ÇENBERCİ, s. 265).

uyulması, bu sürele uyulmadığında ise ihbar tazminatına hükmedilmesi gerekmektedir¹¹. Mevsimlik ve kampanya işlerindeki hizmet akitleri de Yargıtay kararlarında belirsiz süreli hizmet akdi olarak kabul edilmektedir. Mevsim ya da kampanya başında işe alınmayan işçinin işvereninden ihbar tazminatı isteme hakkı bulunmaktadır¹².

Öte yandan 625 sayılı Özel Okullar Kanununa göre her yıl için birer yıllık yapılan akitler özelliği itibariyle belirli süreli akitler olup, belirsiz akde dönüşemez¹³. Bu Kanuna tabi kuruluşların yaptığı sözleşmeler zincirleme şeklinde tekrarlırsa dahi belirli süreli akit olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla özel durumdaki bu kişiler akitleri yenilenmediği takdirde ihbar tazminatına hak kazanmamaktadır¹⁴.

B) HİZMET AKDİNİN BELİRLİ HALLERDE SONA ERMESİ KOŞULU

Belirsiz süreli sürekli hizmet akitlerinin işçi ya da işveren tarafından İş Kanununun 13.maddesinde öngörülen usule uyulmadan sona erdirilmesi halinde karşı taraf için ihbar tazminatı hakkı doğar. Bazı sona erme hallerinde ise tarafların her ikisi bakımından da tazminat söz konusu olmaz.

1. Taraflara İhbar Tazminatı Hakkı Veren Sona Erme Halleri

- İş arama izni verilmemesi: Hizmet akdinin işveren

¹¹ Yarg. 9.HD.16.9.1993, E. 1993/12848, K. 1993/12920(Çalışma ..., s. 142); Yarg.HGK. 6.4.1994, E. 1994/9-50, K. 210(İlmi..., Yıl. 35, S. 410(Şubat 1995), s. 10866); Yarg.9.HD.19.9.1996, E.1996/5735, K. 1996/17159(EKONOMİ, Yargıtayın ..., s. 40).

¹² Yarg.HGK, 6.7.1977, E.1976/9-3194, K. 736(POLATCAN/POLATCAN, s. 18). Mevsimlik işlerde ihbar tazminatı: Yarg.9.HD. 1.4.1996, E. 1996/34176, K. 1996/6733; Yarg.9.HD.25.9.1996, E. 1996/6554, K. 1996/17967 , Yarg.9.HD.2.10.1996, E. 1996/67, K. 1996/18882(Yargıtayın ..., 36-38); Kampanya işlerinde ihbar tazminatı :Yarg.HGK. 8.11.1995, E.1995/9-681, K. 929(İlmi ...,Yıl. 36, Sayı. 428(Ağustos 1996), s. 12018).

¹³ Yarg.HGK.1.7.1992, E. 1992/9-335, K. 448 (İlmi ...,Yıl. 32, Sayı. 382(Ekim1992), s. 9075); Yarg.9.HD.10.10.1992, 3861/11502(POLATCAN/POLATCAN, s. 18).

¹⁴ Faruk KAZANCI'nın İlmi ..., Yıl. 32, Sayı. 382(Ekim 1992), s. 9078'deki notu.

tarafından bildirimli feshinde bildirim süresinin tanınması yeterli değildir. Bu süre içerisinde İş Kanununun 19.maddesinde öngörülen iş arama izni verilmediğinde usulünce verilmiş bildirim süresinden söz edilemez. Bu durumda ihbar tazminatının hüküm altına alınması gerekir¹⁵. Ancak hizmet akdinin bildirim süresine uymaksızın feshedilmesi durumunda ihbar tazminatına hükmedileceğinden, ayrıca iş arama tazminatı ödenmesi söz konusu değildir¹⁶.

- Mevsimlik ve kampanya işlerinde işe çağrılmama¹⁷: Mevsimlik işlerde işe başlanacağı kendisine bildirilmeyen işçinin ihbar tazminatı hakkı bulunmaktadır. Aynı durum kampanya işçilerinin işe çağrılmaması durumunda da söz konusudur. Geçici işçilerin akitlerinin yenilenmesi ise vizeye tabi olduğundan, Başbakanlık genelgesine dayanılarak ekonomik kriz dönemlerinde bu işçiler işten çıkartılabilirlerse de kendilerine ihbar tazminatı ödenmesi gerekir¹⁸.

- İşverenin emeklilik nedeniyle bildirim süresi tanımadan hizmet akdini sona erdirmesi: Bildirim süresi vermeksizin emekliye sevk ederek işçisinin hizmet akdini fesheden işverenin ihbar tazminatı ödemesi gerekir¹⁹.

- İşyerinin kapatılması sonucu fesih: Hizmet akdi çalıştığı işyerinin kapatılması sonucu feshedilen işçi ihbar tazminatına hak kazanır²⁰.

- Haksız fesih : İşverenin İş Kanununun 17.maddesinde belirtilen haklı nedenler oluşmadan hizmet akdini feshetme yetkisi yoktur. Buna rağmen yapılan fesih geçersiz olmayıp haksız fesih

¹⁵ Yarg. 9.HD.27.11.1995, E. 1995/17833, K. 1995/34762; Yarg. 9.HD.27.11.1995, E. 1995/17832, K. 1995/34766 (*Çalışma ...*, s. 221).

¹⁶ Yarg. 9.HD.30.12.1977, E. 16546, K. 18179 (İbrahim, EŞMELİOĞLU, *Gerekçeli Açıklamalı-İçtihatlı İş Kanunları ve Mevzuatı*, Ankara, 1986, s. 221).

¹⁷ Bkz. Bu çalışma, dipnot 10.

¹⁸ Yarg. 9.HD. 19.3.1996, E. 1996/4900, K. 1996/5688(*Yargıtayın...*, s. 57).

¹⁹ Yarg. 9.HD. 7.5.1982, 3966/4587; Yarg. 9.HD.10.2.1982, 21/1381(POLATCAN/POLATCAN, s. 35, 37).

²⁰ Yarg. 9.HD. 6.5.1996, E. 1995/36003, K. 1996/9661(*Yargıtayın...*, s. 34).

sayılabacaktır²¹. Feshe konu olan akit belirsiz süreli ise sözleşmeyi sona erdirme konusundaki irade beyanı bildirimli fesih niteliğinde kabul edilecektir. Ancak önceden bildirimde bulunulmadığı için usulsüz bildirimli feshe ilişkin diğer hükümlerin yanı sıra ihbar tazminatı hakkının da uygulanması gerekecektir²².

Ayrıca işveren m.17/ II'deki bildirimsiz fesih hakkını Kanunda öngörülen sürede kullanmalıdır. Bu süre işçinin bu davranışının işverence öğrenildiği günden başlayarak 6 işgünü ve fiilin vukuundan itibaren 1 yıldır. Bu süreler geçildikten sonra bildirimsiz fesih yoluna gidilemez (İş Kanunu, m.18). Gidilirse, yapılan fesih haksız fesih olur. Bu durumda işçi ihbar tazminatına hak kazanır²³.

Hizmet akdinin işçi tarafından haklı bir neden olmaksızın ve süre tanınmaksızın feshedilmesi durumunda ise işverene ihbar tazminatı hakkı doğacaktır²⁴. İstifa ederek işten ayrılan işçinin bildirim süresine uyması gerekir. Aksi takdirde işverene ihbar tazminatı ödemek zorunda kalır²⁵.

2. Taraflara İhbar Tazminatı Hakkı Vermeyen Sona Erme Halleri

- Usulüne uygun bildirimli fesih: Hizmet akdi İş Kanununun 13.maddesinde öngörülen bildirim süresi ve iş arama izni verilmek

²¹ Haklı nedenle feshin ispatı bu nedeni ileri süren tarafa aittir. Haklı gerekçenin ispat edilememesi durumunda karşı tarafın ihbar tazminatı hakkı doğar. Yarg. 9.HD. 14.3.1991, E.1991/12679, K. 1991/5897; Yarg.9.HD.20.12.1995, E.1995/21335, K. 1995/36002(*Çalışma ...*, s. 60, 234).

²² Yarg. 9.HD.14.5.1985, E. 2150, K. 5223(*İlmi ...*, Yıl. 26, Sayı 307(Temmuz 1986), s.4258) . Ayrıca bkz.:Aynı dergi, s. 4260'da Ali GÜZEL'in notu.

²³ Ünal, NARMANLIOĞLU, *Türk Hukukunda Kanundan Doğan Kıdem Tazminatı*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1973, s. 171.

²⁴ Yargıtay işçinin işyeri nakli isteminin işveren tarafından reddedilmesi ve işten ayrılmış olan kocasına tahsis edilen lojmandan çıkmasının istenmesinin İşKanununun16/II.fikrasındaki feshi haklı kılan nedenlerden sayılamayacağına karar vermiş ve bunu haksız fesih olarak değerlendirmiştir. Bu durumda işverenin ihbar tazminatı isteme hakkı bulunduğunu öngörmüştür. Yarg. HGK. 24.6.1992, E. 1992/9-300, K. 397(*İlmi ...*, Yıl 32, Sayı 379(Temmuz 1992), s. 8874, 8875).

²⁵ Yarg. 9.HD.21.3.1991, E. 1990/2595, K. 1991/6272(*Çalışma ...*, s. 61).

suretiyle feshedilirse işçinin ihbar tazminatı hakkı doğmaz²⁶.

- Tarafların anlaşarak akdi sona erdirmesi: Hizmet akdi tarafların karşılıklı anlaşması ile sona erdiğinde işveren işçinin bildirim süresine uymadığını ileri sürerek ihbar tazminatı isteyemez²⁷. Aynı durum işçi açısından da geçerlidir²⁸.

- Taraflardan birinin kendi isteği ile akdi sona erdirmesi: İhbar tazminatı nitelik olarak fesih bildirimine muhatap olan , ancak kendisine bildirim süresi tanınmayan tarafça istenebilecek haklardandır. Bu nedenle hizmet akdini kendisi sona erdiren taraf, ister işçi isterse işveren olsun karşı taraftan ihbar tazminatı isteyemez. Emeklilik, askerlik gibi nedenlerle dahi olsa hizmet akdini fesheden işçinin ihbar tazminatı hakkı bulunmamaktadır²⁹. Evlenme nedeni ile istifa eden kadın işçi de kendisi işten ayrıldığından ihbar tazminatı talep edemeyecektir³⁰.

- İşçinin statüsünün değiştirilmesi: İhbar tazminatı iş ilişkisi sona eren işçiye verilir. İşine son verilmeyerek sadece statüsü değiştirilen işçi ihbar tazminatına hak kazanamaz. Çünkü işvereni ile arasındaki hukuki ilişki devam etmektedir. Bu bakımdan işçi iken memur statüsüne geçirilen işçi işsiz kalmadığından ihbar tazminatı isteyemez³¹.

²⁶ Yarg. 9.HD.5.12.1995, E.1995/32628, K. 1995/35089(Çalışma ..., s. 224); TD. 21.5.1950, E. 3953, K. 4184 (Orhan, BAŞARI/Naim, TEZMEN, *Notlu-İzahlı İş Hukuku ve Sigorta Mevzuatı*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1961, s. 70).

²⁷ Yarg. 9.HD. 21.1.1994, E. 1994/2638, K. 1994/2638(Çalışma ..., s. 162)

²⁸ TD.16.12.1954, E. 813, K. 9788 (BAŞARI/TEZMEN, s. 73); Mustafa, ÇENBERCİ, *İş Kanunu Şerhi*, 6. Bası , Olgaç Matbaası, Ankara, 1986, s. 326.

²⁹ Yarg.9.HD. 9.4.1985, 508/3747 (POLATCAN/POLATCAN, s. 37); Yarg.9.HD. 13.5.1996, E. 1995/36081, K. 1996/10050 (*Yargıtayın ...*, s. 23), Yarg.9.HD. 22.6.1993, E. 1992/14819, K. 1993/10822; Yarg. 9.HD.23.1.1995, E. 1994/15295, K. 1995/730, Yarg. 9.HD.10.10.1995, E. 1995/20830, K. 1995/30821; Yarg. 9. HD. 3.3.1994, E. 1993/15285, K. 1994/3136; Yarg. 9.HD. 28.6.1994, E. 1994/9401, K. 1994/10194(Çalışma ..., s. 138, 164, 176, 181, 202); ÇENBERCİ, s. 326, 327.

³⁰ Yarg.9HD.6.3.1996, E. 1995/31243, K. 1996/3875 (*Yargıtayın ...*, s. 27).

³¹ Yarg. 9.HD.31.12.1965, 10578/10295 (Turgut, UYGUR, İrfan, DÖNMEZ, Bahaettin, KARS, *Tatbikatta açıklanmalı ve İçtihatlı İş Davaları ve İlgili Mevzuat*,

• Haklı nedenlerle fesih: İhbar tazminatı İş Kanununda bildirimli fesih kapsamında yer alan haklardandır. Bu bakımdan hizmet akdi işçi tarafından İş Kanununun 16.maddesinde belirtilen haklı nedenlerden biri ile sona erdirilirse kendisine ihbar tazminatı ödenmez³². Sözelimi sağlık kurulu raporunda kronik şizofreni hastalığına yakalandığı ve çalışmasının mümkün olmadığı belirtilen işçinin 16/I-b fıkrası gereğince hizmet akdini bildirimli fesh etmesi durumunda ihbar tazminatı hakkı bulunmamaktadır³³. İşçinin nakledildiği yere gitmemesi nedeni ile hizmet akdini fesh etmesi 16.maddenin II. bendinin (e) fıkrasına giren hallerden sayıldığından kendisine ihbar tazminatı ödenmesi gerekmeyecektir³⁴. İşinin değiştirilerek daha ağır bir işe verilmesi nedeniyle hizmet akdini fesheden işçinin durumu da aynıdır³⁵. Sigorta primlerinin yatırılmaması, ücret ve işçilik haklarının ödenmemesi de madde 16/II kapsamına giren nedenler olup, bunlara dayanarak akdi sona erdiren işçinin ihbar tazminatı hakkı yoktur³⁶.

Benzer durum akdin 17.maddede belirtilen nedenlerden biri ileri sürülerek sona erdirilmesi halinde işveren açısından da geçerlidir. Diğer taraftan söz konusu madde gereğince akdin sona erdirilmesinde işçi de ihbar tazminatına hak kazanamaz. Nitekim, geçirdiği trafik kazası nedeniyle İş Kanununun 17/I. maddesi uyarınca bildirim süresine 6 hafta eklendikten sonra işveren tarafından akdi feshedilen

İstanbul, 1974, s. 222); Yarg. 9.HD. 6.5.1986, 3589/4642 (POLATCAN/
POLATCAN, s. 36).

³² Yarg. 9.HD.10.11.1970, T. 7320-12114(UYGUR/DÖNMEZ/KARS, s. 160);
Yarg. 9.HD.12.2.1992, E. 1991/13651, K. 1992/1283, Yarg.9.HD.7.5.1992, E.
1991/17090, K. 1992/5120(Çalışma..., s. 89, 100).

³³ Yarg. 9.HD. 31.1.1992, E. 1991/12816, K. 1992/824(Çalışma ..., s. 249).

³⁴ Yarg.9.HD.3.10.1991, E. 1991/7859, K. 1991/12831; Yarg. 9.HD.13.12.1995, E.
1995/21368, K. 1995/35441, Yarg.9.HD. 15.12.1995, E. 1995/21365, K.
1995/35591(Çalışma ..., s. 248, 267).

³⁵ Yarg. 9.HD.8.12.1994, E. 1994/13108, K. 1994/17376; Yarg. 9.HD.14.9.1995, E.
1995/7568, K. 1995/25752, Yarg.9.HD. 6.11.1995, E. 1995/12937, K.
1995/33424(Çalışma ..., s. 261, 262, 265).

³⁶ Yarg. 9.HD.19.10.1995, E. 1995/11432, K. 1995/31856, Yarg. 9.HD.23.10.1995,
E. 1995/12814, K. 1995/31900 (Çalışma..., s. 264).

işçi ihbar tazminatı isteyemez³⁷. Yine görevi sırasında uyuduğu, kendisi çalışmadığı gibi diğer işçilerin çalışmasına da engel olduğu, işyerinde ve iş saatlerinde içki içtiği ve raporlu olduğu günlerde başka bir işverenin işyerinde çalışarak işverenin güvenini kötüye kullandığı için hizmet akdi işverence sona erdirildiğinde (m. 17/II) işçiye ihbar tazminatı ödenmez³⁸. Diğer bir işçiye sataştığı, işveren ve işyeri ile ilgili asılsız söz ve isnatlarda bulunduğu, işverene karşı toplu hareket ve protesto niteliğinde davranışlar gösterdiği, kanunsuz greve katıldığı ve haklı bir sebebe dayanmaksızın bir ayda üç iş günü işe devam etmediği için akdi sona erdirilen (m. 17/II) işçi bakımından da durum aynıdır³⁹. İşçinin işyeri ve işverenle ilgili bulunmayan bir suçtan dolayı cezaevine girmesi karşısında yapılan fesihlerde (m.17/III) işçi ihbar tazminatı alamaz. Ancak kıdem tazminatı hakkı vardır⁴⁰.

• Kamulaştırma nedeniyle işçiyi işten çıkarma: Kamulaştırma özel yasasında öngörülen tebligat ve işlemleri gerektirdiğinden işçilerin bu durumu öğrenmemiş olmaları düşünülemez. Özellikle de işverenin kamulaştırma sonucu mağdur olacak işçilere başka bir işyerinde iş bulması durumunda iş güvenceleri sağlandığından kendilerine ihbar tazminatı ödenmesi gerekmez⁴¹.

³⁷ Yarg.9.HD. 21.1.1994, E. 1993/11195, K. 1994/348(Çalışma ..., s. 157).

³⁸ Yarg.9.HD.27.4.1992, E. 1991/17320, K. 1992/4704; Yarg.9.HD.6.5.1993, E. 1992/13032, K. 1993/7883; Yarg.9.HD.7.5.1993, E. 1992/12110, K. 1993/7920; Yarg.9.HD.18.4.1994, E. 1994/650, K. 1994/5704; Yarg.9.HD. 5.12.1994, E. 1994/13192, K. 1994/17177; Yarg.9.HD. 1.6.1995, E. 1995/2822, K. 1995/19575; Yarg.9.HD.18.9.1995, E. 1995/8655, K. 1995/25771; Yarg.9.HD. 21.9.1995, E. 1995/21904, K. 1995/27924; Yarg. 9.HD. 29.9.1992, E. 1992/5444, K. 1992/10588 (Çalışma ..., s. 285,292, 293, 301, 305, 310, 311, 312, 328); Yarg. HGK. 29.5.1991, E. 1991/9-223, K. 315(İlmi ..., Yıl. 31, Sayı. 370(Ekim 1991, s. 8296).

³⁹ Yarg.9.HD. 18.10.1995, E. 1995/12843, K.1995/31809; Yarg. 9.HD. 9.11.1995, E. 1995/13383, K. 1995/33697; Yarg. 9.HD.19.12.1995, E. 1995/34701, K. 1995/35842 (Çalışma..., s. 314, 317, 322); Yarg. HGK. 28.11.1990, E. 1990/9-464-K. 592(İlmi ..., Yıl. 31, Sayı. 1991(Şubat 1991), s. 7798); Yarg. 9.HD. 18.12.1969, 7923-11663 (UYGUR/DÖNMEZ/KARS, s. 180).

⁴⁰ Yarg. 9.HD. 9.7.1986, E. 5944-K. 7244(İlmi ..., Yıl. 26, Sayı. 307(Temmuz 1986), s. 4256); Yarg. 9.HD. 1.3.1994, E. 1994/3683, K. 1994/3048; Yarg.9.HD.3.3.1994, E. 1993/15892, K. 1994/3166(Çalışma, s. 299).

⁴¹ Yarg.9.HD. 17.1.1985, E. 10618, K. 175 (EŞMELİOĞLU, s. 224).

YARARLANILAN KAYNAKLAR

BAŞARI, Orhan, TEZMEN, Naim, *Notlu-İzahlı İş Hukuku ve Sigorta Mevzuatı*, İlaveli Dördüncü Tabı, Sermet Matbaası, İstanbul, 1961.

Çalışma Hayatı İle İlgili Yargıtay Kararları 1990-1995, Kamu-İş, Ankara, 1996.

ÇENBERCİ, Mustafa, *İş Kanunu Şerhi*, 6. Bası, Olgaç Matbaası, Ankara, 1986.

EKONOMİ, Münir, *Yargıtayın İş Hukukuna İlişkin 1996 Yılı Emsal Kararları*, Kamu-İş, Ankara, 1998.

EŞMELİOĞLU, İbrahim, *Gerekçeli Açıklamalı İçtihatlı İş Kanunları ve Mevzuatı*, Ankara, 1986.

GÜVEN, Ercan, AYDIN, Ufuk, *İş Hukuku*, Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, No. 144, Eskişehir, 1999.

NARMANLIOĞLU, Ünal, *Türk Hukukunda Kanundan Doğan Kıdem Tazminatı*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1973.

POLATCAN, İsmet, POLATCAN, Nejat Can, *İş Sözleşmesinin Sona Erdirilmesi, Usulleri ve Sonuçları, Süreli Fesih-Süresiz Fesih*, 1996.

SARACEL, Nüket, "İhbar Tazminatı ve Diğer Tazminatlarla İlişkisi", *İhsan Tarakçıoğlu'na Armağan, Gazi Ün. Hukuk Fak. Der.*, C.II, S.1-2, 1998.

UYGUR, Turgut, SÖNMEZ, İrfan, KARS, Bahaettin, *Tatbikatta Açıklamalı ve İçtihatlı İş Davaları ve İlgili Mevzuat*, İstanbul, 1974.

İlmi ve Kazai İçtihatlar Dergisi: Yıl. 26, Sayı. 307(Temmuz 1986).

İlmi ve Kazai İçtihatlar Dergisi. Yıl. 31, Sayı. 362(Şubat 1991).

İlmi ve Kazai İçtihatlar Dergisi: Yıl. 32, Sayı. 379(Temmuz 1992).

İlmi ve Kazai İçtihatlar Dergisi: Yıl. 32, Sayı. 382(Ekim 1992).

İlmi ve Kazai İçtihatlar Dergisi: Yıl. 33, Sayı. 391(Temmuz 1993).

İlmi ve Kazai İçtihatlar Dergisi: Yıl. 35, Sayı. 410(Şubat 1995).

ÇOK HEDEFLİ KARAR PROBLEMLERİNİN ÇÖZÜMÜ

Yrd.Doç.Dr. Süleyman DÜNDAR*

ÖZET

Problemlerin çözümünde daha etkin karar vermek için matematiksel yöntemler kullanılabilir. Bu yöntemlerden hedef programlama ile birden fazla hedefin olduğu ve bu hedeflerle ilgili değerlerin farklı ölçeklerle ifade edildiği problemlerin çözümü yapılabilir. Problemin çözümünde bütün hedefler gerçekleştirilemez ise hedefler önemlerine göre sıralamaya konabilir. Farklı öncelikli hedeflere göre yapılan çözümler içerisinde en fazla hedefin gerçekleştirildiği çözüm şekli belirlenebilir.

ABSTRACT

Mathematical methods are used to reach more effective decisions in the solutions of problems. As one of these methods, goal programming is used to solve problems which involve multiple goals and differing scales about these goals. If the problem solution doesn't satisfy all goals simultaneously, then the goals are ranked in terms of priority. Out of the solutions reached by taking into consideration the goals with different priorities, it is possible to specify the solution which covers the most goals.

I.GİRİŞ

Yönetimlerin karşılaştıkları problemlerle ilgili karar vermede dikkate alınması gereken kriterler gün geçtikçe artmakta ve karar durumu karmaşık hale gelmektedir. Bunun için yöneticiler karar vermede daha etkin yöntemler kullanma zorunluluğunu hissetmektedirler.

Yönetimler, mevcut kaynaklar dahilinde birden fazla hedefin gerçekleştirilmesi gerektiği problemlere çözüm ararlar. Eğer yönetimlerin, bir problemle ilgili başarılması gereken birden fazla

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü.

hedefleri söz konusu ise karar kriterleri çok boyutlu olmalıdır. Karar vermede kullanılacak yöntemde çok sayıda hedefi aynı anda değerlendirmelidir.

Karar teorisi, karar verme işlemini ve sürecini analitik ve sistematik bir yaklaşımla ele alarak inceler. Karar teorisi çerçevesinde geliştirilen matematiksel modeller, karmaşık problemlerin çözümünde etkili sonuç almada ve en iyi kararın verilmesinde yardımcı olmaktadır. Matematiksel yöntemlerle karar verme sürecinde karar, belirlenen kısıtlar, hedefler, fayda kriterleri dikkate alınarak mümkün çözüm seçenekleri içerisinde en iyi çözüm seçeneği ve şekli bulunmaya çalışılır.

II. HEDEF PROGRAMLAMA

Hedef programlama, belirli şartlar altında gerçekleştirilmesi gereken birden fazla hedefin olduğu durumlarda, karar vermede kullanılan matematiksel bir karar verme yöntemidir.¹ Hedef programlamada, doğrusal programlamadaki tek bir hedefin optimal yapılması yerine, hedef değerlerinden sapmalar minimum yapılmaya çalışılır.²

III. HEDEF PROGRAMLAMA MODELİNİN FORMÜLASYONU

Hedef programlamada en önemli nokta modelin formülasyonunun problemin çözümüne uygun ve doğru bir şekilde yapılmasıdır. Hedef programlama yönteminde model, hedef denklemlerinden ve amaç denkleminde oluşur. Bu denklemlerin oluşturulabilmesi için ilk önce karar ve sapma değişkenlerinin belirlenerek tanımlanması gerekir.

A) KARAR DEĞİŞKENLERİNİN BELİRLENMESİ

Hedef programlama modelinin çözümünde model formüle

¹ Richard I. LEVİN ve diğerleri, *Quantitative Approaches To Management*, (7.baskı, McGraw-Hill Publishing Company, New York, 1989) s.631.

² Mehrdad TAMİZ ve D. F. JONES, "An Example of Good Modelling Practice in Goal Programming", Ed.: Rafael CABALLERO, F. RUIZ, R. E. STEUER, *Advances in Multiple Objective and Goal Programming*, (Springer Verlag, Berlin, 1997), s.29

edilirken ilk aşama karar değişkenlerinin ve bu değişkenlerin neleri temsil ettiğinin belirlenmesidir. Karar değişkenleri genellikle bütün modellerde X ile ifade edilir. Her bir karar değişkenini ifade ederken de X_i ($i=1 \dots n$) şeklinde alt indis kullanılır. Modelde kaç tane karar değişkeni yer alması gerekiyorsa, X_1, X_2, \dots, X_n şeklinde n tane karar değişkeni belirlenir ve her bir karar değişkeninin ifade ettiği anlam açıklanır. Örneğin X_i üretim problemlerinde, ürünlerin üretim miktarlarını temsil edebilir. Problemdeki olayların anlaşılmasını kolaylaştırmak için karar veren karar değişkenlerini farklı sembollerle de ifade edebilir.

B) SAPMA DEĞİŞKENLERİNİN BELİRLENMESİ

Her bir hedef denkleminde sapma değişkenleri yer alır. Sapma değişkenleri iki yönlüdür. Birincisi, belirlenen hedef değerinin altındaki sapmayı ifade eden, negatif sapma değişkeni (d^-)'dir. İkincisi ise, belirlenen hedef değerinin üstündeki sapmayı ifade eden, pozitif sapma değişkeni (d^+)'dir.³

Hedef programlama modelinde kullanılacak sapma değişkenlerinden negatif sapma değişkeni olarak (d^-), pozitif sapma değişkeni olarak (d^+) değişkenleri kullanılabilir. Karar vericinin isteğine göre bu değişkenlerin yerine farklı değişkenler de kullanılabilir.

C) HEDEF DENKLEMLERİNİN FORMÜLASYONU

Hedef denklemleri, ilgili karar ve sapma değişkenleri kullanılarak formüle edilir. Hedef değerleri, denklemlerin sağ taraf değeri olarak yazılır. Karar verme durumunda olan yöneticinin ulaşmak istediği hedefleri, her problem için farklılıklar gösterebilir. Bu hedefler; kar maksimizasyonu, maliyet minimizasyonu, işgücünün verimli kullanımı, üretim araçlarının verimli kullanımı vb. gibi değişik hedefler olabilir. Bu hedeflerle ilgili olarak ulaşılacak istenen hedeflere göre hedef denklemlerindeki sapma değişkenleri amaç denkleminde yer alır.

³ Marc J. SCHNIEDERJANS, *Linear Goal Programming*, (Petrocelli Books, New Jersey, 1984), s,69

Sapma değişkenlerinin ve bu değişkenlerin hedef ve amaç denkleminde yer almasıyla ilgili beş farklı durum söz konusudur.⁴

1. Hedef ve Amaç Denkleminde Negatif Sapma Değişkeninin Yer Alması

Hedef denklemlerine hem negatif hem pozitif sapma değişkeni ilave edilebileceği gibi tek bir sapma değişkeni de ilave edilebilir. Belirlenen hedefe göre, hedef denkleminde o hedefi gerçekleştirecek

$$Z_{\min} = d_1^- \quad (1)$$

$$\sum_{i=1}^n a_i x_i + d_1^- = b_1 \quad (2)$$

$$x_i, d_1^- \geq 0 \quad (i = 1, 2, \dots, n) \quad (3)$$

sapma değişkenleri ilave edilir. Eğer ulaşılmak istenen hedef eşıtliğin sağ taraf değerine eşıt olması isteniyorsa, hedef denkleminde negatif sapma değişkeni (d_1^-) ilave edilir ve amaç denkleminde bu denkleminde yer alan ve negatif sapmayı gösteren (d_1^-) değişkeni yer alır. Hedef ve amaç denkleminde negatif sapma değişkeni (d_1^-)'nin yer aldığı durumda hedef denkleminde ve amaç denkleminde aşığıdaki şekilde formüle edilir.

Bu şekilde formüle edilmiş bir problemde negatif sapma değişkeninin (d_1^-)'nin değeri minimum yapılmaya çalışılır. Bu değişkenin değeri sıfıra eşıt olursa hedef tam olarak gerçekleştirilmiştir.

Bu hedef tam olarak gerçekleştirilemediği zaman negatif sapma değişkeni (d_1^-) pozitif bir değer alır. Bu da hedef değerinden sapmayı ifade eder ve hedef değerinin başarısız kısmını gösterir. Hedef değerinden daha büyük bir çözüm kesinlikle istenmiyorsa hedef ve amaç denkleminde yukarıdaki şekilde formüle edilebilir. Bu şekildeki bir formülasyon da probleme, hedef denkleminin sağ taraf değerine küçük veya eşıt olduğu alanda çözüm aranır.

⁴ SCHNIEDERJANS, a.g.e., s. 70

2. Hedef ve Amaç Denkleminde Pozitif Sapma Değişkeninin Yer Alması

Ulaşılmak istenen hedef, hedef değerine eşit olması isteniyorsa, hedef denkleminde pozitif sapma değişkeni (d^+) ilave edilir ve amaç denkleminde bu denkleminde yer alan ve pozitif sapmayı gösteren (d^+) değişkeni yer alır. Bu şekildeki formülasyonda hedef denkleminde ve amaç denkleminde aşağıdaki şekilde formüle edilir.

$$Z_{\min} = d_1^+ \quad (4)$$

$$\sum_{i=1}^n a_i x_i - d_1^+ = b_1 \quad (5)$$

$$x_i, d_1^+ \geq 0 \quad (i = 1, 2, \dots, n) \quad (6)$$

Bu şekilde formüle edilen denkleminde, amaç, hedef değerine eşit bir çözüme ulaşmaktır. Eğer bu hedef tam olarak başarılsa pozitif sapma değişkeninin değeri sıfıra eşit olur ($d_1^+ = 0$) ve hedefe sapmasız olarak ulaşılır. Ancak pozitif sapma değişkeni (d_1^+) pozitif bir değerde olabilir. Pozitif değer aldığı durumda da bu değer kadar hedef değerinden sapmayla çözüme ulaşılır.

3. Hedef Denklemde Negatif ve Pozitif, Amaç Denklemde Negatif Sapma Değişkeninin Yer Alması

Problem formüle edilirken hedef denkleminde hem negatif sapma değişkeni (d^-) hem pozitif sapma değişkeni (d^+) yer alırken amaç denkleminde bu iki sapma değişkeninden sadece negatif sapma değişkeni (d^-) yer alabilir. Bu şekildeki bir hedef ve amaç denkleminde aşağıdaki şekilde formüle edilir.

$$Z_{\min} = d_1^- \quad (7)$$

$$\sum_{i=1}^n a_i x_i + d_1^- - d_1^+ = b_1 \quad (8)$$

$$x_i, d_1^-, d_1^+ \geq 0 \quad (i=1,2,\dots,n) \quad (9)$$

Bu şekilde formüle edilmiş bir hedef ve amaç denkleminde problem çözülürken negatif sapma değişkeni (d_1^-)'nin değeri minimum yapılmaya çalışılacaktır. Eğer bu değişkenin değeri sifıra eşitlenebilirse hedefe ulaşılmış demektir ve amaç denkleminin değeri sifıra eşit olur. Problemin çözümünde hedefe ulaşılmış ise hedef değeri, denklemin sağ taraf değerine eşit veya büyük olarak gerçekleşecektir. Eğer bu hedef tam olarak gerçekleştirilerek negatif sapma değişkeninin (d_1^-) değeri sifıra eşit olursa, pozitif sapma değişkeninin değeri $d_1^+ \geq 0$ olur. Ve pozitif sapma değişkeni pozitif bir değer alırsa bu değer, hedef değerinin ne kadar aşıldığını gösterir.

4. Hedef Denkleminde Negatif ve Pozitif, Amaç Denkleminde Pozitif Sapma Değişkeninin Yer Alması

Problem formüle edilirken hedef denkleminde hem negatif sapma değişkeni (d^-) hem pozitif sapma değişkeni (d^+) yer alırken amaç denkleminde bu iki sapma değişkeninden sadece pozitif sapma değişkeni (d^+) yer alabilir. Bu şekildeki bir hedef ve amaç denklemi aşağıdaki biçimde formüle edilir.

Bu şekildeki bir formülasyonda probleme çözüm aranırken pozitif sapma değişkeninin değeri minimum yapılmaya çalışılır. Burada hedef sağ taraf değerini aşmadan bir çözüm değerine ulaşmaktır. Bu hedef tam olarak gerçekleşirse, amaç denkleminin değeri yani $d_1^+ = 0$ olur. Hedefin sapmasız olarak gerçekleştiği zaman $d_1^- \geq 0$ olur. Hedefin, en az hedef değerine eşit ve büyük olduğu hedef türlerinde, hedef ve amaç denklemi bu şekilde formüle edilebilir.

$$Z_{\min} = d_1^+ \quad (10)$$

$$\sum_{i=1}^n a_i x_i + d_1^- - d_1^+ = b_1 \quad (11)$$

$$x_i, d_1^-, d_1^+ \geq 0 \quad (i = 1, 2, \dots, n) \quad (12)$$

5. Hedef ve Amaç Denkleminde Negatif ve Pozitif Sapma Değişkenlerinin Yer Alması

Bu tür hedefte, hedef ve amaç denkleminde hem negatif sapma değişkeni (d^-) hem pozitif sapma değişkeni (d^+) yer alır. Bu şekildeki formülasyonda da, sağ taraf değerine eşit bir çözüme ulaşmaktır. Eğer ilgili hedef denkleminde belirlenen hedefin değerine tam olarak ulaşılacak isteniyorsa, hem negatif hem pozitif sapma değişkenleri amaç denkleminde yer almalıdır.⁵ Bu şekildeki hedef ve amaç denklemini aşağıdaki şekilde formüle edilir.

$$Z_{\min} = d_1^- + d_1^+ \quad (13)$$

$$\sum_{i=1}^n a_i x_i + d_1^- - d_1^+ = b_1 \quad (14)$$

$$x_i, d_1^-, d_1^+ \geq 0 \quad (15)$$

Bu şekilde formüle edilen hedef ve amaç denkleminde, b_1 değeriyle ortaya konan hedefe tam olarak ulaşılabilmesi için negatif ve pozitif sapma değişkenlerinin değerlerinin sıfıra eşitlenmesi gerekmektedir. Bu durum ile ilgili hedef denkleminin belirlenen değerine negatif ve pozitif sapma olmaksızın tam olarak ulaşılacak istendiği hedeflerde söz konusudur. Ama bu hedeflere tam olarak

⁵ M. Sang LEE, *Goal Programming For Decision Analysis*, (Auerbach Publisher Inc., İngiltere, 1972), s.26

ulaşılamadığı zaman bu sapma değişkenlerinden birisi pozitif değer alacaktır.

Hedef ve amaç denkleminde her iki sapma değişkeninin yer aldığı formülasyon biçimiyle, tek bir sapma değişkeninin yer aldığı formülasyon biçiminde hedef türü aynıdır. Bu hedef türü de, hedef değerine eşit bir çözüm değerine ulaşmaktır. Ancak, hedefler arasında öncelik sıralaması yapıldığı zaman, daha öncelikli hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için hedef ve amaç denkleminde her iki sapma değişkeninin yer alması gerekir.

D) AMAÇ DENKLEMİNİN FORMÜLASYONU

Hedef programlama yönteminin doğrusal programlamadan en önemli farkı amaç denkleminin formüle edilmesindedir. Doğrusal programlamada amaç denkleminde karar değişkenleri (X_i) yer alırken hedef programlamada amaç denkleminde karar değişkenleri yer almaz. Hedef programlamada amaç denklemi hedef denklemlerinde yer alan sapma değişkenlerinden (d^-, d^+) oluşur. Amaç denklemindeki sapma değişkenlerinin değerleri, karar değişkenlerinin alacağı değerlere göre belirlenir.

Hedef denklemlerinde yer alan sapma değişkenlerinin tamamı amaç denkleminde yer almayabilir. Amaç denkleminde, yer alacak değişkenler ilgili problemle ilgili olarak belirlenecek hedeflere göre değişiklik gösterebilir. Karar verici, karar problemini formüle ederken ulaşmak istediği hedefleri belirler ve bu hedeflere göre amaç denkleminde hangi sapma değişkenlerinin yer alması gerektiğini belirleyebilir.

Amaç denklemi üç değişik şekilde formüle edilir.⁶

1. Aynı Öncelikli Hedeflere Göre

Karar konusu problemde, ulaşılmak istenen hedefler için bir öncelik sıralaması yoksa, bütün hedefler aynı öncelikte değerlendirilir ve amaç denklemi aynı öncelikli hedeflere göre formüle edilebilir. Aynı öncelikli hedeflere göre amaç denklemi aşağıdaki şekilde formüle edilir.

⁶ SCHNIEDERJANS, a.g.e., s.68.

$$Z_{\min} = \sum_{i=1}^n d_i^- + d_i^+ \quad (i = 1, 2, \dots, n) \quad (16)$$

Aynı öncelikli hedeflere göre formüle edilen amaç denkleminde problem çözülürken amaç denkleminin değeri sıfıra eşitlenmeye çalışılır. Eğer amaç denkleminin değeri sıfıra eşit çıkarsa hedefler sapmasız olarak gerçekleştirilmiştir. Böyle bir durumda hedeflerle ilgili bir öncelik sıralaması belirlemeye gerek yoktur. Bütün hedeflere aynı öncelik değeri verilir. Hedefler arasında öncelik sıralaması, problemin aynı öncelikli hedeflere göre çözümünde ulaşılmak istenen bazı hedeflere ulaşamamış ve bu hedefler ulaşılan hedeflere göre daha önemli ise o zaman hedefler arasında öncelik sıralaması yapılabilir.

2. Farklı Öncelikli Hedeflere Göre

Karar problemlerinde, bütün hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için bu hedefleri gerçekleştirmede kullanılacak yeterli kaynağın ve kapasitenin olması gerekir. Ama, hedeflerin tamamını gerçekleştirebilecek kadar yeterli kaynak olmayabilir.

Hedef programlamada, hedeflere öncelik verilmesinin amacı, karar vericinin belirlediği hedeflerin hepsi aynı anda gerçekleştirilemiyor ise, hedeflerin gerçekleştirilmesindeki önceliğin belirlenmesidir. Sıralama 1'den başlayarak, hedefler için kaç tane öncelik değeri belirlenmesi gerekiyorsa o kadar öncelik değeri belirlenir. Farklı öncelikli hedeflere göre amaç denklemi aşağıdaki şekilde formüle edilir.

$$Z_{\min} = \sum_{i=1}^n P_k (d_i^- + d_i^+) \quad (17)$$

$$(i = 1, 2, \dots, n) \quad (k = 1, 2, \dots, m)$$

Burada her bir sapma değişkenine P_k sembolüyle bir öncelik

değeri verilir. P_1 : Birinci öncelikli hedefi ifade eder. Bu şekilde hedefler, P_2, P_3, P_4 şeklinde öncelik sırasına göre sıralanabilir. Amaç denklemi farklı öncelikli hedeflere göre formüle edildiğinde, probleme çözüm aranırken hedefler, öncelik sıralamasına göre gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.

3. Farklı Öncelikli ve Ağırlıklı Hedeflere Göre

Ulaşılmak istenen hedeflerin öncelik sıralaması yapılırken aynı önceliğe sahip birden fazla hedef belirlenebilir. Bu durumda hedefler arasında bir öncelik sıralaması ve aynı öncelikli hedeflerin, kendi içerisinde ağırlık değeri belirlenebilir. Farklı öncelikli ve ağırlıklı hedeflerin yer aldığı amaç denklemi aşağıdaki şekilde formüle edilir.

IV. MODELİN ÇÖZÜLMESİ

$$Z_{\min} = \sum_{i=1}^n w_j P_k (d_i^- + d_i^+) \quad (18)$$

$$(i = 1, 2, \dots, n) \quad (k = 1, 2, \dots, m) \quad (j = 1, 2, \dots, t)$$

Hedef programlama problemleri grafik ve düzeltilmiş simpleks çözüm yöntemlerine göre çözülebilir. Ancak çok sayıda değişken içeren modellerin elle çözülmesi imkansız denecek kadar zordur. Çok sayıda değişken içeren modelleri çözümede kullanılacak bilgisayar programları geliştirilmiştir. Model doğru bir şekilde kurulduktan sonra, herhangi bir paket programda çok kısa bir sürede çözülebilmektedir.

V. SONUÇLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Model çözümünde elde edilen sonuçlar belirlenen hedef değerleri ile karşılaştırılarak değerlendirilir. Eğer belirlenen hedeflere ulaşılmış ise, elde edilen çözüm değerlerine göre probleme uygulanır. Ancak belirlenen hedeflere ulaşılmamış ise, hedeflerin öncelik sıralamasının yeniden düzenlenerek çözülür. Bu işlemler model için mümkün olan en iyi çözüm şekline ulaşmaya kadar devam edilebilir.

SONUÇ

Karar vermede rasyonelliği artırmak için, karar şartları, alternatif çözüm seçeneklerinin sonuçları hakkında daha ayrıntılı değerlendirme yapılabilecek yöntemler kullanmak gerekmektedir. Hedef programlama çok hedefli karar problemlerinin çözümünde kullanılan matematiksel bir karar verme yöntemidir. Bütün hedefleri aynı anda gerçekleştirmenin mümkün olmadığı problemlerin çözümünde hedefler arasında öncelik sıralaması yapılarak problem çözülebilmektedir. Aynı problem için farklı öncelik sıralamalarına göre çözümler elde edilerek bu çözümler içerisinde en iyi çözüm şekli seçilebilir.

KAYNAKLAR

LEE, M. Sang, *Goal Programming For Decision Analysis*, Auerbach Publisher Inc., İngiltere, 1972

LEVİN Richard I., David S. RUBİN, Joel P. STINSON, ve Everette S. GARDNER, *Quantitative Approaches To Management*, 7.baskı, McGraw-Hill Publishing Company, New York, 1989

SCHNİEDERJANS, Marc J., *Linear Goal Programming*, (Petrocelli Books, New Jersey, 1984), s,69

TAMİZ, Mehrdad ve D. F. JONES, "An Example of Good Modelling Practice in Goal Programming", Ed.: Rafael CABALLERO, F. RUİZ, R. E. STEUER, *Advances in Multiple Objective and Goal Programming*, (Springer Verlag, Berlin, 1997), s.29

ULUSLARARASI İŞ ORTAKLIKLARININ NİTELİKLERİ VE KURULUŞ NEDENLERİ

Öğr.Gör.Dr.Veyssel KULA*

Yrd.Doç.Dr. Ekrem TATOĞLU**

ÖZET

Bu çalışma öncelikle iş ortaklıklarının karakteristiklerinin ve diğer stratejik işbirliklerinden ayırt edici özelliklerinin detaylı bir analizini sunmaktadır. İş ortaklıklarının farklı tanımları ortaya konmuştur. Çalışmada firmaları iş ortaklığı kurmaya iten stratejik faktör olan teknolojik bilgi, risk paylaşımı, tamamlayıcı kaynaklar, ölçek ekonomisi, piyasalara erişim ev sahibi ülke politikaları ele alınmıştır.

ABSTRACT

This article firstly provided a detailed analysis of the characteristics of joint ventures and their differentiating features as compared to various forms of strategic alliances. Various definitions of joint ventures from numerous researchers in the field are presented. Finally joint venture creation rationale of firms have been discussed in detail by underlying the main strategic motives of technological knowledge, risk sharing, complementary resources, economies of scale, market access and host government policies.

I.GİRİŞ

Son çeyrek yüzyıldaki uluslararası iş ortamı şirketler için tamamen yeni fırsatlar ve tehditler ortaya koymuştur. Çok uluslu şirketler artık daha karmaşık ve daha dinamik iş ortamında rekabet etmektedirler. Uluslararası pazar yapısı hedef müşteri kitlesine daha kaliteli seviyede servis ve tasarımı gerekli kılmaktadır¹. Büyük firmalar artık eskisi gibi

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü.

** Beykent Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü.

¹R.A. AJAMI ve D. KHAMBATA, "Global Strategic Alliances: The New Transnationals" *Journal of Global Marketing*, 5, 1-2: 55-69, (1991).

davranmamaktadırlar ve ürün icadında, geliştirmesinde ve dağıtımında yoğun rekabetle baş edebilmek için yeni organizasyon Őekillerini yaşama geğirme zorunda kalmaktadırlar.

B.G.James² eskiden birbirleriyle açık bir Şekilde uzlaşmaz rakip olan Şirketlerin artık araştırma ve üretimden satış ve servise kadar her aşamada artan Şekilde birlikte ęalıřabildiklerini belirtmektedir. Uluslararası rekabet nedeniyle hiçbir müstakil firma ürün, fiyat ve kaliteden servis ve dağıtıma bütün müşteri ihtiyaçlarını karşılayacak kapasiteye sahip değildir. Bugünkü uluslararası iş ortamında piyasaların globalleşmesi, teknik değişim ve yenilikler, Uzak Doğu kökenli çok uluslu Şirketlerin piyasa hakimiyeti ve hükümet politikalarındaki değişiklikler global ve katı rekabet olgusunu ortaya ęıkaran önemli eğilimleri ortadan kaldırmaya bařlamıřtır³. Bir başka deyişle Çok uluslu Őirketlerce yaşana gelen göreceli olarak istikrarlı iş ortamı artık istikrarsız bir hale dönüşmektedir. Bu yüzden gittikçe daha karmaşık hale gelen iş ortamındaki ęađdař çok uluslu organizasyonlar, bu global arenada yaşayabilmek için organizasyon yapıları kadar stratejilerini de yeniden ele almak durumundadırlar. Bu da çok uluslu firmalarca stratejik birleşmeler, Şirket evlilikleri ve Şirket satın alımları Şeklinde geliştirilen stratejik kararlarla geręekleřtirilmektedir. Bütün kritik kaynakları kendi başlarına temin etmek yerine çok uluslu Şirketler bu ihtiyaçları karşılamak için dış çevreye yönelmektedirler. Ajami ve Khambata'nın⁴ belirttiği gibi geleneksel olarak eskiden sermaye, yönetim ve teknik deneyim iç piyasalarca temin edilmekteydi; fakat bugünün iş ortamı daha çok esnek ve daha az bürokratik yapıyı mecbur kılmaktadır. Çok uluslu firmalar artık sıklıkla dış piyasalara ağılıp bu piyasaları kendi avantajlarına kullanacak stratejiler geliştirmek zorundadırlar.

Bu ęalıřmada stratejik işbirliklerinin bir türü olan iş ortaklıkları (joint venture) incelenecektir. ęalıřmanın amacı iş ortaklığı olgusunun

²B.G JAMES, "Strategic Alliances" *International Review of Strategic Management*: 63-72, (1992).

³ S. YEHAEL-HAJJAR, *Strategic Alliances Motivations, Management and International Competitiveness: The British Experience, 1980-1989* Yayınlanamış Doktora Tezi, Strathclyde Üniversitesi, (1991).

⁴ AJAMÍ-KHAMBATA, a.g.e., sf.55-69.

temel karakteristiklerini, tanımlarını ve oluşum güdülerini ortaya koyarak iş ortaklığı kavramına açıklık getirmektedir. Takip eden bölümde iş ortaklığı oluşumundaki hızlı artış kısaca gözden geçirilecektir. Üçüncü bölümde iş ortaklıklarının özellikleri ve tanımlarının analizi yapılacaktır. Dördüncü bölümde iş ortaklığı oluşumunun arkasındaki temel faktörler ortaya konacaktır. Özet ve sonuçlar son bölümde yer alacaktır.

II. İŞ ORTAKLIKLARININ ARTAN ÖNEMİ

İşbirliği kavramı yeni bir kavram olmasa da stratejik ortaklıkların uluslararası iş sahasındaki mevcut etkinliği daha önceden görülmemiş bir seviyededir⁵. İş ortaklıkları uluslararası iş sahasında yeni bir olgu değildir. İş ortaklıkları 1800'lü yıllarda ABD tarafından gemicilik ve balina avcılığında dünyada üstünlük kurmak için kullanılmış olup 1880'li yıllarda da demiryolu ve maden endüstrilerinde yaygın olarak başvurulmuş bir metottur⁶. Ancak iş ortaklığı kurma eğilimi 1970'lerden beri ivme kazanmış olup⁷ gelişmekte olan ülkelerdeki çok uluslu şirketler için oldukça yaygın iş organizasyonu türü haline gelmiştir⁸. Daha çok sayıda batılı firmalar olgunlaşan yerel piyasalar ve artan uluslararası rekabet ortamında devamlı büyüme ve hayatta kalmak için uluslararası iş ortaklıklarını bir metot olarak seçmektedirler.⁹ C. P. Oman gelişmekte olan on tane ülkedeki üretim sektörlerini konu alan çalışmasında en önemli yatırım organizasyon formunun iş ortaklıkları olduğunu belirtmiştir.¹⁰ Ancak uluslararası iş ortaklıkları sadece gelişmekte olan ülkelerle sınırlı

⁵ JAMES, a.g.e., sf.63-72.

⁶ R. LYNCH, *The Practical Guide to Joint Ventures and Corporate Alliances: How to Form, How to Organize, How to Operate*, New York: Wiley, (1989), sf.7.

⁷ K. HARRIGAN, *Managing for Joint Venture Success*, Lexington MA: Lexington Books, (1986), sf.7.

⁸ Paul W. BEAMISH, *Multinational Joint Ventures in Developing Countries*, New York: Routledge, (1988), sf.57.

⁹ K. W. GLAISTER ve P. J. BUCKLEY, "U.K. International Joint Ventures: An Analysis of Patterns of Activity and Structure", *British Journal of Management*, 5, 1: 33-51, (1994).

¹⁰ C. P. OMAN, *New Forms of International Investment in Developing Countries*, Development Centre Studies, Paris: OECD, (1984).

değildir. Gelişmiş ülkelerdeki firmalar kısmen büyük projelerin maliyetini ve risklerini paylaşmak için artan sayıda iş ortaklığı kurmaktadır.¹¹ Harrigan'a göre sadece 1983'te bazı endüstrilerde kurulan iş ortaklıkları sayısının bu endüstrilerdeki daha önce kurulan bütün iş ortaklığı sayısından fazla olduğunu belirtmektedir.¹² Benzer şekilde 1985'den beri Amerikan ve uluslararası firmalar arasındaki iş ortaklıkları yıllık %27 dolayında artış göstermiştir.¹³

III. İŞ ORTAKLIKLARININ ÖZELLİKLERİ VE TANIMLARI

İş ortaklığı kavramını anlaşılır kılmak için uluslararası iş ortaklığının diğer organizasyon türlerinden ayırt edici özellikleri ortaya koymak uygun olacaktır.

A) STRATEJİK İŞBİRLİKLERİ

Stratejik işbirliği belirli bir amacı gerçekleştirmek için iki veya daha fazla varlığın katılımını içeren bir iş girişimidir.¹⁴ Borys ve Jemison stratejik işbirliğini birden fazla organizasyonun kaynaklarını ve/veya yönetim yapılarını kullanan karma düzenlemeler olarak tanımlamaktadır.¹⁵ Stratejik işbirlikleri lisans anlaşmalarından şirket evliliklerine uzan bir çok şekillerde olabilirler ve yeni bir hukuksal varlık yaratılmadan da oluşturulabilirler. Lorange ve Roos¹⁶ stratejik işbirliklerini serbest piyasadaki farklı firmalarca yapılan faaliyetler ile faaliyetlerin tek bir firma bünyesinde toplandığı hiyerarşik yapılanma şeklindeki iki zıt uç arasındaki organizasyon biçimleri olarak tanımlayarak kesintisiz bir ölçek sunmaktadır. Şekil.1'de gösterildiği gibi bu ölçeğin sol kısmı faaliyetlerin tek bir organizasyon bünyesinde

¹¹ D. K. DATTA, "International Joint Ventures: A Framework for Analysis" *Journal of General Management*, 14, 2: 78-91, (1988).

¹² HARRIGAN, a.g.e.

¹³ S. SHERMAN, "Are Strategic Alliances Working" *Fortune*, sf. 77-78, (1992).

¹⁴ S. NAROD, "Strategic Alliances Offer New Opportunities" *National Underwriter*, 92: 33, (1988).

¹⁵ Brayn BORYS ve David B. JEMISON, "Hybrid Arrangements as Strategic Alliances: Theoretical Issues in Organisational Combinations" *The Academy of Management Review*, 14, 2:234-249, (1989).

¹⁶ P.LORANGE ve J.ROOS, "Strategic Alliances, Formation, Implementation and Evaluation" Blackwell Publishers, (1992).

B) İŞ ORTAKLIĞI TANIMLARI

Shenkar ve Zeira²⁰ iş ortaklığı kavramının literatürde yaygın genel kabul görmüş bir tanımı olmadığını belirtmektedir. İş ortaklıkları firmalar arasındaki bütün iş birliği türlerini kapsayacak şekilde çok geniş olarak tanımlanmaktadır.²¹ Ayrıca iş ortaklığına ilişkin bazı tanımlarda, olayın uluslararası boyutu dikkate alınmamıştır. Örneğin iş ortaklığı; kaynaklarının bir kısmını birleştirmek için²² iki veya daha fazla şirketin bağımsız bir varlık yarattıkları²³ iş anlaşmaları olarak tanımlanmıştır. Daha detaylı bir tanım ise Lynch tarafından şöyle yapılmıştır:

"İş ortaklığı, iki veya daha fazla şirket tarafından stratejik amaçlarla kurulan, şirketlerin bağımsız kişilik ve özerkliklerini korurken müstakil ayrı bir varlık yaratıp ortaklığı, fonksiyonel sorumlulukları ve finansal riskleri ve menfaatleri her bir üyeye tahsis eden işbirlikli işletme faaliyetidir."²⁴

²⁰ O.SHENKAR ve Y.ZEIRA, "Human Resource Management in International Joint Ventures: Directions for Research" *Academy of Management Review*, 12, 3:546-557, (1987).

²¹ B.LICHTENBERGER ve G.NAUELLEAU, "French-German Joint Ventures: Cultural Conflicts and Synergies" *International Business Review*, 2,3,: 297-307, (1993).

²² B. KOGUT, "Joint Ventures: Theoretical and Emprical Perspectives" *Strategic Management Journal*, 9, 4: 319-332, (1988).

²³J.PFEFFER ve P.NOWAK, "Joint Ventures and Interorganizational Interdependence" *Administrative Science Quarterly*, 21: 398-418, (1976).

²⁴ LYNCH, a.g.e., sf.7.

Şekil.2 Geleneksel İş Ortaklıkları ile Stratejik İşbirlikleri Arasındaki Temel Farklılıklar

	<u>Geleneksel İş Ortaklıkları</u>	<u>Stratejik İşbirlikleri</u>
Yapı	Bir üçüncü bağımsız ekonomik varlık yaratmak	Farklı ortaklık ve organizasyon yapıları
Ortaklar	Genel olarak gelişmiş ülke ile gelişmekte olan ülke	Gelişmiş ülke ile gelişmiş ülke
Rekabet	Sınırlı	Ortaklar işbirliği yaptığı gibi rekabet de ederler
Tarafların Katkıları	Katkılarda dengesizlik- mahalli bilgiye karşın teknoloji, sermaye vb.	Dengeli katkılar- teknoloji, üretim
Motivasyonlar	Piyasaya erişim, ölçek ekonomisi, kaynak paylaşımı vb	Stratejik ve rekabetsel (global piyasalar)
Başarısızlık Sonuçları	Sadece mahalli piyasa ile sınırlı	Uluslararası rekabetin azalması

Kaynak: Hamill (1989), 'A Growing Trend Towards Alliance Formation' *Acquisition Monthly*, December.

İş ortaklığının bir diğer tanımı Young ve Bradford tarafından şöyle verilmiştir:

" İş ortaklığı, en azından birisi uzun süreli kar amaçlı yeni bir işletme kurmak amacıyla faaliyetlerini genişletmek isteyen iki yada daha çok şirket, kişi veya organizasyon tarafından oluşturulan bir girişim, firma veya ortaklıktır. Genellikle ortaklık hemen hemen eşit bir şekilde taraflarca paylaşılır ve hiçbir tarafın mutlak üstünlüğü olmaz."²⁵

²⁵ R. G. YOUNG ve S. BRADFORD, *Joint Ventures: Planning and Action*, New York: Arthur D. Little, (1977), sf.11.

Benzer şekilde Killing²⁶ iş ortaklıklarını şu şekilde tarif etmektedir: "iki veya daha fazla ortağın her birinin hissesi olduğu ve yönetim kurulunda temsil edildiği yeni bir şirket kurmak için güçlerini birleştirmeleridir". Daha spesifik bir tanım ise rekabet hususunu vurgulayan Lyons²⁷ tarafından şöyle yapılmıştır: "iş ortaklıkları aksi taktirde rekabet edecek olan veya rekabet potansiyeli olan bağımsız taraflar arasındaki işbirlikçi organizasyon formlarıdır". Lengnick-Hall²⁸ iş ortaklıklarını ortak bir amacı başarmak için firmalar arasındaki işbirlikçi anlaşma şeklinde tanımlamaktadır. Benzer bir tanım da Renard²⁹ tarafından "çeşitli ürün ve teknikler arasındaki anlaşma" şeklinde verilmiştir.

Her ne kadar yukarıdaki tanımlar iş ortaklıklarının bazı önemli özelliklerini ortaya koysa da uluslar arası iş ortaklıklarının ayırt edici temel özelliklerini açıklamaktan çok uzaktırlar. Geringer'in³⁰ uluslararası iş ortaklığı tanımı bu açıdan değerli katkı sağlar: "eğer ortaklardan en azından birisinin yönetim merkezi iş ortaklığının faaliyet gösterdiği ülke dışındaysa veya iş ortaklığı birden fazla ülkede önemli ölçüde faaliyet gösteriyorsa bu iş ortaklığı uluslararası iş ortaklığı özelliğine sahiptir". Ancak Shenkar ve Zeira kontrol boyutu üzerinde durarak gelişmekte olan ülkelerde kurulan uluslararası iş ortaklıklarının daha açık bir tanımını şöyle vermektedir:

"uluslar arası iş ortaklığı en azından birisinin yönetim merkezi iş ortaklığının faaliyet gösterdiği ülke dışında olan iki veya daha fazla ortağın kısmi ortaklıklarını temsil eden müstakil bir hukuki varlıktır.

²⁶ J. P. KILLING, "Understanding Alliances: The Role of Task and Organisational Complexity", (eds) Contractor, F. J. and Lorange, P., *Cooperative Strategies in International Business*, DC Heath, Lexington, Massachusetts: Lexington Books, (1988), sf. 53.

²⁷ M. P. LYONS, "Joint Venture as Strategic Choice: A Literature Review" *Long Range Planning*, 24, 4, (1991), sf. 133.

²⁸ C. A. LENGNICK-HALL, "Innovation and Competitive Advantage: What We Know and What We Need to Learn" *Journal of Management*, 18,2: 399-429, (1992).

²⁹ P. RENARD, "Joint Ventures- The key to Success and Some Cautions" *European Management Journal*, 3,1: 39, (1985).

³⁰ J. M. GERINGER, "Selection of Partners for International Joint Ventures" *Business Quarterly*, 53, 2:31-36, (1988).

Bu varlık her birisi bir diğ erinden ekonomik ve kanuni olarak bağımsız olan ortak firmaların ortak kontrolüne tabidir"³¹

Gelişmekte olan ülkelerin şartlarına da uygun olan bir uluslar arası iş ortaklığı tanımı Koot tarafından şöyle verilmiştir:

"iş ortaklığı yurt dışındaki bir ortak firmanın işbirliği ile kurulan bir yavru şirkettir. Normal olarak bu yurtdışından ortak endüstrileşmiş ülkelerin çokuluslu şirketlerinden birisi olup bu ortaklığın %20 veya daha fazla hissesine sahipken hisselerin geri kalanı iş ortaklığının kurulduğu ülkedeki şirkete aittir"³²

Beamish ve Banks³³ iş ortaklıklarını "her bir tarafın en az yüzde beş hisseye sahip olduğu iki veya daha fazla taraf arasındaki girişim" olarak tanımlayarak tamamen hissedarlık noktasına ağırlık vermektedir.

Özetle şu ana kadar verilen tüm tanımlar uluslar arası iş ortaklıklarının karakteristiklerine açıklık getirmiş olup bu organizasyonel biçime özgü temel farklılıkları ortaya koymuştur. Yeni bölümde ise iş ortaklığı kurmanın arkasındaki motifler ele alınacaktır.

IV. İŞ ORTAKLIĞI KURMANIN ARKASINDAKİ TEMEL FAKTÖRLER

İş ortaklıkları uluslararası organizasyonların maruz kaldığı günümüzün ekonomik ve teknolojik alanda rekabetçi şartlarının ortaya koyduğu bir sonuçtur. Harrigan'ın³⁴ da belirttiği gibi iş ortaklıkları hem artan seviyede teknolojik değişim ve hem de firmaların sahip

³¹ SHENKAR-ZAIRA, a.g.e., sf.547.

³² W. T.M. KOOT, "Underlying Dilemmas in the Management of International Joint Ventures", (eds.) Contractor, F. J. and Lorange, P., *Cooperative Strategies in International Business*, DC Heath, Lexington, Massachussets: Lexington Books, (1988), sf. 348.

³³ Paul W. BEAMISH ve J.BANKS, "Equity Joint Ventures and the Theory of the Multinational Enterprise" *Journal of International Business Studies*, 18, (Summer 1987), sf. 7.

³⁴ K. HARRIGAN, "Strategic Alliances: Their New Role in Global Competition" *Columbia Journal of World Business*, 12, 2: 67-69, (1987).

olması gereken geniş yelpazedeki teknolojik kapasite yüzünden yoğun rekabetin yaşandığı endüstrilerin kaçınılmaz özelliğidir. Yeni ürün gelişimi ve yeni üretim teknolojilerinin artan maliyet ve riskleri yüzünden iş ortaklıkları uluslararası iş sahasında daha da etkin bir rol oynayacaktır³⁵.

Teknolojik bilgi, risk paylaşımı, ölçek ekonomisi, tamamlayıcı kaynaklar, piyasa erişimi, ev sahibi ülke hükümet politikaları iş ortaklığı oluşumunda rol oynayan nedenlerdir. Aşağıda bu faktörlerin açıklaması verilecektir:

A) TEKNOLOJİK BİLGİ

İş ortaklıkları ortakların birbirini tamamlayan teknolojilerini bir araya getirmede önemli bir araçtır³⁶. Bir çok firma teknolojinin belirli bir kısmında uzmanlaşıp yeni ürünler üretmede diğer teknolojileri entegre edecek bilgiye sahip olmamaktadır. İşte bu durumlarda know-how temini, patent ve ar-ge kullanımı iş ortaklığı oluşumunda önemli faktörler olabilirler. Berg ve Friedman³⁷ Amerika'da kimya endüstrisinde firmaların ar-ge aktiviteleri ile ilgili risk seviyelerini azaltan teknik bilgiler için kaynak oluşturan bir araç olarak iş ortaklığını kullandıklarını belirtmiştir. Hakeza Hladik ve Linden³⁸ Amerikan-yabancı ar-ge iş ortaklıklarının toplam uluslar arası iş ortaklıklarının yüzdesi olarak 1976'da %7'den 1987'de %23'e çıktığını belirtmiştir. Harrigan'ın³⁹ belirttiği gibi teknolojik değişimin artan hızı yüzünden firmaların rekabetçi ortamlarda hayatta kalabilmek için gerekli yeteneklerdeki değişimler nedeniyle gelecekte artan sıklıkla iş ortaklıkları kullanılacaktır.

³⁵ D. LEI, ve J.W. SLOCUM, "Global Strategy, Competence-Building and Strategic Alliances" *California Management Review*, sf. 81-97, (1992).

³⁶ CONTRACTOR-LORANGE, a.g.e., s.13.

³⁷ S.BERG ve P.FRIEDMAN, "Joint Ventures, Competition, and Technological Complementarities: Evidence From Chemicals" *Southern Economic Journal*, sf. 1330-1337, (1977).

³⁸ K. HLADIK ve L.LINDEN, "Is An International Joint Venture in R&D for You?" *Research Technology Management*, 32, 4:11-13, (1989), s.12.

³⁹ HARRIGAN, a.g.e., s.67.

B) RİSK PAYLAŞIMI

Contractor ve Lorange⁴⁰ iş ortaklıklarının yatırım riskini birden fazla firmaya yayarak taraf firmaların riskini azaltan bir araç olduğunu belirtmiştir. Özellikle ürün hayat evresinin göreceli olarak kısa olduğu ve yeni teknoloji geliştirmenin maliyetli olduğu bilgisayar ve otomotiv gibi araştırma yoğun ve yüksek-teknoloji endüstrilerde ar-ge ve kompleks teknoloji ile ilgili riskleri minimize etmek iş ortaklıkları için önemli bir motivasyonu temsil eder. Bu görüş iş ortaklıklarının ana gayesinin risk ve ödüllerin taraflarca paylaşımı olduğunu söyleyen Morris ve Hergert'ce de pekiştirilmiştir⁴¹.

C) TAMAMLAYICI KAYNAKLAR

Kaynakların birbirlerini tamamlayıcı olma özelliği iş ortaklıklarının oluşumunda önemli rol oynamaktadır⁴². Lorange ve Roos⁴³ kaynak tamamlayıcılığını şu şekilde örneklendirmektedir: Bir firmanın global olarak pazarlamak istediği bir teknolojisi ve ürün yelpazesi olabilir. Her bir ülkede dağıtım ve satış kanallarına yatırım yapmaktansa firma bu ağı halihazırda elinde bulunduran lokal bir firmayla iş ortaklığına gidebilir. Böylece iş ortaklıkları yatırım maliyetlerinin yüksek olduğu durumlarda firmaların rekabetsel pozisyonlarını güçlendirmede arzulanan bir araç rolü oynar.

D) ÖLÇEK EKONOMİSİ

Günümüzün rekabetçi ve hızla değişen iş ortamında üretim, pazarlama ve dağıtım süreçlerindeki potansiyel tasarruflar rekabetsel avantaj için önemli olup iş ortaklığı oluşumunda da önemli bir sebep

⁴⁰ CONTRACTOR-LORANGE, a.g.e., s.11.

⁴¹ D. MORRIS ve M. HERGERT, "Trends in International Cooperative Agreements" *Columbia Journal of World Business*, 22, 2:15-21, (1987), s.16.

⁴² W. AWADZI, W. KEDIA ve R.CHINTA, "Strategic Implications of Cooperation and Complementary Resources in International Joint Ventures" *International Journal of Management*, 5,2: 125-132, (1988).

⁴³ P.LORANGE ve J. ROOS, "Analytical Steps in the Formation of Strategic Alliances" *Journal of Organisational Change Management*, 4, 1, 60-72, (1991) s.65.

teşkil eder⁴⁴. İş ortaklıkları ölçek ekonomisi temin etmek için mevcut kaynakları bir araya getirip kullanarak özellikle yeni ürün ve proses geliştirme ile alakalı yüksek üretim maliyetlerini aşmada arzulanan bir araç fonksiyonu görür. Bilgisayar, elektronik, otomotiv gibi yüksek ölçek ekonomisine dayalı endüstriler firmaların rekabetsel pozisyonunu kuvvetlendirmede iş ortaklığı kurulması açısından verimli bir ortam yaratır.

E) PİYASALARA ERİŞİM

Morris ve Hergert'in belirttiği gibi firmaların faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bölgeler dışındaki coğrafi pazarlara girme isteği uluslararası iş ortaklıkları olgusunun ortaya çıkışındaki temel faktörlerdendir⁴⁵. Başarılı bir ürünü olan bir firma genelde ürününü yeni piyasalarda da pazarlama isteğine sahiptir. Ancak firma yeni piyasaya girmek için gerekli pazarlama deneyiminden yoksunsa bu deneyime sahip başka bir firma ile işbirliği yapmak zorunda kalır. Böylece ortaya çıkan iş ortaklığı bir firmanın ürün geliştirme, diğer firmanın da pazarlama yeteneğini kullanarak piyasaya kolayca erişimi mümkün kılar.

Ayrıca bir çok ülke pratikte piyasalarına diğer ülkeden firmaların tamamen serbest girişine izin vermez. Bu yüzden dış ticaret ve yatırım ile ilgili bu dış bariyerler geniş piyasalara erişim için farklı ülkelerden firmaların oluşturduğu uluslararası iş ortaklıklarının oluşumuna neden olur.

F) EV SAHİBİ ÜLKE POLİTİKALARI

Uluslararası iş ortamında ev sahibi ülke politikalarının rolü firmaların mahalli çevreleri dışında iş ortaklığı kurma kararlarında önemli bir faktördür. Her ne kadar iş ortaklığı kurmaya değin ortaklık kısıtlamaları, ihraç şartları gibi ev sahibi ülke mevzuatı az gelişmiş ülkelerde daha yaygınsa da Japonya gibi bazı gelişmiş ülkeler de korumacı politikalar takip etmektedir. Contractor ve Lorange'nin⁴⁶

⁴⁴ CONTRACTOR, F., "Strategic Considerations Behind International Joint Ventures" *International Marketing Review*, 3:74-85, (1986), sf.76.

⁴⁵ MORRIS-HERGERT, a.g.e., s.16.

⁴⁶ CONTRACTOR-LORANGE, a.g.e., s.14.

belirttiği gibi bu durum bir çok Amerikan firmasının Japon piyasasına erişim için iş ortaklığı kullanmasında esas faktördür. Ortaklık şartları ile ilgili olarak da Gomes-Cassares⁴⁷ çok uluslu firmaların yavru şirketin tüm hisselerine sahip olmasını engellemek için Fransa'nın dahi bir çok şekilde yavru firmalarla iş ortaklığını teşvik ettiğini iddia etmektedir. Killing⁴⁸ de hükümetlerin yabancı firmalar üzerindeki yerli firmalarla iş ortaklığı kurmaları şeklindeki baskılarının gelişmiş ülkelerde de bir faktör olduğunu belirtmiştir.

SONUÇ

Uluslararası iş ortamı piyasaların globalleşmesi, teknik yenilikler ve artan rekabet yüzünden büyük bir değişim yaşamaktadır. Bu değişimle yaşayabilmek için firmalar farklı formda koalisyon ve işbirlikçi anlaşmalar kurma durumunda kalmaktadır. İşte iş ortaklıkları da firmalarca uluslararası iş ortamında hayatta kalabilmek için stratejik bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu çalışma iş ortaklıklarının karakteristiklerini ortaya koymuştur. Bu alanda farklı araştırmalarca yapılan iş ortaklığı tanımları irdelenmiştir. Ayrıca iş ortaklığı kurmaya ilişkin temel faktörler detaylı şekilde ele alınmıştır.

⁴⁷ B.GOMES-CASSARES, "Joint Ventures in the Face of Global Competition" *Sloan Management Review*:17-26, (Spring 1989), s.18.

⁴⁸ J.P. KILLING, *Strategies for Joint Venture Success*, New York: Praeger Publishers., (1983), s.7.

KAYNAKÇA

- AJAMI, R.A.and D.KHAMBATA, "Global Strategic Alliances: The New Transnationals" *Journal of Global Marketing*, 5, 1-2:55-69, 1991.
- AWADZI, W. and R.CHINTA, "Strategic Implications of Cooperation and Complementary Resources in International Joint Ventures" *International Journal of Management*, 5, 2:125-132, 1988.
- BEAMISH, Paul W. and J.BANKS, "Equity Joint Ventures and the Theory of the Multinational Enterprise" *Journal of International Business Studies*, 18: 1-16, 1987.
- BERG, S.V. and P.FRIEDMAN, "Joint Ventures, Competition, and Technological Complementarities: Evidence From Chemicals" *Southern Economic Journal*: 1330-1337, 1977.
- BORYS, B. and D.B.JEMISON, "Hybrid Arrangements as Strategic Alliances: Theoretical Issues in Organisational Combinations" *The Academy of Management Review*, 14, 2: 234-249, 1989.
- CLARK, C. and K. BRENNAN, "Allied Forces" *Management Today*: 128-131, 1988.
- CONTRACTOR, F.J. and P.LORANGE, "Why Should Firms Cooperate? The Strategy and Economic Basis for Cooperative Ventures", eds. Contractor, F. J. and Lorange, P., *Cooperative Strategies in International Business*, DC Heath, Lexington, Massachussets: Lexington Books, sf.3-28, 1988.
- CONTRACTOR, F., "Strategic Considerations Behind International Joint Ventures" *International Marketing Review*, 3: 74-85, 1986.
- DATTA, D. K., "International Joint Ventures: A Framework for Analysis" *Journal of General Management*, 14,2: 78-91, 1988.
- EL-HAJJART, S.Y., *Strategic Alliances Motivations, Management and International Competitiveness: The British Experience, 1980-1989* Yayınlanamış Doktora Tezi, Strathclyde Üniversitesi.
- GERINGER, J. M., "Selection of Partners for International Joint Ventures" *Business Quarterly*, 53,2: 31-36, 1988.
- GLAISTER, K. W. and P.J.BUCKLEY, "U.K. International Joint Ventures: An Analysis of Patterns of Activity and Structure", *British Journal of Management*, 5, 1: 33-51, 1994.
- GOMES-CASSARES, B., "Joint Ventures in the Face of Global Competition" *Sloan Management Review*, Spring: 17-26, 1989.

- HAMILL, J., "A Growing Trend Towards Alliance Formation" *Acquisition Monthly*, December 1989.
- HARRIGAN, K., "Strategic Alliances: Their New Role in Global Competition" *Columbia Journal of World Business*, 12, 2: 67-69, 1987.
- HARRIGAN, K., *Managing for Joint Venture Success*, Lexington MA: Lexington Books, 1986.
- HLADIK, K. J. and L.L.LINDEN, "Is An International Joint Venture in R&D for You?" *Research Technology Management*, 32, 4: 11-13, 1989.
- JAMES, B.G., "Strategic Alliances" *International Review of Strategic Management*: 63-72, 1992.
- KILLING, J.P., *Strategies for Joint Venture Success*, New York: Praeger Publishers, 1983.
- KILLING, J.P., "Understanding Alliances: The Role of Task and Organisational Complexity", eds. Contractor, F. J. and Lorange, P., *Cooperative Strategies in International Business*, DC Heath, Lexington, Massachusetts: Lexington Books, sf. 55-67, 1988.
- KOGUT, B., "Joint Ventures: Theoretical and Empirical Perspectives" *Strategic Management Journal*, 9, 4:319-332, 1988.
- KOOT, W. T.M., "Underlying Dilemmas in the Management of International Joint Ventures", eds. Contractor, F. J. and Lorange, P., *Cooperative Strategies in International Business*, DC Heath, Lexington, Massachusetts: Lexington Books, sf. 347-367, 1988.
- LEI, D. and J.W.SLOCUM, J. W., "Global Strategy, Competence-Building and Strategic Alliances" *California Management Review*, Fall,: 81-97, 1992.
- LEGNICK-HALL, C. A., "Innovation and Competitive Advantage: What We Know and What We Need to Learn" *Journal of Management*, 18, 2: 399-429, 1992.
- LICHTENBERGER, B. and G.NAULLEAU, "French-German Joint Ventures: Cultural Conflicts and Synergies" *International Business Review*, 2, 3: 297-307, 1993.
- LORANGE, P. and J.ROOS, "Analytical Steps in the Formation of Strategic Alliances" *Journal of Organisational Change Management*, 4, 1: 60-72, 1991.
- LORANGE, P. and J.ROOS, "Strategic Alliances, Formation, Implementation and Evaluation" Blackwell Publishers, 1992.

- LYNCH, R., *The Practical Guide to Joint Ventures and Corporate Alliances: How to Form, How to Organize, How to Operate*, New York: Wiley, 1989.
- LYONS, M. P., "Joint Venture as Strategic Choice: A Literature Review" *Long Range Planning*, 24, 4: 130-144, 1991.
- MORRIS, D. and M.HERGERT, "Trends in International Cooperative Agreements" *Columbia Journal of World Business*, 22, 2: 15-21, 1987.
- NAROD, S., "Strategic Alliances Offer New Opportunities" *National Underwriter*, 92: 33, 1988.
- OMAN, C. P., *New Forms of International Investment in Developing Countries*, Development Centre Studies, Paris: OECD, 1984.
- PFEFFER, J. and P.NOWAK, "Joint Ventures and Interorganizational Interdependence" *Administrative Science Quarterly*, 21: 398-418, 1976.
- RENARD, P., "Joint Ventures- The key to Success and Some Cautions" *European Management Journal*, 3, 1: 39-47, 1985.
- SHENKAR, O. and Y.ZEIRA, Y., "Human Resource Management in International Joint Ventures: Directions for Research" *Academy of Management Review*, 12, 3: 546-557, 1987.
- SHERMAN, S., "Are Strategic Alliances Working" *Fortune*: 77-78, 1992.
- YOUNGH, R. G. and S.BRADFORD, *Joint Ventures: Planning and Action*, New York: Arthur D. Little, 1977.

CUMHURİYET VE HUKUK DEVRİMİ

Öğr. Gör. Yasin SEZER*

ÖZET

Atatürk ve arkadaşları Türkiye'nin çağdaş medeniyet düzeyine ulaşabilmesi için ülkemizde bir çok devrim yapmışlardır. Bu bağlamda hukuk alanında da devrim yapılmıştır. Türk hukuk devrimiyle İslami esaslara dayanan önceki hukuk sistemi terk edilerek laik batı hukuk sistemi benimsenmiştir. Hukuktaki devrim sadece kanun yapılması ile sınırlı değildir. Yargı teşkilatı da tamamen yeniden düzenlenmiştir.

ABSTRACT

Having established Turkish Republic on the ruins of Ottoman Empire, Atatürk and his close friends started a number of significant reforms in several fields to make Turkey a modern and contemporary state. One of these reforms was in legal system by which the old legal system based on Islamic principles was left and a new one having secular features was adapted.

In addition, the organizational structure of Turkish legal system was also reshaped.

GİRİŞ

Atatürk'ün önderliğindeki Türk Milleti yıkılma sürecine giren Osmanlı Devleti'nin ardından tercihini Cumhuriyet yönünde yapmış ve kurulan yeni devletin bir cumhuriyet olduğunu ilan etmiştir. Kuşkusuz bir yönetim biçimi olarak cumhuriyet, Türk devlet geleneğinde alışık olunmayan bir yönetim biçimi idi. Fakat, Türk Milleti Cumhuriyet yönetimini kendi kültür değerlerine en uygun bir yönetim biçimi olarak benimsemiş ve uygulamaya koymuş bulunmaktadır.

Cumhuriyet (republic) sözcüğü köken itibarıyla Latince res publica'nın karşılığı olup, kişilerin özel yaşamının dışında kalan ve

* AKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

halkın ortak işleriyle ilgili bulunan 'kamusal alan' anlamına gelir¹. Türkçe'de yerleşik olan "cumhuriyet" teriminin kökeninde "halk", "topluluk", "kamu" anlamlarına gelen "cumhur" kelimesi bulunduğu için, terim halka/kamuya ait (veya onunla ilgili) olan şey veya durum anlamlarına da gelmektedir. Ancak günümüz Türkçe'sinde ise, monarşik olmayan, devlet başkanının millet veya millet meclisleri tarafından belirli bir süre için seçilen hükümet şekli olarak kullanılmaktadır².

Cumhuriyet kavramının kuruluş yıllarında hukuki olmaktan çok siyasî bir yaklaşımla ele alınması ve yalnızca devlet başkanlığının soydan gelme ile bir hanedana ait olmasının önlenmesi³, biçimindeki şekli bir yorum günümüz koşullarında yeterli değildir. Zira dünyada demokratik olmayan cumhuriyetlerin monarşik yönetimlerden daha katı bir yönetim sergiledikleri gözlemlenmektedir. Bunlar isim ya da şekil itibariyle cumhuriyet olsa bile içerik itibariyle demokratik olmadıkları için kabul edilebilir yönetim biçimleri olamazlar.

Cumhuriyetin ilanından sonra toplumsal yaşamın diğer alanlarında olduğu gibi hukuk alanında da büyük bir devrim yapılmıştır. Hukukun insanın sağ olarak doğmak şartıyla anne rahmine düştüğü andan itibaren başlayıp, öldükten sonra da devam eden ve kişilerle ilgili düzenleme yapan bir alan olduğu düşünüldüğünde bu değişimin ilk olarak hukuk alanında gerçekleştirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Çünkü hukuk, toplumu etkileme ve değiştirme vasıtalarından birisi olduğu kadar, toplumun devamlı bir oluşum halindeki düzeni ve adaletin ilk şartıdır⁴.

Hukuk düzenimizde gerçekleşen devrimin tam olarak ortaya konulabilmesi için sadece Cumhuriyet dönemine bakmak yetmez. Diğer bir ifade ile, Cumhuriyet döneminde hukukta gerçekleşen devrimin Tanzimat'la başlayan süreçten bağımsız, tek başına bir

¹ Mustafa ERDOĞAN, "Cumhuriyet ve Demokrasi", *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı II*, C.23-24, Eylül-Aralık 1998, s.1043.

² *Türk Hukuk Lügati*, 3.bası, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara, 1991, s.50.

³ Erdoğan TEZİÇ, *Anayasa Hukuku*, İstanbul, 1986,s.143.

⁴ Osman KAŞIKÇI, " Adalet, Hukuk ve Yargı", *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı V*, C.23-24, Eylül-Aralık 1998,s.3868.

hareket olarak düşünülmesi mümkün değildir. Bu nedenle, önce ana hatları ile Cumhuriyet öncesi Türk hukuk düzeninin temel esasları üzerinde durulacak; bunu takiben Cumhuriyetin ilanından sonra yapılan hukuk devrimi ve özellikleri açıklanacaktır.

I. CUMHURİYET'İN İLANINDAN ÖNCE TÜRK HUKUK DÜZENİ

Hemen belirtelim ki, Osmanlı Devletinin kurucuları yeni ve orijinal bir hukuk sistemi oluşturmuş değildirler. Onlar, bu döneme kadar Türk ve İslâm devletlerinde uygulanmakta olan ve büyük ölçüde müştereklik arz eden hukuki bir yapıyı devralmışlardır. Ancak Osmanlıların almış oldukları bu hukukî mirası hiç değiştirmeden aynen uyguladıklarını söylemek mümkün değildir. Yaklaşık altı asırlık bir uygulamada bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Bu nedenle Osmanlı hukukunun genel yapısı İslâm Hukukuna dayalı olduğu kadar, örf ve geleneğe dayalı ikili bir yapı arz eder⁵.

Osmanlılar, İslâm hukukunun devlet başkanına tanıdığı geniş takdir ve düzenleme yetkisine dayanarak anayasa, idare ve malî hukuk alanlarında önemli düzenlemeler yapmışlardır. Kanunnâme, ferman, adaletnâme ve yasaknâme gibi değişik isimlerle anılan bu düzenlemelere örfî hukuk; klasik fıkıh kitaplarında yer alan ve geçmiş dönemlerde devletin müdahalesi olmaksızın oluşan hukuka da şer'î hukuk denilmektedir⁶.

Tanzimat'ın ilanı, toplumsal yaşamın diğer alanlarında olduğu gibi hukuk alanında da bir batılılaşma ve/veya modernleşmenin başlangıç dönemidir. Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirmek istediği hukuk reformları konusunda tutarlı bir programı ve politikasının bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Batılılaşma konusunda genel bir eğilim olmakla birlikte, bunun hukuk hayatına yansımaları nasıl olacak ve mevcut hukuki yapının yeni düzenlemeye uyumu nasıl gerçekleştirilecekti? Bu soruların cevabı düşünülmüş ve planlanmış değildi. Bu karışıklığın temel nedenleri arasında hem nicelik hem de nitelik itibarıyla yetişmiş hukukçu

⁵ M. Akif AYDIN, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1995, s.89.

⁶ Halil CİN-Ahmet AKGÜNDÜZ, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, C.I, İstanbul, 1990,s.164.

eksikliği, hukukta reform yapmak isteyen devlet ricalinin politikalarının birbiriyle uyuşmaması ve yönetimdeki istikrarsızlıklar sayılabilir. Bu tür siyasi ve askeri sorunlar köklü hukuki reformların yapılmasını engellemiş, bunun yerine rast gele iktibaslarla düzenlemeler yapılmıştır.

Tanzimat Fermanı'nda öne çıkan ölçüt kavram kanundur. Kanunilik ilkesinin sürekli vurgulanması ile kanunlaştırma hareketleri başlatılmıştır. Tanzimat döneminde gerçekleştirilmek istenen kanunlaştırma hareketinde zamanın aydınlarının farklı eğilim içinde olduklarını görüyoruz. Bazı aydınlar yapılacak hukuki düzenlemelerde önceki hukuki yapıyla uyum içerisinde bir düzenlemeyi düşünürken, bazı aydınlar, batı hukuk sistemine ait kanunların bütün olarak alınması taraftarı idi⁷. Bu durum, hukukta birliği sağlamak bir tarafa, var olan sistemin uluslar arası ticari ilişkiler sahasında parçalanmasına neden olmuştur.

Tanzimat döneminde gerek kamu hukuku ve gerekse özel hukuk alanında bir çok kanun yapılmıştır. Tanzimat dönemini Osmanlı hukuk tarihi açısından önemli kılan nedenlerden biri de 1876 tarihli Kanun-ı Esasinin yapılmış olmasıdır. Gerçekten Türklerin sahip olduğu ilk yazılı anayasa olan Kanun-ı Esasi, II. Abdülhamit'in emri ve Mithat Paşanın gayretleriyle hazırlanmıştır. Anayasanın hazırlanmasında Tanzimat ve Islahat Fermanının ilanında olduğu gibi batılı devletlerin önemli ölçüde baskısı olmuştur⁸.

Kanunlaştırma alanındaki ilk örnek 1850 yılında Fransız ticaret kanunundan alınan ve ilk yabancı kaynaklı kanun olan *Kanunnâme-i Ticaret*'dir. Bu kanunnâmeden sonra 1274 (1858) tarihinde *Arazi Kanunnamesi* ve hükümlerinin büyük bir çoğunluğu 1810 Fransız Ceza kanunundan alınmış olan 1274 (1858) tarihli *Ceza Kanunnamesi* kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Arazi kanunnamesinin hükümlerinin tamamı o zamana kadar yürürlükte

⁷ Tanzimat dönemindeki kanunlaştırma hareketindeki farklı eğilimler için bakınız: AYDIN, "Türk Hukukunun Modernleşme Modeli Resepsion/İktibas", *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı V*, C.23-24, Eylül- Aralık 1998, s. 3851; İbrahim KABOĞLU, "Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi", *Hukuk Devleti*, (Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz) İstanbul, 1998, s.99.

⁸ İlhan AKIN, *Kamu Hukuku*, İstanbul, 1990, s.301.

olan hukuki esaslara göre hazırlanmıştır. Daha sonra büyük ölçüde Fransız kanunundan yararlanılarak 1278 (1861) tarihinde Usûl-i muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi, 1280'de (1863) de yine Fransız Ticaret Kanunu başta olmak üzere Avrupa kanunlarından istifade edilerek Tîcâret-i Bahriyye Kanunnamesi hazırlandı⁹.

Tanzimat döneminde hazırlanan kanunların en önemlisi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyyedir. Cevdet Paşa'nın gayretiyle yaklaşık sekiz yılda tamamlanabilen mecelle, İslâm hukukunun eşya, borçlar ve yargılama hukukuyla ilgili hükümlerini bir araya getirmesi itibariyle o zamana kadar yürürlükte olan milli hukuku yansıtmaktadır. Şeklî bakımdan Batı kanunlarından yararlanılmakla birlikte, içerik itibariyle Osmanlı Hanefi fihhının bir derlemesi niteliğindedir.

Mecelleden sonra büyük ölçüde Fransız kanunlarından esinlenerek hazırlanan 1297 (1880) tarihli Usûl-ı Muhâkemât-ı Hukukiyye Kanunu kabul edildi.

Mecellede düzenlenmeyen aile hukuku, ancak 1917 yılında *Hukuk-ı Aile Kararnâmesi* ile düzenlenebildi. Kararnâme müslümanların yanı sıra yahudi ve hristiyanlara özgü hükümleri de içermektedir. Kararnâmeyle Cemaat mahkemelerine son verilerek yargı birliği sağlanmışsa da sosyal ve dini yapının buna müsait olmadığı düşüncesiyle her dinin aile hukukuna ilişkin hükümleri muhafaza edilmiştir. Ancak kararnâme hem muhafazakâr müslümanların hem de gayri müslim azınlıkların tepkisini çektiği için 19 Haziran 1919'da yürürlükten kaldırılmıştır¹⁰.

Tanzimat'tan önce Osmanlı Devletinde üç çeşit mahkeme bulunmaktaydı: Şer'iyeye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri. Tanzimat döneminde cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin işlevlerine karışılmamış, şer'iyeye mahkemelerinin görev sahalarına giren konularda bazı düzenlemeler yapılarak yeni mahkemelerin kurulması yolu tercih edilmiştir. Bunlar arasında ticaret mahkemesi(1840), "Meclis-i Muhasebe", Nizamiye Mahkemeleri (1870) sayılabilir. Nizamiye mahkemelerinin temyiz

⁹ Coşkun ÜÇÖK- Ahmet MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 1976, s.324.

¹⁰ M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, 1985, s.210-212.

mercii olarak da 1868 yılında Divan- Ahkâm-ı Adliyye kurulurken, aynı yıl idari yargı alanında da Fransa'daki Conseil d'Etat'nın bir benzeri olarak da idari yargının en yüksek mercii olarak Şûrayı Devlet kuruldu¹¹.

Bu düzenlemelerle Osmanlı Devletinde mahkeme sayısı çeşitlenerek artmıştır. Bu durumun yargı karmaşasına yol açtığı inkar edilemez. XX. yüz yılın başlarında bağımsız devlet anlayışı ile bağdaşmayan konsolosluk mahkemeleri ve devletin yargı örgütü içinde yer almayan cemaat mahkemelerinin faaliyetlerine Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etti.

Sonuç olarak Tanzimat sonrası Osmanlı hukukunda bir taraftan yerli, diğer taraftan Batı'dan alınma birbiriyle uyumsuz bir çok düzenleme ve kanun yapılmıştır. Yeni Türk Devletine Osmanlı Devleti'nden karma bir hukuki ve adli yapı ile netleşmemiş bir hukuk politikası miras olarak kalmıştır.

II. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK HUKUK DÜZENİ

Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihinde 1921 Anayasası yürürlükte bulunuyordu. Çok kısa ve bir geçiş dönemi anayasası olan 1921 Anayasası, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu ve yasama ve yürütme yetkisinin millet adına meclis tarafından kullanılacağını belirterek meclis hükümeti sistemini benimsemiştir.

Burada dikkati çeken nokta, devlet başkanlığından söz edilmemesidir. Diğer bir ifade ile, saltanat ve halifelik kurumlarına dokunulmamıştır. Saltanatın, halifelikten ayrılarak 1 Kasım 1922 tarihinde kaldırılmasına rağmen; Cumhuriyetin ilanı, ancak, 29 Ekim 1923 tarihinde 364 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkındaki Kanunla gerçekleşmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde Halifeliğin kaldırılmasının ardından 20 Nisan 1924 tarihinde Cumhuriyet döneminin ilk anayasası kabul edilmiştir.

¹¹ CİN- AKGÜNDÜZ, C.II, s.67.

Anayasa ve yönetim açısından gerçekleştirilen bu devrimi, hukuk devrimi izlemiştir. Hukuk devrimi çerçevesinde yapılan düzenlemeleri, kanunlaştırma hareketleri ve yargı örgütünde yapılan reformlar olmak üzere iki ayrı başlık altında incelemek mümkündür. Ancak hukuk alanındaki reformlara geçmeden önce dönemin hukuk politikası üzerinde durmakta yarar vardır.

A). CUMHURİYET'İN KURULUŞUNDA İZLENEN HUKUK POLİTİKASI

1921 Anayasası TBMM görevleri arasında şer'i hükümlerin uygulanması da sayılmıştı. (m.7). İlgilileri bu hükmü ihdas etmeye sevk eden saik konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Bazıları, Atatürk ve arkadaşları tarafından muhafazakâr kesime geçici olarak verilmiş bir taviz olarak değerlendirirken, bazıları da bunun samimi bir davranış olduğunu belirtmektedirler¹². Fakat daha sonra yapılan bazı konuşmalar yeni dönemin tercihi konusunda işaretler verir niteliktedir: "*Türk ihtilalini kararı Batı medeniyetini kayıtsız şartsız kendisine maaletmek, benimsemektir.....*"¹³.

Zamanın yöneticilerinin batı hukuku yönünde yaptıkları bu radikal tercihin değişik sebepleri vardır. Birincisi, dönemin yöneticileri Türk modernleşmesinin batı örnek alınarak gerçekleşebileceğine samimi olarak inanmaktadırlar. Bu konuda başlangıçta yumuşak bir batılılaşma düşüncesi hakim iken zamanla bu radikal bir hal almıştır. İkincisi, batılı devletlerin Lozan konferansı sırasında adli kapitülasyonların devamı noktasında yaptıkları ısrarlarıdır. Konferansta Türk temsilcileri başlangıçta açık bir şekilde gerek Mecelle, gerekse Osmanlı aile kanunu olan Hukuk-ı Aile Kararnâmesinin muhafaza edileceğini söylemesine rağmen, başta Yunanistan olmak üzere batılı devletler ülkedeki gayri müslimlerin Osmanlıda olduğu gibi Medeni Hukuk alanındaki özerkliklerinin devam etmesi hususunda sürekli baskı yapmışlardır. Üçüncü olarak, yine batılı devletler Osmanlı Devletinin tek taraflı olarak 1914 yılında kaldırmış olduğu konsolosluk mahkemelerinin Türkiye'yle ticaret

¹² Farklı yaklaşımlar hususunda bakınız: AYDIN, "Türk Hukukunun...", s.3852.

¹³ Mahmut Esat BOZKURT " Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı?" *Medeni Kanunun XV. Yıldönümü İçin*, İstanbul, 1944, s.11.

yapan vatandaşları için tekrar hayatiyete geçirilmesi için baskı yapmaktadırlar¹⁴.

Bu durum karşısında yeni Türk Devletinin yöneticileri bir tercih yapmak durumunda kaldılar. Ya bu noktada taviz verecekler ve kapitülasyonlar aynı şekilde devam edecek veya kabul etmeyip konferansın başarısız kalmasını bekleyeceklerdi ki, bu durum Türk Devleti yöneticilerinin mevcut konumuna olumsuz yönde etkileyebilirdi.

Atatürk ve arkadaşları, kapitülasyonların devamına ve gayri müslimlerin hukuki özerkliklerini gerek duymayacak bir formül olarak İslam hukuku kaynaklı bütün normları ve kurumları ilga ederek, hukuka ve adalet teşkilatına batılı bir şekil vereceklerini taahhüt ettiler. Dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt bu durumu şöyle ifade eder: "Hukuk sistemiyle, kanunlarıyla, mahkemeleriyle yepyeni bir adalet organı yaratmayı da üzerimize almış bulunuyorduk... Lozan Muahadesiyle yüklendiğimiz işi elden geldiği kadar çabuk başarmak lazımdı"¹⁵. Avrupalıların Türk yöneticilerin bu sözlerinde samimi oldukları noktasında tereddütleri vardı. Bu nedenle Lozan Andlaşmasının imzalandığı tarihte (24 Temmuz 1923) imzalanan "Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri" ile Türkiye'deki mahkemelerin işleyişini izlemek ve yargı reformunda yardımcı olmak amacıyla beş yıl süreyle yabancı hukukçuların Türkiye'de istihdam edilmesi kararlaştırıldı. Devam etmesi istenen adli kapitülasyonlar sorunu bu şekilde çözüme kavuşturulmuş oldu.

Gayri müslimlerin Medeni Hukuk alanındaki muhtariyet talepleri ise, Lozan Andlaşmasının 42. Maddesinde düzenlenmiş ve yeni hükümetle azınlık temsilcilerinden oluşacak bir heyet tarafından onların hukukuna uygun olarak düzenlenmesi taahhüt edilmiştir. Fakat İsviçre Medeni Kanununun iktibas edilmesi çalışmaları sırasında azınlıklar teker teker Adalet Bakanlığına başvurarak kendilerine Lozanda tanınan ayrıcalıklarından vazgeçtiklerini, kendilerinin yeni

¹⁴ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Ankara, 1973, I/1/2, s.229, aktaran AYDIN, "Türk Hukukunun....", s.3853.

¹⁵ BOZKURT, s.8.

medeni kanuna tabi olmak istediklerini beyan etmişlerdir. Böylece medeni hukuk alanında birlik sağlanmış oldu.

B) KANUNLAŞTIRMA HAREKETLERİ

Cumhuriyetin ilanından sonra yapılan kanunlaştırma hareketlerinin başında Medeni Kanunun İsviçre Medeni Kanunundan iktibas gelmektedir. Yukarıda açıklandığı üzere, bu döneme kadar medeni hukuk alanında (aile, eşya, miras hukuku başta olmak üzere) İslâm hukukunun esasları uygulanmakla birlikte Tanzimattan beri bir çok fikir ve devlet adamı zaman zaman Fransa gibi batılı devletlerin medeni kanunlarının iktibas edilmesi yönünde görüş beyan etmişler, fakat netice alınmamıştı.

Diğer kanunlar değil de, neden İsviçre Medeni Kanunu? Bu kanunun tercih edilmesinin sebebi olarak şu gerekçeler ileri sürülmektedir: İsviçre'de okuyan hukukçuların Türkiye'de işbaşına gelmeleri, İsviçre Medeni Kanununun açık ve basit olması⁶⁴, kadın-erkek eşitliğine dayanan bir aile hukukunu düzenlemesi, hakimlere geniş takdir yetkisi tanınması, Fransız medeni kanununun eski (1804 tarihli), Alman medeni kanununun ise karmaşık olmasına karşılık, İsviçre medeni kanununun en yeni ve anlaşılır olması⁶⁵.

Türk Medeni Kanununun getirmiş olduğu önemli bazı yenilikler şöyle sıralanabilir:

-Öncelikle yeni kanun laik bir temele dayalıdır. Diğer bir ifade ile, mecellede olduğu üzere, dini bir temele dayanmamaktadır.

-Önceki hukuk sistemimizden ayrıldığı önemli bir nokta, aile hukuku alanında bir erkeğin aynı anda yalnız bir kadınla evlenebileceği esasını benimseyerek, aile birliğinin kurulmasında medeni nikah usulünü getirmesidir. Yetkili kişilerin huzurunda yapılmayan evlilikleri yok saymasıdır.

Fakat geçen zaman içerisinde bu kuralın tam olarak uygulandığını söylemek mümkün değildir. Yüzyıllardan beri gelen bir erkeğin birden fazla kadınla evlenebilmesi geleneği karşısında medeni

⁶⁴ MUMCU. *Tarihi Açından...*,s.148.

⁶⁵ Türk Medeni Kanunu Esbabı Mucibe Lâyihası, 4 Ekim 1926.

kanunun bu tür evlilikleri toplumdan tamamen kaldırdığını söylemek mümkün değildir. Bu tür evlilikler günümüzde bile mevcuttur. İşte bu olguyu dikkate alan Kanun Koyucu, değişik zamanlarda yaptığı kanunlarla bu tür birliktelikleri hukuki bir zemine oturtmak, onu tanıma yoluna gitmiştir. Örneğin, 5.07.1934 tarihli ve 2576 sayılı, 30.04.1945 tarihli ve 4727 sayılı, 01.02.1950 tarihli ve 5524 sayılı, 30.01.1956 tarihli ve 6652 sayılı kanunlarla bu tür evlilikleri tanımış ve bu evliliklerden hasıl olan çocukların baba adına nesebi sahih olarak tesciline izin vermiştir¹⁸.

-Medeni kanunun getirmiş olduğu önemli bir diğer yenilik, miras payı yönünden kız ve erkek çocuklarının birlikte mirasçı olmaları halinde eşit pay alabilmeleridir.

1926 yılında medeni kanunun iktibas ve uygulanması sırasında hukukun diğer alanlarında da iktibaslar gerçekleştirildi. Bu cümleden olarak, 4 Ekim 1927 tarihinde Alman ve Fransız hukukundan yararlanılmakla birlikte, esas itibarıyla İsviçre'nin Neuchâtel Kantonu'ndan alınan Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu, 1932 yılında yine İsviçre Federal İcra ve İflas Kanunundan tercüme edilerek iktibas edilen İcra ve İflas Kanunu, İtalyan Ceza Kanunundan alınan 1926 tarihli Ceza Kanunu ile aynı tarihli Ticaret Kanunu sayılabilir.

Yapılan kanunlaştırma hareketiyle, doğrudan doğruya dini esaslara dayanmayan yeni Türk kanunları yapılarak, Türk hukuku laikleştirilmiştir. Fakat kanun koyucunun bu buyruğu başlangıçta etkisiz kaldı. Yürürlükten kaldırılan hukuk uygulamada varlığını sürdürürken bazı yeni kanunlar fiilen uygulanamadı. Çünkü, *ideal* düzeni ifade eden yazılı eserler olan yeni yasaların hukuken ve fiilen uygulanabilmeleri halkın ve hukukçuların bunları kullanmaları ile mümkün olacaktı. Ancak, okuma yazma oranı %20 civarında olan halk yalnızca Resmi Gazetede yayınlanan bu kanunları bilmiyordu. Ülkede batı hukuku formasyonu ile yetişmiş hukukçu sayısı oldukça azdı. O dönemde ülkenin yegane hukuk fakültesi olan İstanbul Hukuk Fakültesinin her yıl lisans düzeyinde mezun olan öğrenci sayısı çok

¹⁸ Tayfun Tufan YÜCE, " Türkiye Cumhuriyeti ve Hukuk Resepsiyonu", *Yeni Türkiye- Cumhuriyet Özel Sayısı V*, C.23-24, Eylül-Aralık 1998, s. 3855-61.

düşüktü. (1925 yılında 20 ile 30 arasında) Bu sorunlar, Hit'lerin baskısından kaçarak Türkiye'ye gelen yabancı öğretim üyelerinin yardımlarıyla aşılmaya çalışılmıştır⁶⁷. Hukuk alanındaki devrimler kanunlaştırma hareketiyle sınırlı kalmamıştır. Yargı örgütü alanında da önemli adımlar atılmıştır.

C) YARGI ÖRGÜTÜ

Cumhuriyet dönemi yargı sisteminin temellerinin Tanzimat fermanının ilanı ile atıldığını söylemek pek yanlış olmaz. Diğer bir ifade ile, Tanzimat'a kadar tek dereceli ve tek yargıçlı bir yargı sisteminin egemen olduğu Osmanlı yargı örgütü Tanzimat'tan sonra ilk derece mahkemeleri olarak ticaret ve nizamiye mahkemelerinin kurulmasının yanında temyiz mercileri olarak Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şuray-ı Devletin kurulmasıyla önemli bir değişim yaşamıştır. Diğer bir ifade ile, yargı teşkilatı adli ve idari yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştır⁶⁸. Yargı düzenindeki bu ikili yapı, Cumhuriyetin ilanından sonra da devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

Türkiye'de idarî yargının temelini oluşturan ve 1868 yılında kurulan Şuray-ı Devletin, idare ile kişiler arasında çıkan uyuşmazlıklara bakacağı düzenlenmişti. Cumhuriyet döneminin ilk anayasası olan 1924 Anayasası'nın 51.maddesinde "*idarî dava ve ihtilafları rüyet ve hal, hükümetçe ihzar ve tevdi olunacak kanun lâyhaları ve imtiyaz mukavele ve şartnameleri üzerine beyanı mütala, gerek kendi kanunu mahsusu ve gerek kavanini saire ile muayyen vezaiî ifa etmek üzere bir Şuray-ı Devlet teşkil*" edilmesi öngörülmüş ve 1927 yılında Danıştay göreve başlamıştır⁶⁹.

Şer'iyye mahkemeleri, 1924 gün ve 469 sayılı "Mahâkim-i Şer'iyye'nin İlgasına ve Mehâkim Teşkilatına Ait Ahkâm-ı Muaddil Kanun"⁷⁰ ile şer'iyye mahkemelerinin görevlerine son verilerek ilk

⁶⁷ Ernst E. HIRSCH, *Anılarım Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*, (çeviren:Fatma Suphi), Ankara, 1997, s.225.

⁶⁸ S. Sami ONAR, *İdare Hukuku Umumi Esasları*, 2. bası, C. III, İstanbul, 1966, s.1250 vd.

⁶⁹ Şeref GÖZÜBÜYÜK, *Yönetim Hukuku*, Ankara, 1996, s.327.

⁷⁰ Resmî Ceride, No:69, Kanun No:649.

derece mahkemelerin yapısı yeniden düzenlenmiştir. Bu kanunla istinaf mahkemeleri kaldırılarak adlî yargı iki dereceli bir yapıya dönüştürülmüştür. Bu düzenlemeleri takiben İsviçre'nin Neuchatel Kantonu'ndan 1925 tarihli Medeni Usul Kanunu iktibas edilen 4 Ekim 1927 tarih ve 1086 sayılı Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu günkü adlî yargı teşkilatının temelini oluşturan bu kanunun büyük bir kısmı İsviçre'den alınmasına karşın, bazı bölümlerinin hazırlanmasında Alman ve Fransız usul kanunlarından yararlanılmıştır²³.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kuşkusuz, Cumhuriyetin ilanı ve sonrasında Türkiye'de yapılan devrimlerin içerisinde en önemli olanı hukuk devrimidir. Ancak belirtmek gerekir ki, hukuk devriminin Tanzimat'la başlayan süreçten bağımsız, tek başına bir hareket olarak düşünülmesi mümkün değildir. Diğer bir ifade ile, Türk hukuk düzenindeki reform ve/veya batılılaşma çalışmaları Cumhuriyetin ilanından yaklaşık bir asır önce Tanzimat'ın ilanı ile başlamış ve Cumhuriyet döneminde devam etmiştir. Fakat Tanzimat döneminden farklı olarak o döneme kadar yürürlükte olan ve İslami esaslara dayanan önceki hukuk sistemi tamamen terk edilerek laik hukuk sistemi benimsenmiştir.

Diğer taraftan, hukuk devrimiyle, yeni ve orijinal bir hukuk sistemi oluşturulmayıp, batı hukuk sistemleri iktibas edilmiştir. İktibaslar, belirli bir ülkeden ziyade değişik Avrupa ülkelerinden yapılarak bir Avrupa mozaği oluşturulmuştur. Fakat yapılan bu iktibasların belirli bir program dahilinde yapıldığı, toplumsal yapı ile uyumun nasıl sağlanacağına planlandığını söylemek mümkün değildir. Bu nedenle, zaman içerisindeki uygulamada bir çok sorunla karşılaşmış ve bunlara istinaden sürekli değişiklik yapılması ihtiyacı doğmuştur.

Hukuk devrimi, salt Avrupa'dan yeni kanunların iktibası ile sınırlı kalmamış, yargı örgütünde de reform yapılarak tamamen Batı standartlarında bir yargı örgütü oluşturma hedeflenmiştir.

²³ Baki KURU, *Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı*, Ankara, 1989,s.17.

KAYNAKLAR

Türk Hukuk Lûgati, 3.bası, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara, 1991.

AKIN, İlhan, *Kamu Hukuku*, İstanbul, 1990.

AYDIN, M. Akif, *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, 1985.

----- *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1995.

-----"Türk Hukukunun Modernleşme Modeli Resepsion/İktibas", *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı V*, C.23-24, Eylül- Aralık 1998, s.3850-3854.

BOZKURT, M. Esat, "Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı?" "*Medeni Kanununun XV. Yıldönümü İçin*", İstanbul, 1944.

CİN, Halil - AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, C.I, İstanbul, 1990.

ERDOĞAN, Mustafa, "Cumhuriyet ve Demokrasi", *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı II*, C.23-24, Eylül-Aralık 1998, s.1043-1050.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref, *Yönetim Hukuku*, Ankara, 1996.

HIRSCH, Ernst E., *Anılarım Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*, (çeviren:Fatma Suphi), Ankara, 1997.

KABOĞLU, İbrahim, "Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi", *Hukuk Devleti*,(Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz) İstanbul, 1998, s.89-117.

KAŞIKÇI, Osman, " Adalet, Hukuk ve Yargı", *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı V*, C.23-24, Eylül-Aralık 1998,s. 3868-3878.

KURU, Baki , *Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı*, Ankara, 1989.

MERAY, Seha L.,*Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Ankara, 1973, I/1/2,

MUMCU, Ahmet ,*Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul, 1982.

ONAR, S. Sami, *İdare Hukuku Umumi Esasları*, 2.bası İstanbul, 1966.

TEZİÇ, Erdoğan , *Anayasa Hukuku*, İstanbul, 1986.

ÜÇOK, Coşkun - MUMCU, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 1976.

YÜCE, Tayfun Tufan "Türkiye Cumhuriyeti ve Hukuk Resepsiyonu", *Yeni Türkiye-Cumhuriyet Özel Sayısı V*, C.23-24, Eylül-Aralık 1998, s. 3855-61.

TÜRKİYE İÇİN DEĞİŞKEN GECİKME YAPISI İLE ENFLASYON MODELİ

Doç.Dr.Emel ŞIKLAR*

ABSTRACT

Variable time lags are a possible source of randomness in relationships between economic time series. They are modelled here by means of variable regression coefficients. The model entails heteroscedastic residuals with a negative serial correlation and can be estimated by the Kalman filter. This extension of the traditional regression model is highly significant for the relationship between quarterly values of money stock and prices in Turkey.

ÖZET

İktisadi zaman serileri arasındaki ilişkilerde mevcut olan tesadüfiliğin olası kaynaklarından bir tanesi de değişken gecikme yapısıdır. Bu çalışmada değişken gecikme yapısı, değişken regresyon katsayılarının ortalaması şeklinde modellenmiştir. Söz konusu model negatif otokorelasyona sahip değişken varyanslı artık terimleri gerektirmekte ve Kalman filtreleme tekniği ile tahmin edilebilmektedir. Geleneksel regresyon modelinin bu şekilde genişletilmesi, Türkiye’de para arzı ve fiyatlar arasındaki ilişki açısından istatistiksel olarak anlamlı sonuçların elde edilmesi ile sonuçlanmaktadır.

I. GİRİŞ

Nedensellik bağı içeren ilişkilerde tesadüfiliğin olası bir kaynağı zaman içerisinde değişen gecikme yapısıdır. Buna karşın ekonometrik modellerin bir çoğunda stokastik eleman toplamsal artıklar aracılığı ile modele dahil edilir ve bunların ölçüm hatalarını temsil ettiği ve açıklayıcı değişkenlerden bağımsız olduğu kabul edilir. Bu bağlamda söz konusu modellere dayandırılarak gerçekleştirilen enflasyon tahminlerine ilişkin hatalar genellikle ertelenen veya beklenmeyen ücret, kur ve para arzı artışlarına bağlanmaktadır. Bu çalışmada söz

* Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstatistik Bölümü.

konusu türdeki değişkenliğe olanak tanıyan bir model geliştirerek Türkiye ekonomisi için enflasyon olgusunu modellemeye çalışacağız. Bu modelin tahmin edilmesi aşamasında kullanılacak olan diğer ekonometrik teknikler konusunda ayrıntıya girilmeyecek, sadece kullanılan tekniğin isminin verilmesiyle yetinilecektir¹. Enflasyondaki büyük dalgalanmalara karşın, ücret, kur ve para arzına bağlı olarak enflasyonu açıklamaya dönük modellerde yer alan parametrelerin istikrarlı olması gerekmektedir. Ancak değişken bir gecikme yapısını esas alan tahmin sürecinde, gecikmeli değişkenlere bağlı olarak ortaya çıkan değişken varyanslılık sorununun çözümü gerekmektedir. Söz konusu etkinin modellenebilmesi için farklı olasılıklar izleyen bölümlerde göz önüne alınacaktır.

Bilindiği gibi Türkiye ekonomisinde enflasyon 1970'li yılların ortalarından itibaren hızlanmaya başlamış ve bu yıllardan itibaren günümüze dek batılı ülkelerdeki enflasyon oranlarının çok üstünde bir seyir izlemiştir. Yüksek ve değişken bir yapı sergileyen enflasyonun yaşandığı bir ekonomik ortamda enflasyon tahminlerine duyulan ihtiyaç da artmakta, özellikle stratejik planlama açısından bu tahminlerin doğruluğu büyük önem taşımaktadır. Söz konusu tahminlerin gerçekleştirilmesinde ücretlerde, döviz kurunda, para arzında ve önceki dönemlere ilişkin enflasyon değerlerinde gözlenen geçmişteki değişmelerin ağırlıklı ortalaması kullanılmakta, zaman zaman da hata düzeltme terimlerini ve artık terimlere ilişkin zaman serisi modellerini içeren daha karmaşık tekniklere müracaat edildiği görülebilmektedir. Yüksek ve değişken enflasyon dönemlerinde söz konusu tahminlerin gerçekleştirilmesine olanak tanıyan eşitlikler, ancak eşitlikte kullanılan bağımsız değişkenlerin yeterli bir doğrulukla belirlenebilir olması durumunda yararlı olacaktır. Oysa yukarıda sözü edilen değişkenlerden ücretler dışında kalanların böyle bir ortamda önceden kesin bir doğrulukla belirlenebilir özellik göstermesi beklenmemelidir. İşte bu nedenlerle enflasyonun modellenmesinde zamana bağlı olarak değişen bir gecikme yapısının kullanılması daha anlamlıdır. Türkiye ekonomisi açısından bu türden zamana bağlı

¹ Söz konusu teknikler konusunda ayrıntılı bilgi için özellikle bkz. HENDRY,D., *Dynamic Econometrics*, Oxford University Press, Oxford 1998.

olarak değişen gecikme yapısı içeren bir modelin geliştirilmesi bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu amaca donuk olarak öncelikle kullanılan zaman serileri ve bunların özellikleri tartişılmakta ve değişken gecikme yapısına ilişkin açıklamalar ikinci bolumun konusunu oluşturmaktadır. İlk iki bolumdeki tespitlere dayanarak gerçekleştirilen tahmin sonuçları ise uuncu bolumde ele alınmaktadır. Sonuç bolumunde ise elde edilen temel bulgular vurgulanmakta ve bazı önerilere yer verilmektedir.

II. ZAMAN SERİLERİ

Bu çalışmada kullanılacak değişkenler aşağıda tanımlanan zaman serilerinin u aylık ortalama değerlerinden oluşmaktadır:

p : tuketici fiyat indeksi

w: cret indeksi

m: dar tanımlı para arzı

e : \$/TL doviz kuru

1980-1998 donemini² kapsayan analizin ilk aşamasında yukarıda tanımlanan değişkenlerin zaman serisi özellikleri genişletilmiş (augmented) Dickey-Fuller (ADF) testleri aracılığı ile incelenmiştir. Soz konusu test sonuçları aşağıdaki Tablo 1'de verilmektedir. İlgili zaman serilerinin birinci dereceden butunleşik oldukları, yani I(1) sureci takip ettikleri ilgili test sonuçlarından anlaşılmaktadır.

Ele alınan değişkenlerin bir bolumunun (fiyat ve ücretler) genel tanımlı indeksler aracılığı ile lulmesi nedeniyle, uzun donemdeki değişim eğilimlerini yakalamakta lumden kaynaklanan sistematik hataların rolu önemli duzeyde olabilir. Bu nedenle analizde kullanılan zaman serileri arasında mevcut olabilecek eşbutunleşik ilişkilere ait tutarlı tahminlerin elde edilmesinde gulukler ortaya çıkabilir. Bu bağlamda, özellikle tuketici fiyat indekslerinin oluşumunda gerçekleştirilen değişiklikler ve ücretlerin oluşumunda

² Fiyat, para arzı ve doviz kuru verileri TC Merkez Bankası EDDS veri tabanından, ücret verileri ise TİSK veri tabanından elektronik ortamda elde edilmiştir.

yasalarla ve toplu iş sözleşmeleri ile ortaya çıkan değişikliklerin rolü büyüktür. Bu sorunun çözümü için kullanılabilir verimlilik serilerinin dönemin tamamı için oluşturulamıyor olması ise söz konusu değişkenlerin kullanımını zorunlu kılmaktadır.

TABLO 1
ADF TEST SONUÇLARI

<u>Değişken</u>	<u>Gecikme</u>	<u>Düzy</u>	<u>İlk Fark</u>	<u>Logoritmik</u>	
				<u>Düzy</u>	<u>İlk Fark</u>
p	2	3.925	6.279	-0.222	-5.493*
m	2	3.836	-0.882	-0.496	-6.248*
e	2	5.992	2.232	-0.388	-4.215*
w	2	1.897	-4.290*	-1.246	-3.934*

(*) Seride birim kökün varlığının reddini gerektirmektedir.

Mevcut veri setine dayanarak tutarlı eşbütünleşik ilişkileri tahmin edemeyecek olmamızın bir diğer nedeni de, Dickey-Fuller testi sonuçları ne olursa olsun, söz konusu zaman serilerinin ilk farklarının gerçek anlamda bir durağan süreci temsil etme konusunda yeterli derecede güvenilir olmamalarıdır. Yer kısıtı nedeniyle sonuçları burada ayrıca sunulmamasına karşın, gerek Phillips-Peron testi sonuçları, gerekse ARIMA modeli bileşenleri bu tür bir olasılığın varlığına işaret etmektedir. Durağan süreçlere ilişkin ortalama değerler ve otokovaryans fonksiyonlarının zamandan bağımsız olması gerekmektedir. Bunu görebilmek amacıyla kullanılabilir geleneksel yöntem ilgili korelogramın belirli bir gecikmeden sonra sıfıra inip inmediğine bakmaktır. Ancak bizim ele aldığımız değişkenlerde bu türden bir teknik tutarlı sonuçlar vermektten oldukça uzaktır. Örneğin ARIMA(p,1,q) modeline göre enflasyon ortalama değerine oldukça uzun bir sürede ulaşabilmekte ve bu süreçte ortalama yıllık enflasyon yüzde 22 olarak gerçekleşmektedir. İncelenen dönemde Türkiye’de yıllık enflasyonun ortalama yüzde 60 civarında olduğu düşünülürse, bu tahminin tutarsızlığı kendiliğinden

ortaya çıkmaktadır. Enflasyonun I(2) süreci izlediği varsayılsa bile bu sorun çözümlenememekte, zira ARIMA(p,2,q) modeli bir yıl içerisinde (yani 1999 yılı içerisinde) önemli bir deflasyonist sürecin söz konusu olacağını göstermektedir. Bu nedenlerle aşağıdaki bölümlerde gerçekleştirilecek analizlerde ilgili zaman serilerinin ilk farklarının ve hata terimlerinin kullanılması gerekmektedir. Öte yandan yukarıda sözü edilen indekslerdeki ölçüm değişikliklerinin ve verimlilikte ortaya çıkan değişmelerin etkisini modele dahil edebilmek amacıyla bir adet trend değişkeninin kullanılması uygun görülmüştür.

III. DEĞİŞKEN GECİKME YAPISI

Çalışmamızın giriş bölümünde de belirtildiği gibi Türkiye’de fiyat değişikliklerinin önceden tahmininde yapılan hataların en önemli nedeni ertelenen veya beklenmeyen iktisat politikası değişikliklerinin söz konusu olmasıdır. Bu tür yanlışların etkisi bir ölçüde kullanılan hata düzeltme terimi aracılığı ile giderilebilmektedir. Örneğin, ücretlerde meydana gelen bir artışa bağlı olarak fiyatlarda ortaya çıkması beklenen artış ertelenmişse, hata düzeltme terimi artmakta ve dengeye ulaşıncaya dek daha büyük Δp değerlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla enflasyona ilişkin bir modelde hata düzeltme teriminin işlevi, düzensiz gecikme yapısını göz önüne almak değil, uzun dönem dengesine yönelmeyi sağlamaktır. Örneğin hata düzeltme terimine ilişkin katsayı 0.1 civarında bir değer olarak elde edilmişse, uyum sürecinin yaklaşık bir yılda gerçekleşeceği ifade edilebilir. Bu sorunun üstesinden gelebilmek amacıyla uyumun bir sonraki üç aylık dönemde gerçekleşeceğini kabul ederek değişken gecikme yapısını modele dahil etmek mümkündür.

Bu süreci para arzını (m) örnek değişken olarak kullanarak ortaya koymaya çalışalım. Buna göre Δm ’nin katsayılarının değişken olduğunu kabul ederek aşağıdaki fiyat eşitliğini yazabiliriz:

$$(1) \quad \Delta p = \sum_{j=0}^k \beta_{jt} \Delta m_{t-j} + \text{diğer değişkenler} + \xi_t$$

Bu eşitlikte yer alan her β_{jt} terimi b_j gibi sabit bir ortalamaya sabittir. Buna göre ilk β katsayısı aşağıdaki gibi tahmin edilmektedir:

$$\beta_{0t} = b_0 + \delta_{0t}$$

Burada b_0 sabit bir değeri, δ_{0t} ise Δm_t 'nin düzensiz bir yapıda ortaya çıkan gecikmeli etkisini ifade etmektedir. Benzer şekilde Δm_{t-1} 'in katsayısı da ilgili terimlere sahip olacak, ancak ilave olarak $\beta_{0,t-1}$ katsayısının b_0 değerinden sapmasına uyum göstermesine de olanak sağlayacaktır. Aynı yöntem diğer tüm $\beta_{j,t}$ 'ler için de geçerli olacağından genel olarak,

$$\beta_{jt} = b_j - \delta_{j-1,t-1} + \delta_{jt}$$

yazmak mümkün olacaktır. Burada $0 < j < k$ olduğunu belirtmek gerekir. Öte yandan tahmin edilecek son β katsayısı sadece $\beta_{k-1,t-1}$ tarafından ifade edilen düzensizliğe uyum gösterecek şekilde tahmin edilmelidir. Yani,

$$\beta_{kt} = b_k - \delta_{k-1,t-1}$$

olarak modele dahil edilmektedir. Yukarıdaki eşitliklerde elde edilecek tüm δ_{it} parametreleri aşağıda sıralanan geleneksel istatistiksel özelliklere sahip olmaktadır:

1. $\forall \delta_{it} \Rightarrow N(0; \omega_i^2)$
2. $E\{\delta_{it} \delta_{js}\} = 0, \forall t \neq s$ ve
3. $E\{\delta_{it} \delta_{jt}\} = \rho_{ij} \omega_i \omega_j, \forall i \neq j$

Burada ρ_{ij} korelasyon katsayılarını, ω_{ij} standart sapmaları ifade etmektedir. Gecikmeli artık terimleri dışarıda bırakılır ve β_{jt} otoregresif olarak yazılırsa, örneğin $k=3$ için,

$$\beta_{1t} = b_1 - [\beta_{0,t-1} - b_0] + \delta_{1t}$$

$$\beta_{2t} = b_2 - [\beta_{1,t-1} - b_1 + \beta_{0,t-2} - b_0] + \delta_{2t}$$

$$\beta_{3t} = b_3 - [\beta_{2,t-1} - b_2 + \beta_{1,t-2} - b_1 + \beta_{0,t-3} - b_0] + \delta_{3t}$$

elde edilir. Buna bağılı olarak β_t vektörünün diğere üç elemanını da aşığıdaki biçimde tanımlamak mümkündür:

$$\beta_{4t} = \beta_{0,t-1}$$

$$\beta_{5t} = \beta_{1,t-1}$$

$$\beta_{6t} = \beta_{0,t-2}$$

Bu tanımlamalardan yararlanarak,

$$(2) \quad \beta_t = \phi\beta_{t-1} + \mathbf{B} + \delta_t$$

yazılabilir ve burada

$$\mathbf{B} = (b_0, b_0 + b_1, b_0 + b_1 + b_2, b_0 + b_1 + b_2 + b_3, 0, 0, 0)'$$

$$\delta_t = (\delta_{0t}, \delta_{1t}, \delta_{2t}, 0, 0, 0, 0)'$$

olmakta, ϕ vektörünün elemanları ise β_{jt} zaman serilerinin otoregresif biçiminden elde edilmektedir.

Pagan³ ve Harvey-Phillips⁴ yaptıkları çalışmalarda otoregresif bir modelden yararlanılması durumunda regresyon katsayılarının tahmini sorununu ele almaktadırlar. Burada gözlemlenemeyen zaman serisi konumundaki β_t ve (1) nolu eşitlikte yer alan parametreler (b_i , ω_i ve ρ_{ij} de dahil olmak üzere) Kalman filtreleme tekniğı ve Harvey tarafından önerilen⁵ tek aşamalı belirleme hatasına ilişkin benzeşim (likelihood) fonksiyonu kullanılarak tahmin edilmiştir.

Uygulamada bu tekniğın kullanılması ile tahmin edilebilecek parametrelerin sayısı sınırlıdır. Bu nedenle bir zaman aralığından daha uzun gecikmelerin yarattığı değışmeler dışarıda bırakılarak basitleştirici bir varsayımın yapıldığını tekrar hatırlatmakta yarar

³ PAGAN, A., "Some Identification and Estimation Results for Regression Models with Stochastically Varying Coefficients", *Journal of Econometrics*, C.13, Y.1980, s.341-363.

⁴ HARVEY, A.C-PHILLIPS, G.D.A., "The Estimation of Regression Models with Time-Varying Parameters", *Games, Economic Dynamics and Time Series Analysis* (Ed. M.DEISTER ve diğere) içinde s.185-214.

⁵ HARVEY, A.C., *Forecasting Structural Time Series Models and the Kalman Filter*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s.175-177.

görüyoruz. Bu sorun gözlemler arasında uygun bir zaman aralığı bırakılarak çözülebilir. Örneğin para arzındaki bir değişimin etkilerinin ortaya çıkmasında gözlenen bir erteleme yaratan ekonomik koşullar bu değişkenin şimdiki veya gecikmeli değerleri üzerinde de benzer etkiler yaratacaktır. Dolayısıyla, bu tür değişken gecikmelerin söz konusu olması durumunda pozitif ve büyük ρ_{ij} değerlerinin bulunması normal olacaktır. Bu konuda uygun bir basitleştirme tüm ρ_{ij} 'lerin aynı değeri aldığını kabul etmektir. Bir diğer basitleştirme ise zamana bağlı değişmelerin büyüklüğünü ilgili ortalama etkiye bağlamaktır. Sözü edilen bu yaklaşımı kullanarak ve zamana bağlı değişikliklerin birbirleriyle bağlantılı olduğunu varsayarak, zamana bağlı değişken gecikme yapısı ilave bir parametre ile aşağıdaki gibi modellenmelidir:

$$(3) \quad \Delta p_t = (1 + \delta_t) \sum_{j=0}^k b_j \Delta m_{t-j} - \delta_{t-1} \sum_{j=0}^k b_j \Delta m_{t-1-j} \\ + \text{diğer değişkenler} + \xi_t$$

Yukarıda yer alan eşitlikte geleneksel olarak $\delta_t \sim IN(0; \omega_t^2)$ özelliği yerine getirilmektedir.

Yukarıda sunulan değişken gecikme yapısına ilişkin model gecikmeli artık terimlere ilişkin negatif katsayının söz konusu olduğu MA(1) ilişkisine karşılık gelmektedir. Artık terimlerin varyansı ve gecikmeli terimin katsayısı, Δm_t ve buna ilişkin gecikmeli değerlere bağlı olarak belirlenmektedir. Bu nedenle model içerisindeki ilişkilerin değişken gecikme yapısı ile modellenmesinde değişken varyanslılığın ve negatif MA(1) katsayısının ortaya çıkması normaldir.

IV. TAHMİN SONUÇLARI

A) SABİT KATSAYILAR

Değişken gecikme yapısının dahil edilmesi ile elde edilen ve tahmin edilecek nihai eşitlik aşağıdaki gibidir:

(4)

$$\begin{aligned}\Delta p_t = & c + \alpha \Delta p_{t-1} + \sum_0^1 \beta_j \Delta m_{t-j} + \sum_0^1 \gamma_j \Delta e_{t-j} + \sum_0^1 \varphi_j \Delta w_{t-j} \\ & + \theta_1(m-p)_{t-1} + \theta_2(e-p)_{t-1} + \theta_3(w-p)_{t-1} \\ & + \theta_4 T + \xi_t + \theta_5 \xi_{t-1}\end{aligned}$$

Bu eşitliğin tahmini ile elde edilen sonuçlar ise aşağıda yer alan Tablo 2’de verilmektedir. Tabloda sunulan tahmin sonuçları ile ilgili olarak gerçekleştirilen diagnostik testleri ve elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibidir:

Normallik: $\chi^2(2) = 3.23$ (p=0.199)

Otokorelasyon: $F(2,67) = 2.21$ (p=0.114)

ARCH: $F(1,73) = 0.074$ (p=0.787)

Değişken varyanslılık: $F(10,63) = 1.49$ (p=0.104)

Değişken varyanslılık: $F(29,44) = 1.96$ (p=0.0041)

Ramsey reset testi: $F(1,68) = 3.66$ (p=0.058)

Otkorelasyon ve ARCH için diğer gecikmeler esas alınarak gerçekleştirilen testlerde sunulandan daha yüksek p değerleri elde edilmiştir. p_{t-1} , m_{t-1} , e_{t-1} ve w_{t-1} değişkenlerinin parametrelerine ilişkin homojenlik kısıtı test edilmiş ve istatistiksel olarak kabul edilmiştir (p=0.540). Bu da kullanılan trend değişkeninin modelin dışında bırakılan değişkenleri ve uzun dönemdeki ölçüm hatalarını yeterince temsil etme gücüne sahip olduğunu göstermektedir.

TABLO 2 TAHMİN SONUÇLARI

Parametre	Eşitlik (4)	Eşitlik (1)	Eşitlik (3)
Δp_{t-1}	0.323 (0.100)	0.306 (0.069)	0.266 (0.072)
Δm_t	0.164 (0.032)	0.146 (0.029)	0.121 (0.032)
Δm_{t-1}	0.038 (0.039)	0.079 (0.038)	0.111 (0.030)
Δe_t	0.193 (0.025)	0.182 (0.018)	0.186 (0.018)
Δe_{t-1}	0.037 (0.033)	0.051 (0.023)	0.058 (0.021)
Δw_t	0.082 (0.024)	0.041 (0.015)	0.039 (0.011)
Δw_{t-1}	0.020 (0.008)	0.033 (0.010)	0.025 (0.009)
$m_{t-1}-p_{t-1}$	-0.115 (0.034)	-0.111 (0.025)	-0.114 (0.026)
$e_{t-1}-p_{t-1}$	-0.076 (0.024)	-0.073 (0.017)	-0.078 (0.018)
$w_{t-1}-p_{t-1}$	-0.00128 (0.00036)	-0.00122 (0.00028)	-0.00124 (0.00029)
T	0.00108 (0.00031)	0.00103 (0.00025)	0.00105 (0.00027)
c	0.093 (0.028)	0.085 (0.019)	0.089 (0.020)
MA(1)	-0.194 (0.179)	0.59 (0.33)	0.75 (0.34)
ω_0		0.036 (0.021)	
ω_1		0.087 (0.029)	
ω			0.54 (0.20)
ρ_{12}		1.0	1.0
Log(L)	386.77	399.44	397.44
σ	0.0129	0.0065	0.0063
RMSE	0.0129	0.0127	0.0126

Not: Parantez içerisindeki değerler standart hata değerleridir.

Değişen ekonomik koşullar göz önüne alındığında, tahmin edilen ilişkinin istikrarlı olup olmadığı aşağıdaki dört temel dönem esas alınarak test edilmiştir:

- I 1980:1 - 1983:2 (Demokrasiye geçiş seçimi)
- II 1983:3 - 1987:2 (Liberalizasyon kararları)
- III 1987:3 - 1994:1 (Nisan krizi)
- IV 1994:2 - 1998:4 (Kriz sonrası)

$\text{Var}(\xi) = \sigma_i^2$ (i=I,II,III ve IV için) dışında ortak parametrelerin tahmini sonucunda $\log(L)=396.88$ değeri elde edilmiştir ve bu değer oldukça önemli bir artışa işaret etmektedir. Elde edilen değerler aşağıda yer alan Tablo 3'te verilmektedir:

TABLO 3

Ortak Parametre Tahminleri

i	I	II	III	IV
$\hat{\sigma}_i$	0.0136	0.0140	0.0150	0.0053
$\overline{\Delta p}$	0.032	0.100	0.051	0.008

Tablo 1'de sunulan sonuçlara göre (4) nolu eşitlikte yer alan MA teriminin varlığının sorgulanması gerekmektedir. Bu terimin dışarıda bırakılması durumunda elde edilen tahmin sonuçlarına göre herhangi bir otokorelasyon sorunu gündeme gelmemekte, ancak eşitliğe dahil edildiğinde tahmin edilen katsayı dönemden döneme büyük değişiklik gösterebilmektedir. MA parametresinin dışındaki tüm parametrelerin yukarıda sözü edilen dört dönemde aynı kaldığı şeklindeki hipoteze ilişkin benzeşim oranı testi $\chi^2(26)=37.04$ (p=0.074) değerini vermektedir. Eşitlikte MA teriminin yer almaması durumunda, $\text{Var}(\xi)$ dışındaki parametrelerin sabit olduğu şeklindeki hipotezin testinde ise $\chi^2(26)=28.52$ (p=0.333) sonucu elde edilmektedir.

(4) nolu eşitlik için $\text{Var}(\xi)$ değerindeki değişkenliğin en mantıklı açıklaması söz konusu değerin enflasyonla birlikte değişim göstermesidir. Oysa, Tablo 3'te yer alan ilgili döneme ilişkin $\hat{\sigma}_i$ değeri ile ortalama enflasyon oranları karşılaştırıldığında bunun teorik anlamda uygun bir açıklama olmadığı kolayca anlaşılır.

Değişken varyanslılık için yukarıda verilen ilk F testi $\hat{\xi}_i^2$ değerlerinin eşitlikte yer alan bağımsız değişkenler ve bunların kareleri üzerine regresyona tabi tutulması ile elde edilmiştir. Elde edilen sonuç $\text{Var}(\xi)$ değerinde sistematik bir varyasyon bulunmadığını ifade etmektedir. İlgili regresyon katsayılarının incelenmesinde Δp ve Δp^2 katsayılarına ilişkin mutlak t değerlerinin 1'den küçük olduğu, sadece $(m-p)_{t-1}$, $(e-p)_{t-1}$ ve $(w-p)_{t-1}$ değişkenlerine ilişkin katsayılara ait mutlak t değerlerinin 1'den büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Değişken varyanslılık için gerçekleştirilen ikinci test ilk testte yer alan açıklayıcı değişkenlere ilave olarak kullanılan zaman serilerinin ikiyeşerli olarak birbirleriyle çarpımlarının da bağımsız değişken olarak kullanılması ile tahmin edilmiştir. Elde edilen test istatistiği istatistiksel olarak oldukça anlamlıdır. Oysa eşitliğin tahmininde kullanılan gözlem sayısı ile karşılaştırıldığında kullanılan açıklayıcı değişkenlerin sayısı oldukça fazladır. Dolayısıyla serbestlik derecesinin oldukça kısıtlanmış olması bu testin yanlış spesifikasyona veya değişken varyanslılığa işaret ettiği şeklinde yorumlanmasına engel olmaktadır. Elde edilen bu eşitlikte ise mutlak değer olarak 1'den büyük t değerine sahip 6 adet değişken yer almaktadır: Δp_{t-1} , Δp_{t-1}^2 , $\Delta p_{t-1}(e_{t-1}-p_{t-1})$, $\Delta p_{t-1}(m_{t-1}-p_{t-1})$, $\Delta p_{t-1}(w_{t-1}-p_{t-1})$ ve $\Delta p_{t-1}T$.

B) DEĞİŞKEN GECİKME YAPISI

Nihai form eşitlikte yer alan para arzı, döviz kuru ve ücretlere ilişkin değişken gecikme yapısını incelediğimizde ücretlerde ve döviz kurunda gözlenen değişimlerin fiyatlar üzerinde değişken bir gecikme

yapısı göstermedikleri anlaşılmıştır⁶. Bu nedenle sadece Δm_{t-i} 'ye ilişkin değişken katsayılara ait sonuçlara değinilecektir. Daha önce verilen Tablo 1'in ikinci sütununda yer alan sonuçlar, (1) nolu eşitliğin (2) nolu eşitlikte verilen β_{jt} parametreleri ve $k=2$, $b_2=0$ değerleri ile birlikte tahminiyle elde edilmiştir. δ_{0t} ve δ_{1t} artık terimlerine ilişkin sıfırdan farklı olan varyansları da kapsayan logoritmik benzeşim değeri, bir önceki eşitliğe göre 12.67 puan artarak 399.44 olarak bulunmuştur. Buna göre para arzı artışlarının değişken gecikme yapısının modellenmesinde ω_1 , ω_2 ve ρ_{12} parametrelerinin ayrı ayrı tahmini aşırı parametreleştirme ile sonuçlanmaktadır. Öte yandan benzeşim fonksiyonu ρ_{12} değerine karşı hassas değildir. Örneğin $\rho_{12} = 0$ olarak alındığında $\text{Log}(L)=399.28$ olarak elde edilmekte ve sadece 0.16 puanlık bir düşüş göstermektedir. Dolayısıyla, değişken gecikme yapısının bu şekilde modellenmesinde artık terimler arasındaki korelasyonun sıfır olarak kabul edilmesi (1 olarak kabul edilmesine göre) daha etkin bir yol olmaktan uzaktır. Farklı modellerin karşılaştırmasını yapacağımız aşağıdaki bölümlerde, bu nedenle söz konusu değer 0.5 olarak sabitlenecektir. Ancak hemen belirtelim ki, elde edilen sonuçlar $\rho_{12}=0$ veya $\rho_{12}=1$ olması durumunda elde edilen sonuçlardan çok büyük ölçüde farklılık göstermemektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, değişken gecikme yapısı, değişken varyanslılık ve artık terimlere ilişkin korelasyonun MA(1) formunda ele alınması bağlamında modellenmektedir. Sözü edilen modelin değişken gecikme yapısı olmaksızın tahmini sonucu ortaya çıkan değişken varyanslılık göstergesi artık (2) nolu eşitliğin ifade ettiği biçimde olmayacak, aksine

$$\text{Var}\{\xi_t\} = \sigma^2(1 + c_0\Delta m_t^2 + c_1\Delta m_{t-1}^2 + c_2\Delta m_{t-2}^2)$$

ifadesinden elde edilecektir. Yukarıdaki ifadede δ_{it} terimleri arasında korelasyonun sıfır olarak varsayıldığını hatırlatmakta yarar

⁶ Söz konusu sonuçlar oldukça kapsamlı bir çıktı oluşturduğu için bu sonuçlara değinilmeyecek sadece değişken gecikme yapısı özelliği gösteren para arzına ilişkin sonuçlara değinilecektir. Söz konusu tahminlere ilişkin sonuçlar istek üzerine yazardan istenebilir.

görüyoruz. (4) nolu eşitliğin $\text{Var}\{\xi\}$ teriminin bu şekilde formüle edilmesi ile tahmini $\text{Log}(L)=398.37$ değerini vermekte, ancak bu durumda sadece c_1 katsayısı istatistiksel olarak sıfırdan farklı olmaktadır. Elde edilen MA(1) terimi oldukça küçük çıkmasına karşın istatistiksel olarak anlamlı değildir. Buna göre değişken gecikme yapısının modellen-meksizin varlığının kabul edilmesi durumunda söz konusu MA(1) terimi beklenen yönde işarete sahip olmaktadır. Bu da söz konusu mo-delleme sorunun ayrıca ele alınmasını gerektirmektedir.

Yukarıda ortaya konan sonuçtan yola çıkarak (4) nolu eşitliğin üç farklı biçimde genişletilmesi ile değişken gecikme yapısının modellenmesi sorununu çözmeye çalışacağız. Söz konusu genişletmeler üç yapısal değişkenliğin ele alınması ile gerçekleştirilmektedir: σ_i parametresi ile temsil edilen zamana bağlı değişme, ω_i parametresi ile temsil edilen zamana bağlı gecikme ve $c_1 \Delta m_{t-1}^2$ terimi ile birlikte $\text{Var}\{\xi\}$ değerinin değişmesi. Sözü edilen bu genişletmelerin her biri ayrı ayrı $\text{Log}(L)$ değerinde önemli artışlar doğurmakta ve zaman içerisinde $\text{Var}\{\xi\}$ değerinde meydana gelen değişimleri açıklamaktadırlar. Dolayısıyla bu genel tespitin söz konusu genişletmelerin her biriyle ayrı ayrı ve olası kombinasyonları ile test edilmesi gerekmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 4 her bir genişletmenin ayrı ayrı, ikili kombinasyonları ve üçlü bileşim ile (4) nolu eşitliğin tahminiyle elde edilen $\text{Log}(L)$ değerlerini göstermektedir. Söz konusu tabloda aşağıda verilen üç adet hipotez için benzeşim oranı testleri gerçekleştirilmiştir:

$$H_0^1 : \sigma_I = \sigma_{II} = \sigma_{III} = \sigma_{IV}$$

$$H_0^2 : \omega_1 = \omega_2 = 0$$

$$H_0^3 : c_1 = 0$$

Tablo 4'ün ilk satırında modelin tam versiyonuna ilişkin test sonuçları yer alırken, bunun altında bulunan üç satırda daha önce verilen hipotezlerin alternatif karşısındaki (tüm parametrelerin serbestçe kullanımı) test sonuçları yer almaktadır. Test sonuçlarına göre yukarıda verilen hipotezlerin reddini gerektirecek güçlü bir kanıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla modele dahil edilen üç tür

genişletmeden herhangi ikisine ait kombinasyon kabul edilebilir niteliktedir. Öte yandan söz konusu testleri sadece bir genişletmenin modele dahil edilmesi kısıtı altında tekrarlamak da amaçlarımız açısından yararlıdır. Her bir genişletme versiyonuna ilişkin hipotezler alternatif karşısında (üç tür genişletmenin ve ikili kombinasyonların kullanımı) test edilmiş ve sonuçlar Tablo 4'ün son üç satırında verilmiştir. Sadece artık terim varyansının kullanılması şeklindeki basitleştirici yaklaşım her bir hipotezde reddedilmektedir. Buna karşın değişken gecikme yapısının kullanımı konusunda ise hipotezin reddi için elde edilen kanıtlar oldukça yetersizdir. Artık terim varyansında olduğu gibi, sadece $c_1 \Delta m_{t-1}^2$ terimi ile birlikte $\text{Var}\{\xi\}$ değişmesinin kullanımı da reddedilmektedir.

TABLO 4
Genişletilmiş Modellerin Karşılaştırılması

İlave Edilen Parametreler	Parametre Sayısı	Log(L)	Hipotezler
σ_I, ω_I, c_1	18	403.51	
σ_I, ω_I	17	402.34	$H_0^3: p=0.126$
$\sigma_I, c_1,$	16	401.58	$H_0^2: p=0.152$
ω_I, c_1	15	400.42	$H_0^1: p=0.103$
σ_I	15	396.88	$H_0^2 \cap H_0^3: p=0.004$ $H_0^2: p=0.004$ $H_0^3: p=0.002$
$\omega_I,$	14	399.43	$H_0^1 \cap H_0^3: p=0.085$ $H_0^1: p=0.121$ $H_0^3: p=0.159$
c_1	13	397.53	$H_0^1 \cap H_0^2: p=0.035$ $H_0^1: p=0.044$ $H_0^2: p=0.056$

Benzeşim fonksiyonu tarafından ifade edilen uygunluk testlerinin dışında, değişken gecikme yapısının uygunluğu konusunda

bir diğ er destek de tahmin edilen MA(1) terimlerinin işaretlerinden elde edilmektedir. Öte yandan doğru spesifik edilmiş de ğ işken gecikme yapısı içeren bir modelin tahmini sonucu elde edilen hata kareler ortalamasının karekök (root mean squared error) de ğ erinin azalması beklenir. Bizim elde ettiğimiz sonuçta çok küçük de olsa bu düşüş görülmektedir.

Korelasyon katsayılarının 1'e eşitlenmesi ve ilgili gecikmedeki varyansın katsayıya oranlanması ile oluşturulan de ğ işken gecikme yapısına ilişkin bir diğ er spesifikasyon (3) nolu eşitlikte verilmişti. (4) nolu eşitliğin sözü edilen tek parametrelilik modelle genişletilmesi sonucu elde edilen Log(L) de ğ eri 397.44 civarındadır. Tahmin edilen parametre de ğ erleri ise Tablo 2'nin son sütununda verilmektedir. $H_0^1 \cap H_0^3$ hipotezi için elde edilen benzeşim oranı testine ilişkin olasılık de ğ eri 0.051 civarındadır. Sadece δ_{1t} artık terimlerinin dahil edilmesiyle oluşturulan modele ait Log(L) de ğ eri 397.90, $H_0^1 \cap H_0^3$ hipotezi için elde edilen olasılık ise 0.057'dir.

V. SONUÇ

Sabit katsayılı regresyon modellerinde stokastik terim açıklayıcı de ğ işkenlerden bağımsız olan toplamsal hatalar biçiminde dahil edilmektedir. De ğ işken gecikme yapısı ekonomik ilişkilerde ortaya çıkan düzensizliklerin nedenlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu tür modellerin spesifikasyonu negatif korelasyon içeren artık terimleri içermekte ve varyans ilgili açıklayıcı de ğ işkenin büyüklüğüne bağlanmaktadır.

Geleneksel modelin bu şekilde genişletilmesi, Türkiye'de özellikle para arzı ve fiyatlar arasındaki ilişki açısından oldukça önemlidir. Bununla beraber, gözlenen de ğ işkenliğin gecikme yapısından mı, yoksa para arzı de ğ işmeleri ile birlikte ortaya çıkan diğ er de ğ işmelerden mi kaynaklandığını kesin anlamda ayırt edebilmek mümkün de ğ ildir.

De ğ işken gecikme yapısı veya artıklar varyansı bir dönem gecikmeli para arzı artışları ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu terimin regresyon katsayısının küçük olmasına karşın istatistiksel olarak oldukça anlamlı olması dikkat çekmekte ve bu çalışmada öne sürülen

değişken gecikme yapısı modelinin kullanılabilir olduğunu göstermektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

HARVEY, A.C: Forecasting Structural Time Series Models and the Kalman Filter, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

PHILLIPS,G.D.: "The Estimation of Regression Models with Time-Varying Parameters", Games, Economic Dynamics and Time Series *Analysis* (Ed. M.DEISTER ve diğerleri) içinde s.185-214.

HENDRY,D.: *Dynamic Econometrics*, Oxford University Press, Oxford 1998.

PAGAN, A.: "Some Identification and Estimation Results for Regression Models with Stochastically Varying Coefficients", *Journal of Econometrics*, C.13, Y.1980, s.341-363.

DEISTER, M.ve diğ.(Ed.): *Games, Economic Dynamics and Time Series Analysis* Physica-Verlag, Würzburg, 1982.

PETROL VE AZERBAIJAN EKONOMİSİ 1993-1997

Yrd. Doç. Dr. İsmail AYDOĞUŞ*

Öğr. Gör. Selçuk AKÇAY**

ÖZET

Azerbaycan zengin ham petrol ve doğal gaz rezervlerine sahiptir. Sahip olduğu doğal zengin kaynaklar Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Azerbaycan ekonomisi artan bir şekilde petrole bağlı duruma gelmektedir. Artan bu bağıllık ekonomiyi dış şoklara (petrol fiyatlarındaki dalgalanma) korumasız bırakacak ve diğer bazı ekonomik sorunlara yol açacaktır. Bu çalışma uzun vadeli bir strateji politikası olarak Azerbaycan için ulusal bir petrol fonunun kurulmasını tavsiye etmektedir.

ABSTRACT

Azerbaijan has large deposits of crude oil and natural gas. Exploitation of these rich natural resources will play an important role in Azerbaijan's economic development. Azerbaijan's economy is increasingly becoming dependent on oil. The increased dependency on oil will make the economy vulnerable to external shocks (fluctuations in oil prices), and cause some other problems in the economy. This paper suggests an establishment of a national oil fund as a long-term policy strategy for Azerbaijan.

GİRİŞ

Azerbaycan uzun yıllar Sovyetler Birliğinin egemenliğinde kalmış, sosyalist sistemin ekonomik kurallarıyla idare edilmiş bir ülkedir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra diğer post-Sovyet ülkeler gibi Azerbaycan da ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlarla karşılaşmıştır. Şimdi ülkenin karşısında duran en önemli sorun, pazar

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

** Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

ekonomisinin kurumlarının yapılanması ve dünya ekonomisiyle bütünleşmesidir. Azerbaycan bunları gerçekleştirmek için geniş kapsamlı reform programlarını başlatmıştır.

Bu çalışmada Azerbaycan ekonomisine genel bir bakış yapılmış ve gelişmeler değerlendirilmiştir. Daha sonra ülkenin sahip olduğu petrol rezervleri, petrol ticareti, petrol üretim anlaşmaları incelenmiş ve doğal bir zenginlik olan petrolün ülke ekonomisine etkileri, petrol fonu konuları ele alınmıştır.

I. AZERBAYCAN EKONOMİSİNE GENEL BİR BAKIŞ

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Azerbaycan 18 Ekim 1991 tarihinde "Azerbaycan Cumhuriyeti" adıyla bağımsızlığını ilan etmiştir. Ülkenin zengin petrol yataklarına sahip olması bölgesel ve diğer süper güçlerin (Rusya, Amerika, İngiltere, İran, Türkiye) kendi ulusal çıkarları doğrultusunda dikkatini buraya çekmiştir. Azerbaycan ile ilgili temel bilgiler aşağıdaki gibidir.

Tablo 1. Azerbaycan: Sosyal, Demografik, Ekonomik Göstergeler

Nüfus	8 Milyon
Şehirde (%)	56
Kırsal (%)	44
Nüfus Artış Oranı (%)	0.6
Ort Ömür Beklentisi (Yıl olarak)	71
Çocuk Ölüm Oranı (1000)	20
Kişi Başına Düşen Doktor	3.9
Kişi Başına Elektrik Tüketimi	1822 (kw)
GSYİH	4399 Milyon \$
Toplam Dış Borç	374 Milyon \$
Cari İşlemler Dengesi	- 816 Milyon \$
GSYİH Yıllık Büyüme Oranı	3.2
Toplam İhracat	833 Milyon \$
Toplam İthalat	1649 Milyon \$
Dolaysız Yabancı Yatırımlar	650 Milyon \$
Yurtiçi Yatırımları	1236 Milyon \$
Kişi Başına Düşen Milli Gelir	510 \$

Kaynak: World Bank Development Report , 1999

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Azerbaycan ekonomisi ciddi makro-ekonomik sorunlarla karşılaşmıştır. Reel GSYİH 1992 ve 1995 yılları arasında % 70 azalma göstermiştir. Ayrıca yüksek enflasyon reel gelirleri eritmiş, ülke parası olan Manat önemli ölçüde değer kaybetmiştir. Ekonomide döviz rezervleri bitme noktasına gelmiştir. Bu gelişmelerin ortaya çıkmasına neden olan dört önemli faktör bulunmaktadır¹.

- Ermenistan’la yapılan savaş sonucunda Karabağ bölgesi elden çıkmış bunun sonucunda ülke topraklarının % 20’ni kaybetmiştir. Savaştan sonra ülkeye büyük bir g akımı olmuştur.
- Azerbaycan’ın Baltık lkeleri, Rusya ve eski Sovyetler Birliğini oluşturan ülkelerle olan ticari ilişkileri durma noktasına gelmiştir.
- Azerbaycan’ın ticaret yaptığı eski Sovyetler Birliğini oluşturan ülkeler ihracatlarında dünya fiyatlarını kullanmaya başlayınca ticaret hadleri ülke aleyhine bozulmuştur.
- Bte açıklarının önemli ölçüde emisyonla finanse edilmesi makro-ekonomik istikrarsızlıkları daha da hızlandırmıştır.

Azeri otoriteleri İMF’nin desteklediği geniş kapsamlı bir istikrar programını 1995 yılı başlarında başlatmışlardır. Bu süreçte sıkı maliye ve kredi politikaları uygulanmış, döviz, fiyatlar ve ticaretin liberalleşmesi alanlarında çeşitli yapısal reformlara gidilmiştir. İzlenen politikalar ve yapılan reformlardan sonra Manat’ın dolar karşısındaki değerinde istikrar sağlanmış, aylık enflasyon oranları 1994 yılı sonunda % 50 düşmüş ve 1995 yılının ortalarında tek rakamlı duruma gelmiřtir².

¹ IMF, Staff Country Report ,1998 s. 5.

² IMF, *Staff Country Report* ,1998 s. 5.

Tablo 2. Azerbaycan Cumhuriyeti Yıllık Enflasyon Oranları (%)

Yıllar	1993	1994	1995	1996	1997
Enf. Oranı	1129	1664	412	20	3.5

Kaynak: IMF Staff Country Report 1998, s.4

Azerbaycan ekonomisinde 1996 yılı bir dönüm noktasıdır. İzlenen sıkı maliye politikaları, yabancı sermaye yatırımlarındaki artış ve petrol sektöründeki gelişmeler Manat'a Dolar karşısında %8 değer kazandırmış, bu gelişme yıllık enflasyonu yıl sonunda %7 oranında düşürmüştür.

Tablo 3. Azerbaycan Ekonomisinde Büyüme (%)

Yıllar	1993	1994	1995	1996	1997
Büyüme	-23.1	-19.7	-11.8	1.3	5.8

Kaynak: IMF Staff Country Report 1998, s.4

Savaş ve dağılmadan sonra ortaya çıkan sorunlar nedeniyle, milli gelir büyüme hızı 1993'te % -23.1 , 1994'te % - 19.7, 1995'te % -11.8 olarak gerçekleşmiştir. Mayıs 1994'te gerçekleştirilen ateşkesten sonra, ancak 1996 yılının ikinci yarısından itibaren büyüme başlamış, %1.3'lük büyüme hızına ulaşılmıştır. Reel GSYİH'daki büyüme 1997 yılında % 5.8'e yükselmiştir. Büyüme hızının birkaç yıl sürecinde % 7-10 dolaylarında olması beklenmektedir. Büyümenin birinci derecede önemli nedeni petrol ve bağlı sektörlerdeki yabancı yatırımlardır.

Tablo 4. Azerbaycan Ekonomisinde İstihdam ve Ücretlerdeki Artışlar (%)

Yıllar	1993	1994	1995	1996	1997
İstihdam	-0.2	-2.3	-0.5	2.0	0.2
Ort. Ücretler	730	581	299	45	42
Reel Ücretler	-33	-62	-31	23	38

Kaynak: IMF Staff Country Report, 1998, s.4

Ekonomik faaliyetlerdeki canlanma istihdamı artıracak bir seviyede gerçekleşmemiş ve istihdam 1996 ve 1997 yılları arasında önemli bir değişim göstermemiştir. Sanayi ve tarım sektöründeki istihdam azalmıştır. Tarım sektöründeki istihdam azalmasının nedeni

olarak ülkede yapılan toprak reformundan sonra özel çiftçilerin sayısındaki artışı gösterebiliriz. Ülkede işsizlik oranı 1997 yılı itibariyle % 19.3 olarak gerçekleşmiştir³.

Tablo 5. Azerbaycan İşsizlik Oranları (%)

Yıllar	1992	1993	1994	1995	1996	1997
İş. Oranı	15.4	16.0	15.2	17.0	19.4	19.3

Kaynak: IMF Staff Country Report 1998, s. 72

Azerbaycan ekonomisinde GSYİH'nın yapısına baktığımızda tarım sektörünün payının yıllar itibariyle azaldığını diğer yandan sanayi ve inşaat sektörünün payının arttığını görmekteyiz.

Tablo 6. Azerbaycan GSYİH'nın Yapısı (%)

Yıllar	1993	1994	1995	1996	1997
Endüstri ve İnşaat	32	28	31	35	39
Tarım	27	32	25	25	20
Diğerleri	41	40	44	40	41

Kaynak: IMF Staff Country Report ,1998 s.4

Dünya Bankası 1997 yılında Azerbaycan'a yapısal reformlarda kullanılmak üzere 70 milyon dolar yapısal uyum kredisi (Structural Adjustment Credit) sağlamıştır. Sağlanan bu kredi⁴:

- Ekonomide rekabetin ve esnekliğin artırılması.
- Devletin ekonomideki rolünü azaltma ve özelleştirmeyi hızlandırma.
- Özellikle petrol dışında faaliyet gösteren özel sektörün geliştirilmesi.
- Devlet bankalarının yeniden yapılanması ve güçlü bir özel bankacılık sisteminin kurulabilmesi için bankacılık sektöründeki reformları hızlandırmaya, yönelik olmuştur.

1995-1996 yılları arasında Uluslararası Para Fonunun da desteklediği güçlü bir istikrar programından sonra sağlanan bu kredi,

³ IMF, Staff Country Report, 1998, s. 6

⁴ The World Bank Group, *Press Release, News Release No.98/ 1423 ECA*

ülkenin uygulamaya koyduğu geniş kapsamlı ekonomik reform programına büyük katkı sağlayacaktır.

II. AZERBAJCAN PETROLLERİ

A) TARİHÇESİ

Azerbaycan'da petrol bulunduğu eski çağlardan bu yana bilinmektedir. Karl Marvin'e göre bu bölgeden İran, Irak ve Hindistan'a 2500 yıl önce petrol ihraç ediliyordu. Prisc the Pontian M.Ö 5 yy. , Masudi 10yy. , Marko Polo 13- 14 yy. ve diğer bir çokları bölgede petrol çıkarıldığından bahsetmişlerdir⁵.

Bakü'de 1806 yılında 50 tane petrol kuyusu bulunuyordu. Rusya'nın 1829 yılında bölgeyi ilhak etmesinden bir süre sonra Çarlık Rusya'sının tekelinde bulunan 82 kuyuda petrol üretimi gerçekleştirilmiştir. Petrol kuyuları 1870 yılında özel teşebbüse açılmıştır. Azerbaycan'da ilk sondaj kuyusu Amerika'daki sondaj kuyularının açılmasından 10 yıl önce Bibi-Heybat'ta açılmıştır. Azerbaycan'da 1873 yılında 20 tane küçük çapta rafineri bulunuyordu, bu sayı 1880 yılında 200'e ulaşmıştır. Rothchild kardeşler 1883 yılında petrolün Bakü'den Batum'a kara yoluyla taşınmasını sağlayacak yolun yapımını finanse etmişler ve 1886 yılında Hazar ve Karadeniz Petrolleri Şirketini kurmuşlardır⁶.

Bakü'deki petrol kuyusu sayısı 1903 yılında 3500'e ulaşmıştır. 1925 yılında Bakü ile Batum arasında saatte 100 metre küp kapasiteli bir petrol boru hattı kurulmuştur. Azerbaycan'da toplam ham petrol üretimi 1941 yılında 23.5 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Ortalama yıllık petrol üretimi 1964-1968 yılları arasında 21 milyon tondur. Yıllık petrol üretimi 1971 yılında 1 milyar tona ulaşmıştır. Bu yıllardan sonra, Hazar Denizinde yapılan yeni petrol yatakları aramaları sonucunda zengin petrol yatakları bulunmuştur. Bunlar sırasıyla 1979'da Güneşli, 1985'te Çırac, 1987'de Azeri, 1988'de Kıpaz alanlarıdır⁷.

⁵ Elkhan POLUKHOV, "Contract of the Century (The Problem in an Historical Retrospective)", *Caucasian Regional Studies*, Vol.2, Issue 1, 1997 s. 1.

⁶ TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, 1996 , s. 14.

⁷ TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, 1996, s. 17.

B) PETROL REZERVLERİ, TİCARETİ VE ÜRETİM PAYLAŞIM ANLAŞMALARI

Azerbaycan'ın denizde (off-shore) bulunan petrol rezervlerinin 2 milyar ton (15 milyar varil) olduğu tahmin edilmektedir. Bu miktarı diğer petrol zengini ülkelerle karşılaştırdığımızda, Nijerya 2.8 milyar ton, Kuveyt 13 milyar ton, Umman 1 milyar ton civarında petrol rezervlerine sahip bulunmaktadır. Petrol uzmanlarına göre, Hazar Denizi Orta Doğudan sonra dünyanın en zengin petrol rezervlerine sahip bölgesidir⁸.

Tablo 7. Azerbaycan'da Ham Petrol Üretimi, 1980–1997 (Yüz bin ton metreküp)

Denizde	Karada	Toplam
9600	5053	14653
9371	4703	14074
8247	4666	12913
8409	4286	12695
8447	4057	12504
9233	3909	13142
9419	3902	13321
10069	3734	13803
10324	3417	13741
10136	3023	13159
9931	2582	12513
9432	2249	11741
9225	1970	11195
8321	1974	10295
7778	1785	9563
7440	1760	9200
7680	1420	9100
7500	1600	9100

Kaynak: IMF Azerbaijan Country Report , 1998, s.67

Azerbaycan'nın toplam ihracatı içerisinde petrol ve petrol ürünleri önemli bir yer tutmaktadır. Ülke ihracatının % 65'ni petrol ve

⁸ IMF, *Staff Country Report*, 1998, s. 45

petrol ürünleri teşkil etmektedir⁹. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere petrol ve petrol ürünlerinden elde edilen gelir yıllar itibariyle artmaktadır. 2005 yılında, ülke ihracatının % 85’ni petrolün oluşturacağı tahmin edilmektedir. Bu dönemde petrolün toplam bütçe gelirlerine % 50 oranda katkı sağlaması beklenmektedir¹⁰.

Tablo 8. Azerbaycan Petrol Ürünleri İhracatı (Milyar Dolar Olarak)

Yıllar	1993	1994	1995	1996	1997
Petrol İhracatı	198	207	282	395	452

Kaynak: IMF Staff Azerbaijan Country Report, 1998, s. 81

Azerbaycan’ın zengin petrol yataklarına sahip olması bir çok yabancı yatırımcıyı bölgeye çekmiştir. Ülkeye gelen yabancı direkt yatırımların % 80’i petrol ilişkin yatırımlardır¹¹. Azerbaycan’da 25 petrol ve mühendislik şirketinin bölgesel merkezleri bulunmaktadır. Bu şirketler Agip, Amoco, Arco, Baker Hughen, Beehtel, BP, Brown & Root, Chevron, Conoco, Currie & Brown, Dresser Industries, Elf, Exxon, Itochu, Kvaerner, Lukoil, McDermott, Mobil, Pennzoil, Shell, Statoil, Texaco, Total, Ramco ve Unocal’dır.

Petrol sektöründeki faaliyetler yukarıda bahsedilen şirketlerle yapılan üretim paylaşım anlaşmaları (Production Sharing Agreements) ve konsorsiyumlarla yapılmaktadır. Günümüze kadar hem karada hem de denizde petrol üretmek üzere toplam 16 üretim paylaşım anlaşması imzalanmıştır.

Yukarıda bahsedilen üretim paylaşım anlaşmalarından en önemlisi “Yüzyılın Anlaşması” (Contract of the Century) olarak adlandırılan anlaşmadır. 1994 yılında imzalanan bu anlaşmayla yaklaşık olarak 3-5 milyon ton ham petrol olduğu tahmin edilen üç kuyu (Azeri, Çırac, Güneşli) 8 milyar \$ karşılığında uluslararası bir konsorsiyuma devredilmiştir. Bu konsorsiyumda British Petrol (%

⁹ Michael WYZAN, “Caspian Oil : Oil and gas no panacea for Caspian Countries’ economic woes”, *Asia Times On Line*, January 8, 1999.

¹⁰ IMF, *Staff Country Report*, 1998, s. 44 .

¹¹ Michael WYZAN, “Caspian Oil : Oil and gas no panacea for Caspian Countries’ economic woes”, *Asia Times On Line*, January 8, 1999.

17.1267), Amoco (% 17.0100), Azerbaycan Ulusal Petrol Şirketi (SOCAR) (% 10), Lukoil (%10), Unocal (% 9.5200), Statoil (% 8.5633), Türk Petrol (% 6.7500), Ramco (% 2.0825), Pennzoil (% 9.8175), Mc Dermott (% 2.4500), Delta Nimir (%1.6800), paya sahip bulunmaktadırlar¹².

Hazar Denizi'nin yasal statüsü üzerinde Rusya ile süren anlaşmazlıklar, Azerbaycan petrol sektörünün gelişiminin önündeki en büyük engeldir. Rusya, Hazar Denizi'nin bir iç deniz olduğu ve uluslararası deniz yasalarına göre Hazar Denizi'nin doğal kaynaklarının, kıyısı olan ülkelerle birlikte işletilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Hazar Denizi'ne kıyısı olan İran ve Türkmənistan da Rusya'yı desteklemektedir. Azerbaycan ise, Hazar Denizi'nin bir göl olduğunu ve ülkelerin kendi paylarına düşen bölgedeki doğal kaynakları işletebileceğini savunmaktadır¹³.

Azerbaycan'ın bölgede ekonomik yönden güçlenmesi Rusya'yı rahatsız etmektedir, çünkü ekonomik güç Azerbaycan'ı siyasi yönden de güçlendirecektir. Bundan dolayı Rusya, Hazar petroleri ve bu petrolerin taşınması monopolünü elinde tutmak istemektedir. Böylece Rusya, Azerbaycan'ın kaynaklarını kontrol altında tutarak Azerbaycan'ı ekonomik yönden kendisine bağımlı tutabilecektir¹⁴.

III. DOĞAL BİR ZENGİNLİK OLARAK PETROLÜN EKONOMİYE ETKİLERİ

Azerbaycan ekonomisi hem planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş süreci içerisinde bulunmakta, hem de sahip olduğu zengin doğal kaynakların (petrol,gaz) nasıl en etkin bir şekilde kullanacağı sorunuyla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu doğal zenginlikler bir avantaj gibi gözükse de ülkeyi iktisat literatüründe "Dutch Disease" denilen sorunla karşı karşıya bırakabilir. Hollanda'da 1960'lı yıllarda zengin doğal gaz yataklarının keşfedilmesi ülke

¹² TİKA, *Azerbaycan Ülke Raporu*, 1996, s. 18

¹³ Vladislav SHOROKOV, "Energy Resources of Azerbaijan: Political Stability and Regional Relations", *Caucasian Regional Studies*, Vol.1, Issue 1, 1996, ss. 3-4

¹⁴ Vladislav SHOROKOV, s. 1

ekonomisini olumsuz etkilemiş ve bu durum literatüre “Dutch Disease” olarak girmiştir. “Dutch Disease” iyi ve etkin şekilde idare edilemeyen doğal kaynak zenginliğinin ekonomi üzerine potansiyel negatif etkilerini ifade etmektedir¹⁵. Azerbaycan doğru politikaları zamanında uygulayamazsa ülke ekonomisi üç alanda “Dutch Disease” sorunuyla karşılaşabilir. Bunlar ülkeye yabancı yatırımlarla akan dövizlerin neden olacağı makro-ekonomik uyum problemleri, dengesiz büyüme (petrol sektörünün diğer sektörleri dışlaması (crowding-out)) ve petrolden elde edilen gelirlerin verimsiz kamu harcamalarında kullanılmasıdır.¹⁶

Tam rekabet şartları altında zengin doğal kaynakların keşfi ulusal refahı artırır ancak petrol zengini Azerbaycan’ın iktisadi politikalarını petrol sektöründe yoğunlaştırması çeşitli sorunlara yol açabilir. Bütün servetin gelişmekte olan petrol sektöründe yoğunlaşması rant kollamayı teşvik eder, bunun sonucunda bu zenginlik kötü kullanılmış olur. Ülkede petrol sektörünün genişleyip gelişmesi, petrol dışı sektörlerin gelişmesini engeller. Petrol dışı sektörler döviz kurundaki düşüşler sonucunda ucuz ithalata karşılık veremeyecek, böylece rekabet güçlerini kaybedeceklerdir. Aynı zamanda gelişen petrol sektörü ücretler ve fiyatlar üzerinde bir baskı yaratıp petrol dışı sektörleri zor durumda bırakabilir¹⁷.

Petrol gelirlerinin nasıl kullanılacağı Azerbaycan için önemli bir sorundur. Bu gelirlerin Nijerya ve Cezayir’de olduğu gibi bütçe açıklarının finansmanında kullanılmaması ve yabancı finansal araçlara yatırım yapılarak etkin bir şekilde değerlendirilmesi gerekir. Ayrıca bu gelirler, ülkede eski Sovyet döneminden kalma ve verimli olmayan ihracat endüstrilerine (petro-kimya, ağır sanayi) sübvansiyon olarak verilmemelidir¹⁸.

¹⁵ Christoph B. Rosenberg and Tapio O. Saavalainen, “How to Deal with Azerbaijan’s Oil Boom? Policy Strategies in a Resource-Rich Transition Economy”, *IMF Working Paper* International Monetary Fund, , January 1998, s. 7.

¹⁶ Christoph B. Rosenberg and Tapio O. Saavalainen, s. 7.

¹⁷ Christoph B. Rosenberg and Tapio O. Saavalainen, s. 33.

¹⁸ Christoph B. Rosenberg and Tapio O. Saavalainen, s. 15.

Petrol sektöründen elde edilen gelirler ülke için iyi bir göstergedir ancak ülkenin önemli ölçüde petrole bağlı olması ülkeyi dış şoklara karşı (petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar) korumasız bırakıp, ekonominin yönetimini zorlaştırabilir. Petrol fiyatlarındaki küçük dalgalanmalar ekonomi üzerinde büyük bir etkiye neden olur. Kamu gelirleri büyük bir oranda petrol sektörünün vergilerinden karşılandığı için vergi gelirleri azalabilir, bunun sonucunda bütçeleme ve kamu kaynaklarının etkin kullanımı zorlaşır. Bu şoklara karşı Azerbaycan yerinde, esnek makro-ekonomik politikalar ve kurumsal mekanizmalarını harekete geçirerek karşılık vermelidir. Burada önemli olan şokun büyüklüğü değil, bu şoka karşı ülkenin zamanında ve etkin bir şekilde karşılık vermesidir. Ülke ekonomisinin bu şoklara karşı hazır bulunmasında maliye politikası, döviz kuru politikası ve yapısal reformlar önemli bir role sahiptir.

A) MALİYE POLİTİKASI

Azerbaycan orta ve uzun dönemde önemli miktarda petrol geliri elde edecektir. Bu gelirin önemli bir kısmı petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara (şoklara) karşı tasarruf edilmelidir. Petrol gelirleri cari harcamaların finansmanında kullanılırken dikkatli olunmalı ve bu gelirler en verimli yatırımlara kanalize edilmelidir. Aksi takdirde ülke mali açıdan zor duruma düşebilir. Körfez savaşından sonra petrol fiyatlarındaki önemli düşüşler Nijerya, Venezuela ve Meksika'yı bütçe açığı problemiyle karşı karşıya bırakmıştır¹⁹. Böyle olumsuz durumlara karşı ulusal bir petrol fonu kurulabilir. Böylece petrol fiyatlarının yüksek olduğu dönemlerde bu fona kaynak aktarılır, fiyatların düştüğü dolayısıyla petrol gelirlerinin azaldığı dönemlerde ise fondan ekonomiye kaynak aktarılabilir. Petrol fonundan kaynak alınması hem gerekli kamu harcamalarının yapılmasını sağlar, hem de belli bir düzeyde reel büyüme için gerekli olan ithalata kaynak sağlanmış olur. Böylece fon şok masnetme görevini üstlenirken, mali gelirleri ve ekonomiyi petrol sektöründeki şoklara karşı korur.

¹⁹ IMF, *Staff Country Report*, 1998, s. 54.

B) DÖVİZ KURU POLİTİKASI

Ekonomileri petrole bağı olan ülkeler değişik döviz kuru sistemlerine sahiptirler. Orta Doğuda petrol üreten ülkelerin çoğu sabit döviz kuru sistemini uygulamaktadır. Uygulanan sistemden dolayı petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı bir düzenleme yapılamamaktadır. Azerbaycan hem petrol üretiminde hem de petrol fiyatlarında dalgalanmalarla karşı karşıya kalabilir. Bu şoklara karşı katı maliye politikaları yeterli olamaz, döviz kuru politikasında esnekliği sağlayacak mekanizmaları harekete geçirmelidir.

C) YAPISAL REFORMLAR

Yapısal politikalar ekonomideki esneklikleri artırma, özel sektörün gelişmesi için uygun bir ortam oluşturarak makro-ekonomik politikaların önemli bir parçasını teşkil ederler. Yapısal politikalar ayrıca ekonominin dış şoklara karşı daha dayanıklı olmasını ve orta vadede sürdürülebilir büyümeye yardımcı olurlar. Bunlara ek olarak ekonomide etkinliğin ve ihracatta çeşitliliğin sağlanmasına katkıda bulunurlar. Yapısal reformların gerçekleştirilmesi ve sonuçlarının alınması uzun bir süreci gerektirir. Bundan dolayı yapısal reformlar dış şokların olumsuz etkilerini kısa dönemde gideremezler²⁰.

Azerbaycan'da ekonominin dünyaya açılmasından sonra ülkeye yabancı yatırımcıların gelmesini sağlayacak, mülkiyet haklarının korunmasını ve şeffaflığı artıracak idari ve kanuni reformların bir an önce uygulamaya geçmesi gerekir. Özellikle ülkeye petrol dışı sektörlerde yatırım yapacak yabancı yatırımcılara kolaylık sağlanmalı ve yerli özel yatırımcılar teşvik edilmelidir. Böylece ülkede petrol dışı sektörler de gelişecek, petrole olan bağımlılık azalacaktır.

D) PETROL FONU

Ülke ekonomisinin önemli ölçüde petrole bağı olması çeşitli ekonomik sorunlara neden olmaktadır. Bu sorunlar gelecek on yıl içerisinde önemli bir petrol ihracatçısı ülke olacak Azerbaycan'ı bekleyen sorunlardır. Bazı petrol zengini ülkeler bu sorunlarla

²⁰ IMF, *Staff Country Report*, 1998, s. 50.

karşılaşmamak için petrol fonu kurmuşlardır. (Kuveyt (1976), Umman (1980), Norveç (1990), Nijerya (1995), Venezuela ise kurma aşamasında bulunmaktadır.)

Petrol sektöründen alınan vergiler, kar payları ve fonun yatırımlarından kazandığı faizler, bu ülkelerde kurulan petrol fonlarının gelir kaynaklarını oluşturmaktadır. Kuruluş nedenleri ve çalışma şekilleri ülkeden ülkeye farklılık gösterse de petrol fonlarının kuruluşunda ki temel amaçlar şunlardır²¹:

- Petrol dışı (non-oil sectors) sektörleri korumak.
- Petrol gelirlerinin kullanılmasında şeffaflığı (transparency) sağlamak.
- Ekonomiyi dış şoklara (petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar) karşı hazır bulundurmak.
- Gelecek kuşaklarında bu gelirlerden faydalanmasını sağlamak.

Norveç, Umman ve Kuveyt'teki petrol fonlarının kurulmasının en önemli nedeni, gelecek kuşakların yenilenemez (nonrenewable) bir doğal kaynak olan petrolden elde edilen gelirlerden faydalanmasıdır. Kuveyt'teki petrol fonu ülkenin Körfez Savaşında uğradığı zararları telafi etmesinde önemli bir rol oynamıştır²².

Petrol gelirlerinin nasıl, nerelerde hangi otorite tarafından kullanılacağı Azerbaycan ekonomisi için önemli ve cevaplandırılması gereken sorulardır. Bu konuya ilişkin çeşitli alternatifler bulunmaktadır. Bunlar²³:

- Bütün gelirlerin Ulusal Petrol Şirketi'ne (SOCAR) bırakılması.
- Bütün gelirlerin direkt olarak bütçeye aktarılması.

²¹ IMF, *Staff Country Report*, 1998, s. 57.

²² IMF, *Staff Country Report*, 1998, s. 52

²³ Christoph B. Rosenberg and Tapio O. Saavalainen, "How to Deal with Azerbaijan's Oil Boom? Policy Strategies in a Resource-Rich Transition Economy", *IMF Working Paper*, International Monetary Fund, January 1998, ss. 38-40.

- Bütün gelirlerin merkez bankasında özel bir petrol hesabına aktarılması.
- Bir petrol fonunun kurulup bu gelirlerin fona aktarılması.

Her alternatifin avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Azerbaycan'da şu anda bütün petrol gelirleri merkez bankasında özel bir petrol hesabına aktarılmaktadır. Petrol gelirlerinin Merkez Bankasında özel bir petrol hesabında tutulması orta vadeli bir çözümdür. Azerbaycan'ın bu konuyla ilgili uzun vadeli çözümü bir petrol fonunun kurulması olmalıdır.

Azerbaycan'da kurulacak ulusal petrol fonu aşağıdaki özellikleri taşımalıdır. Bunlar²⁴:

- Kurulacak olan petrol fonunun kaynaklarının tartışılmaz sahibi Azerbaycan olmalıdır.
- Fon, Azerbaycan Merkez Bankası'nda ayrı bir hesap birimi olmalı , yabancı rezervlerin bir parçası olmamalıdır.
- Petrol fonu mali disiplini teşvik etme ve petrol gelirlerinin harcanmasında şeffaflığı sağlama işlevini görmelidir.
- Petrol gelirlerinin bütçe için kullanımı bütçeye fondan yapılmış açık bir transfer olarak gösterilmelidir.
- Fon, maliye bakanlığı tarafından idare edilmelidir.
- Bu fonda toplanan fonlar yabancı finansal araçlara yatırılmalı, bu yatırımların yönetiminin nasıl yapılacağı ile ilgili kurallar belirlenmelidir.
- Yatırım portfolyosunun yönetimini Azerbaycan Merkez Bankası üstlenmeli ya da uluslararası bir şirkete yaptırılmalıdır.
- Fonun finansmanı, kar paylaşım ve petrol sektöründen alınan vergilerle yapılmalıdır.

²⁴IMF, *Staff Country Report*, 1998, ss. 62-63.

- Yabancı finansal araçlara yapılan yatırımlardan sonra elde edilen gelirler fona aktarılmalıdır. Fonda toplanan gelirler ileride yapılacak harcamalar için devlete ait olmalıdır.
- Fon, petrol fiyatlarında meydana gelebilecek dalgalanmalara karşı sübap görevini yapabilecek bir istikrar fonu olmalıdır.
- Fonun kaynakları özellikle altyapı yatırımlarına kanalize edilmelidir.

SONUÇ

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra siyasi, ekonomik, sosyal sorunlarla karşılaşmıştır. Karşılaştığı ciddi makro ekonomik sorunlara karşı, IMF ve Dünya Bankası'nın da desteklediği geniş çaplı istikrar ve reform programları başlatmış, bunun sonucunda ekonomide pozitif yönde gelişmeler gözlenmiştir.

Azerbaycan zengin petrol rezervlerine sahip bir ülkedir. Yenilenemez bir doğal kaynak olan petrolün en etkin şekilde kullanılması ülkenin ekonomik ve sosyal açıdan gelişmesi için çok önemlidir. Petrol sektörü Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinde anahtar rol oynayacak sektördür. Azerbaycan'da yapılan yabancı yatırımların çoğu petrol sektörüne yönelik yatırımlardır. Bu sektörün gelişmesi için gerekli olan yapısal reformlar bir an önce uygulamaya konmalıdır.

Azerbaycan ekonomisinin önemli ölçüde tek sektöre bağlı olarak gelişmesi piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olan ekonomide çeşitli sorunlara yol açmaktadır. Bu sorunların en önemlisi gelişen petrol sektörünün diğer sektörleri dışlamasıdır. Özellikle ülkeye petrol dışı sektörlerde yatırım yapacak yabancı yatırımcılara kolaylık sağlanmalı ve yerli özel yatırımcılar teşvik edilmelidir. Böylece ülkede petrol dışı sektörler de gelişecek petrole olan bağımlılık azalacaktır.

Petrol gelirlerinin etkin bir şekilde kullanılması ve bu gelirlerin kullanılmasında şeffaflığı sağlamak için ülkede bir petrol fonu kurulmalıdır.

KAYNAKÇA

CHRISTOPH B. Rosenberg and Tapio O. Saavalainen, 1998 “ How to Deal with Azerbaijan’s Oil Boom? Policy Strategies in a Resource Rich Transition Economy”, IMF Working Paper 98/6 (Washington: International Monetary Fund).

DALE F, Gray. 1998 “ Evaluation of Taxes and Revenues from the Energy Sector in Baltics, Russia, and Other Former Soviet Union Countries”, IMF Working Paper 98/34 (Washington: International Monetary Fund).

IMF Staff Country Report, Azerbaijan Republic: Recent Economic Developments, August 1998.

POLUKHOV, Elkhan “ Contract of the Century (The Problem in an Historical Retrospective)”, Caucasian Regional Studies, Vol.2, Issue 1, 1997

SHOROKHOV, Vladislav. “ Energy Resources of Azerbaijan: Political Stability and Regional Relations”, Caucasian Regional Studies, Vol.1, Issue 1, 1996

TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, 1996

The World Bank Group, Press Release News Release No.98/ 1423 ECA

WYZAN, Michael. “ Caspian Oil: Oil and Gas No Panacea for Caspian Countries’ Economic Woes” , Asia Times On Line , January 08, 1999.

YENİ DÜNYA EKONOMİK DÜZENİ VE GÜÇ DENGELERİ

Yrd. Doç. Dr. Erol KUTLU*
Yrd. Doç. Dr. Muharrem AFŞAR**

ÖZET

Son 20-25 yılda dünya ekonomisinde önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Özellikle 1970'lerin sonlarında uygulamaya konulan yeni dünya ekonomik düzeni bazı oluşumları yaratmaktadır. Bu çalışmada hem yeni dünya ekonomik düzeni, hem de yarattığı oluşumlar analiz edilmektedir. Yeni dünya ekonomik düzeni ile başlayan yeniden yapılanma sürecinde açık ekonomi kuralları ön plana çıkarılıp, bu çerçevede malların ve sermayenin serbest dolaşımının önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu ise yeni dünya düzeninin iki temel ögesi olan piyasa ekonomisi ve küreselleşme olguları ile desteklenmektedir. Ancak bu yapılanmaya rağmen bölgeselleşme yönündeki oluşumlarda gözardı edilemeyecek boyutlara ulaşmıştır.

Belirtilen bu oluşumlar, genelde az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler aleyhine, gelişmiş ekonomiler lehinde uygulama sonuçları doğurduğu gözlenmektedir. Bu gelişmelerin yarattığı, yeniden yapılanma süreci dünya ekonomisinde yeni güç dengeleri oluşturmaktadır. Özellikle Almanya ve Ab, Amerika ve NAFTA, Japonya ve APEC, ASEAN oluşumları hem yeni dünya ekonomik düzeninin, hem yarattığı küreselleşme olgusu söylemleri ile çelişmektedir.

ABSTRACT

There have been significant developments in the world economy during the last 20-25 years. New world economic order which is put into practice especially at the end of seventies, generated new formations. In this study, both this new world economic order

* Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

** Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

and these new formations created are analyzed. –During the reconstruction process started with the new world economic order, open economy rules were dominant and also barriers against free capital and goods mobilization had been tried to be removed. This idea is supported by two main factors of the new world order: market economy and globalization. But, despite the reconstruction, efforts towards regionalization became noticeably big.

These formations stated above generated outcomes generally in favor of developed countries but against underdeveloped and developing countries. Reconstruction process created by these developments are changing the balance of powers in the world. Especially, free trade against efforts of the countries like Germany, USA, Japan and the existence of the communities like EC, NAFTA, Apec and ASEAN, are contradictory to the globalization idea.

I. YENİ DÜNYA EKONOMİK DÜZENİ VE GELİŞİM SÜRECİ

Geçtiğimiz 20 yıl içerisinde ve özellikle de Doğu Bloğu'nun dağılması hararetle yeni bir Dünya Ekonomik Düzeni ve yarattığı oluşumları tartışmaya açtı. Tartışmaların başını da gerek yazılı, gerek görsel medya, akademisyenler, siyasetçiler ve entellektüel çevreler çekmektedir. Hatta halk kitlelerine kadar genişleyen söylemler; dünyanın küçüldüğünü ve büyük bir köy halini aldığını, devlet yapılarının şeffaflaştığını, küçülmesi gerektiğini vurgulamakta ve ulus-devleti geniş bir biçimde sorgulanmaktadır.

Bu gelişmeler ışığında çok kullanılan ve tartışılan kavramlardan birisi küreselleşme ya da globalleşme olurken, bunun yanı sıra küreselleşme karşıtı gibi algılanan bölgeselleşme ya da bloklaşmadır.

Dünya halklarının sürekli karşısına çıkartılan ve empoze edilen bu oluşumların ayrıntılarına inmeden önce bunların birer sonuç olarak ortaya çıktığını, bu sonucu yaratan yeni Dünya Ekonomik Düzeni olarak adlandırılan sürecin öncelikle ortaya konması gerekmektedir. Bu düzen adından da anlaşılacağı üzere, yüzyılımızın sonlarında

ortaya çıkan yeni bir gelişmedir. Geçtiğimiz yüzyıllarda düzeni sağlayan başka güç dengeleri vardı. Bu dengeler bu günkü şartlarda dünya düzenini sağlayacak bir sistemin kurulabilmesi ve bir kaosa gitmemesi için üç şekilde uygulandı. Bunlar geleneksel güç dengesi, nükleer denge ve merkezi koalisyon tarafından yönlendirilen dengedir¹. Dünya, ulusların politik ve ekonomik oluşumları itibarı ile böyle düzenlere ihtiyaç duymaktadır. 1970'lerde geliştirilen belli bir ülkenin üstünlüğüne dayanan "Hegemonyacı İstikrar Kuramı" da, bu amaca yöneliktir².

A) ABD'NİN LİDERLİĞİ

Geleneksel güç dengesi özellikle 19. yüzyılda imparatorlukların sergilediği bir oluşumdur. Burada Sanayi Devrimi ile beraber İngiltere'nin ekonomik liderliğini sergilediği görülmektedir. Ancak bu oluşum, uluslararası ilişkilerde dengeyi sağlayamamıştır. Yaşanan ilk Dünya Savaşı'nın ortaya çıkan ekonomik kriz ve savaşın getirdiği ekonomik ve politik sonuçlar oluşmuştur³. Daha sonraları önce ABD, daha sonra da diğer ülke ekonomilerinde içe dönük ve korumacı politikaların uygulandığı görülmüştür.

ABD'nin 1. Dünya Savaşı'nın ardından barışçıl bir dünya oluşturmak amacıyla kurulan Milletler Cemiyeti'nin dışında kalması sebebiyle istenilen sonuç elde edilememiş ve sonuçta bir dünya savaşı daha yaşanmıştır. Bunun üzerine ABD tecrit politikalarından vazgeçerek BM'ye öncülük etmiştir. Ayrıca GATT'a dayanan evrensel ticaret yaklaşımı ve Bretton Woods'a dayanan istikrarlı bir parasal sistemine öncülük yaparak lider konumuna geçmiştir. Bu yüzyılda yaşanan iki dünya savaşından sonra Avrupa egemen rolünü kaybetmiş ve bu rol ABD'ye geçmiştir⁴.

¹ Erol KUTLU, *Dünya Ekonomisi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları 1998, Eskişehir, s. 145.

² Helden V. MİLNE, "Küreselleşme" *Foreign Policy*, Bilgi Üniv. Yay.Bahar Sayısı, 1998, s.88.

³ Paul KENNEDY, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, İş Bankası Yayınları, 1997, s. 329.

⁴ Mustafa ÖZEL, *Küresel Rekabet*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 175.

ABD'nin tutum değişikliğinin en önemli sebebi o dönemde ortaya çıkan ve yeni sosyo-ekonomik düzen alternatifi ortaya koyan Sovyetler Birliği'nin Avrupa için bir çekim alanı oluşturma olasılığıdır. Bu dönemde Doğu Avrupa, Balkanlar ve Asya'nın büyük bir kısmının Sovyet çekim alanına girmesi ile ABD ve SSCB karşı karşıya gelmişlerdir⁵. Bu gelişmeler ışığında iki ülkenin nükleer silahlanmaya gitmesinin oluşturduğu tedirginlik dünyada karşılıklı iki kutubun oluşmasında etkili olmuştur.

Gelişmelere bağlı olarak çevre ülkelerinin de ABD ve SSCB arasındaki rekabete göre şekillenen bu düzene ayak uydurmaları ile gerek merkez, gerek çevre ülkelerinde genel bir gelişmeden, bir kalkınmadan söz edilebilir. 1945'ten başlayarak kapitalizm yeni bir yükselme dönemine girdi. Kapitalizmin ortaya çıkışından beri ilk defa emek-sermaye, ezen-ezilen, çevre-merkez ilişkisi yeni bir görüntü almıştır. Gerçekten de dünyanın hemen her yerinde işçiler, köylüler ve ezilen halklar lehine geçici de olsa bir denge olmuştur⁶.

B) YENİDEN YAPILANMA SÜRECİ

1970'lerin ilk yarısından itibaren tırmanın krizlerle birlikte bu anlayış sona ermiş ve dünya ekonomisi yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu dönemde; ortaya çıkan petrol krizleri verimliliğin ve kârlılığın düşmesine neden olmuş, ABD hegemonyası sabit kur sistemine son vermiş ve yaşanan stagflasyonist ortam gelişmeyi olumsuz etkilemiştir. Bu süreç gelişmiş ekonomilerden çok az gelişmiş ve gelişme yönündeki ekonomilere zarar vermiştir. Bu olumsuzlukların yanında teknolojik devrimin ortaya çıkardığı yeni bir üretim sistemi ve çokuluslu şirketlerin öncülüğünde artan rekabet bu geçiş döneminin olumlu dinamiklerindedir.

Nükleer dengeye dayanan dünya düzeninde ABD ve müttefiklerin her geçen gün üstünlük kazanması doğu bloğunun çözülmesiyle iki kutuplu dünya düzeni yerini yeni dünya düzenine (tek kutuplu) bırakmıştır.

⁵KUTLU, s.147.

⁶ Fikret BAŞKAYA, "Sermayenin Küreselleşmesi veya Neoliberalizmin Vahşeti" *Özgür Üniversite Forumu Dergisi*, Sayı 1, 1997, s. 8.

Geçiş sürecinde alınan çeşitli önlemlerle teknolojik devrim, sermayenin serbest dolaşımı, üretim ve ticaret hacmini artırmıştır. Devletin yatırımcılar ve üretim üzerindeki etkisi azalmaya başlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda, kapitalizmin ruhunda varolan küreselleşme eğilimi hızlanmıştır.

Bu eğilimi hızlandıran ve yeni dünya ekonomik düzenin doğuşunu yaratan temel neden, ileri sanayi ülkelerinde sermayenin kâr haddinin düşmeye başlamasıdır. Buna bazı ek siyasal-ekonomik olayların batının gücünü sorgulaması da (ABD'nin Vietnam'daki başarısızlığı, 1 ve 2 petrol krizlerinde OPEC'in başarısı, Japonya'nın ve Asya Kaplanlarının sanayi ve ihracat alanındaki devlet destekli başarıları) eklenebilir.

Yeni Dünya ekonomik düzeninde uygulatılan programın temel ögeleri ise serbest piyasa ekonomisi ve küreselleşmedir. Şimdi bu ögelerden küreselleşmeyi ele alabiliriz.

II. KÜRESELLEŞME

A) KÜRESELLEŞMENİN TANIMI VE İŞLEYİŞ SÜRECİ

Yeni düzende özellikle üzerinde durulan küreselleşmenin kökeni, modern devletin ilk uygulama şekli olan merkantilizm dönemine kadar inmektedir. Burada ulus-devlet destekli ve kapitalizmin doğası gereği ülke sınırlarını aşan rekabetçi bir ticaret anlayışı sözkonusudur. Bu olgu 17. yüzyılda dünyanın gündemine gelmiştir. Devletler dünya ticaretindeki paylarını büyütme için bir taraftan kendi ulusal tüccarları için koruma önlemleri alırken diğer taraftan da dünyayı kolonileştirme hareketini başlatmışlardır⁷. Bu hareketin temsilciliğini 19. yüzyılda İngiltere, 20. yüzyılda ABD yürütmüştür. Günümüzde küreselleşme söylemi en az 19. yüzyıldaki kadar dünyaya hakimdir, hatta önünde sosyalizm gibi bir rakip de yoktur.

Küreselleşme; uluslararasılaşma sürecinin tamamlanıp tüm bölgesel olmayan üretim dokularının, üretim ve tüketimin dünya

⁷Gencay ŞAYLAN, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevleri*, İmge Kitabevi, 1995, s. 24.

ölçeğinde planlandığı, serbest rekabet ve piyasa düzeninin uluslarüstü kuruluşlarca denetlendiği, kuralların uluslarüstü anlayışla çalıştığı bir sistem olarak tanımlanabilir ⁸. Bu tanıma sosyal bir boyut da eklendiğinde; halkların talep ettiği eşit hizmet, demokrasi ve insan hakları konularının da küreselleşmeye başladığı belirtilebilir. Ancak küresel ekonomik faaliyetlerin gelişmesine karşın, dünyanın eşitlik ve insan hakları boyutu içaçıcı gözükmemektedir. Etnik çatışmalar ve Afrika'daki açlık buna verilebilecek örneklerdendir. Üzücü olan da Afrika'daki açlığın bölgedeki alım gücü noksanlığından kaynaklandığının belirtilmesidir.

Küreselleşme ile beraber yaşanan değişim henüz istenilen seviyede olmamakla birlikte, ciddi gelişmelerin olduğu bir gerçektir. Ekonomik ve sosyal nedenler bu gelişmelerin boyutunu daha da hızlandırmaktadır. Çünkü ekonomik birimler dünya kaynaklarından, sermayeden, işgücünden ve teknolojiyen en üst seviyede yararlanmak istemektedirler. Bu alandaki küreselleşme öyle hemen sağlanacak bir olgu olmayıp ciddi atılımlar, kararlar ve aşamalar gerekmektedir. Sıradan, geleneksel anlayışlar bir kenara bırakılmalıdır. Buna göre ülkeler öncelikle altyapılarını geliştirip ulusal sanayileşmelerini tamamlamak zorundadırlar. Böylece güvenli bir şekilde ekonomilerini dünyaya açıp bütünleşebilsinler. Global düşünceye göre bu sürecin sonunda da hizmet birliği sağlanıp, kişisel gelirler maksimuma ulaştığı zaman asıl amaç olan tüm dünyada barış ve refaha ulaşma gerçekleşmiş olur.

B) KÜRESELLEŞMENİN ETKİLERİ

Küreselleşme ve etkileri 1990'lı yıllarda üzerinde önemle durulan bir olgudur. 1980'li yıllarda gelişen liberal uygulamalar ve teknolojik buluşların sonucunda artan ticaret ve rekabet ilişkileri bölgeselleşme hareketlerinin de gelişmesine neden olmuştur. Kuzey Amerika'da NAFTA, Avrupa'daki AB ve Doğu Asya'da ASEAN gibi oluşumlar birbirine yakın ulus-devletlerin ekonomik işbirliğine dayanmaktadır. Bu oluşumların bölge dışına uyguladıkları politikalar küreselleşmenin mantığına aykırı olarak algılanmakla birlikte, ileri

⁸ KUTLU, s. 176.

aşamalarda bölgelerarası ilişkiler kuvvetlendikçe globalleşmenin hız kazanacağı açıktır.

Günümüz dünya ekonomisi ABD, Avrupa ve Japonya'nın kıyasıya rekabetlerine sahne olup, bu üç bloğun ekonomileri ticaret akışları aracılığıyla birbirlerine bağlanmış durumdadır⁹. Artık böyle bir durumda gerek devletler, gerekse şirketler dünya ölçeğinde hareket etmek zorunda kalmaktadırlar.

Küreselleşmenin etkileri açısından baktığımızda bu oluşum gelişmiş ülke ekonomilerine olan olumlu etkileri bir yana gelişmekte olan ekonomiler açısından sorunlar yaratmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin yetersiz üretim faktörlerine bağlı olarak yaptıkları ihracat, gelişmiş ülkelerin ithalatlarını sınırlamaları nedeniyle olumsuz etkilenmektedir. Aynı zamanda gelişmiş ülkelerin kendi iç dengeleri açısından işgücünün ülkeler arası serbest dolaşımını engellemeleri, niteliksiz işgücüne sahip gelişmekte olan ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Bu anlamda değerlendirildiğinde küreselleşme uygulamaları bir paradoks içermektedir. Öyle ki küreselleşmenin öncüler tarafından uygulanması istenilen liberal politikalar, yine bizzat kendileri tarafından bozulmaktadır.

Küreselleşmenin ilk etkilerinin yanında yaşanan bu süreçte ağırlık kazanan genel sonuçlar aşağıdaki gibi analiz edilebilir.

Buna göre göze çarpan ilk somut olgular, transnasyonallik, teknolojik ve finansal küreselleşmedir. Günümüz küreselleşme hareketi eski çağlardaki formatından hem farklıdır, hem de benzerlikler içermektedir. Bu anlamda liberal politikalar benzerlik göstermekle birlikte, ulus-devlet alanındaki gelişmeler oldukça farklılık arzeder. Dolayısıyla kapitalizmin modern bir uzantısı olan küreselleşme ulus-devletin önemi azalmakta, bu da ekonomik ve vergi politikalarının transnasyonal kontrolü anlamına gelmektedir. Ulus devlet ekonomik anlamda küçülmekte, sanki bir yerel yönetici durumuna indirgenmektedir¹⁰.

⁹ MILNE, s.79.

¹⁰ Peter F.DRUCKER, *Kapitalist Ötesi Toplum*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.204.

Ulus-devletin günümüzde çözemediği sorunlar vardır ve bunlar ulusalötesi kurumlara olan gereksinimi ortaya çıkarmaktadır. Önceleri bu kurumlardan BM, GATT ulus-devlete pek ters düşmemeye çalışmışlardır. Modern dünyanın ulaşmış olduğu günümüz ekonomileri 70'lerden sonra klasik devlet yapısını kaldıramaz olmuş, korumacı ve devletçi politikalar sonuçsuz kalmıştır. Devlet destekli politikalar ne ekonomik, ne de sosyal açıdan başarıya ulaşamamıştır. Çünkü devlet her alandaki ekonomik faaliyetleri üstlenmiş, harcamaları dev boyutlara ulaşmış, toplayacağı vergilerin sınırına ulaşmış, kısaca mega devlet konumuna gelmiş, fakat verimliliği arttıramamıştır. Bununla birlikte Japonya'yı bu gelişmenin dışında tutabiliriz; çünkü onlar 80'lerden önce özelleştirmeye gitmişlerdir¹¹.

Dünyada gelişen ekonomik faaliyetler, hızla gelişen teknolojilere rağmen çevreyi felakete doğru sürüklemekte ve çözüm için ulus devlet yetersiz kalmaktadır. Diğer yandan terörizmle mücadelede uluslararası bir dayanışmaya ihtiyaç vardır. Ayrıca hem terörizmin hem de soğuk savaş dönemindeki silahlanma yarışının oluşturduğu potansiyel tehlikelerin engellenmesi açısından düzenli bir silah kontrolü gerekmektedir. Bütün bu nedenlere bağlı olarak, 1970 lardan sonra çevre, terörizm, silah kontrolü gibi sorunlarla mücadele uluslarüstü kurumlara olan gereksinim artmıştır¹².

Bunlara finansal ve enformasyon alanlarındaki gelişmeleri de ekleyebiliriz: Paranın önemi ve işlevine bağlı olarak dünyadaki ekonomik faaliyetler içerisindeki ağırlığı artmıştır. Bunu 1997'de başlayan etkileri ve hala devam eden finansal krizlerden anlayabiliriz. Önce Asya, sonra Brezilya ve Rusya'da patlak veren ve sonra da tüm dünya piyasalarını etkileyen harekete sebep olan şey kâr realizasyonu sebebiyle belli bir bölgeden bir anda çekilen milyarlarca dolardır¹³. Bu krizlerden de anlaşılacağı gibi artık hiçbir ülkenin ekonomik krizlerde sınırlarını kapatarak kendini koruma şansı yoktur. Buna enformasyonu da ekleyebiliriz; kitle iletişim alanındaki baş döndürücü gelişmeler dünya halklarını, zevklerini ve kültürlerini birbirine yaklaştırmaktadır.

¹¹ DRUCKER, s.183.

¹² Erol KUTLU, s.187-188.

¹³ World Development Report, 1999/2000, s.34-37.

Globalleşme sürecine asıl damgasını vuran finansal yeniliklerdir. Yirmi yıl kadar önce sermayenin %10'luk bir kısmı spekülâtif karakterli portföy yatırımları iken, 1999 tarihli UNCTAD raporuna göre son yıllarda bu oran %95'e yükselmiştir¹⁴. Buradan da anlaşıldığı gibi sermaye ortak üretimi arttırıcı olarak kullanılmamakta, portföy yatırımları dediğimiz üretken olmayan alanlara kaymıştır. Böylece artan sayıda bir büyüklükte bir kesim reel anlamda bir katkısı olmadan geçinebilmektedir.

Küreselleşmenin önemli sonuçlarından bir tanesinde gerek finansal gerek sektörler anlamında ulusal piyasaların uluslararası piyasalara göre öneminin giderek azalmasıdır¹⁵. Teknolojinin kullanılmasına bağlı olarak gelişen para-sermaye piyasası araçları ulusal ve uluslararası alanda fon arz edenler ve talep edenler açısından büyük kolaylıklar sağlayan oluşumlardır. Ayrıca dolaysız yatırımlar da özellikler 80'lerden sonra çok uluslu işletmelerle birlikte önemli bir hacme ulaşmıştır¹⁶. Bunun önemli nedenlerinden birisi liberal politikalarla hız kazanan özelleştirme uygulamalarıdır.

III. BÖLGESELLEŞME (BLOKLAŞMA)

Uygulama açısından ilk defa 19. yüzyılda Almanya tarafından geliştirilmiş olan bölgeselleşme aslında kapitalizmin dinamik yapısının bir ürünüdür. Zollverein/Gümrük Birliği olarak 1833'te Alman devletleri arasında geliştirilen bu uygulama ile ülke içindeki gümrük engelleri kaldırılmış ve bir Alman ortak pazarı yaratılarak dışa karşı ortak bir gümrük tarifesi sistemi kurulmuştur¹⁷.

Bloklaşma hareketi olarak da isimlendirilen bu olgu günümüzde başlıca dört aşama içermektedir. Serbest ticaret bölgesi üye ülkeleri sadece kendi aralarındaki ticaret açısından bağlacıdır ve NAFTA buna verilebilecek bir örnektir. Daha ileri bir aşama olan Gümrük birliği Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki 1996'dan itibaren uygulanan durumu içermektedir. Ortak Pazar aşamasında ise

¹⁴BAŞKAYA, s.18.

¹⁵MİLNE, s.83.

¹⁶IMF, World Outlook 1999, s.50-53.

¹⁷Tevfik GÜRAN, *İktisat Tarihi*, Anadolu Üniv. Yay., 1996, s.145.

gümrük birliğine ek olarak işgücü ve sermayenin serbest dolaşımı ile bazı ortak politikaların uygulanması sözkonusudur. Son aşamada ise tam ekonomik birleşme sözkonusudur. Burada önemli olan nokta ekonomi ötesi ortak politikaların izlenmesi ve ortak bir para birimi kullanılmasıdır. AB bu aşamaya kısmen geçmiş olup, 2002’de para biriminin de devreye sokulması ile tamamen birleşmiş olacaktır.

Bölgeselleşme sürecinin her ne kadar dışa dönük ticareti sınırlayıcı etkileri olsa da, uluslarüstü etkileri açısından bakıldığında uygulamanın ulus-devletin aşılması ve küresel ekonomilere doğru bir yönelişin açık işareti olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzdeki Avrupa, Kuzey Amerika ve Asya’daki gibi bölgesel oluşumlar dünya ekonomisinin dinamiğini meydana getirmektedirler. Bu oluşumlar gerek kendi aralarında, gerek bölgelerarası yaptıkları ticaret itibarı ile dünya ekonomisinde önemli bir paya sahiptirler.

Teknolojik gelişmelere bağlı olarak üretim süreci yüksek teknolojiler kullanır duruma gelmiş bunun sonucunda üretim hacminin sürekli yükselmesi ve maliyetlerin sürekli düşmesi şeklinde tanımlanan bilgi ekonomisi doğmuştur¹⁸. Hızlı gelişen üretim sürecinde bu yapıyı koruyabilmek için ulusötesi kurumlara ihtiyaç doğmaktadır. Diğer önemli bir etken ise artan milliyetçilik akımlarıdır. Özellikle Yeni Dünya Düzeni ile birlikte hemen her ırkın bağımsızlık ya da özerklik eğilimi artmıştır. Bu eğilimler özellikle SSCB ve Doğu Avrupa’nın liberal ekonomilere geçmesinden sonra daha da hızlanmıştır. Bu süreç ise gelişmiş ülkelerin iştahını kabartmakta ve aralarındaki rekabeti kızıştırmaktadır. Günümüz dünyasında artık bloklararası soğuk savaşlar değil, ekonomik çıkara dayalı soğuk barışlar geçerlidir¹⁹. Görünen odur ki dünyada tek bir ekonomik sistem hakimiyet kurmuş olsa da ticari rekabet hat safhadadır.

Rekabete dayalı bu süreçte azgelişmiş ekonomiler olumsuz etkilenmektedir. NAFTA, AB ve Asya bloku dünyanın 1/4’ünü

¹⁸ KUTLU, s.226.

¹⁹ ÖZEL, s.8.

oluşturmakla birlikte toplam üretimin 2/3'ünü, yapılan ticaretin de %50'den fazlasını gerçekleştirmektedir²⁰.

Gelinen noktada şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Küreselleşme ve Bölgeselleşme Yeni Dünya Ekonomik sürecinin en büyük aktörü konumundadırlar. Her ne kadar bu oluşumlar birtakım kısıtlamaları sonucunda söylemleriyle çelişseler de, önceleri GATT, günümüzde WTO (Dünya Ticaret Örgütü)'nün desteği altındadırlar. Belki de bu şekilde yönelim meşrulaştırılırdı ki, bu olguların yaşattığı değişim süreci günümüzde kaçınılmaz olmuştur.

IV. DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ YENİ OLUŞUMLARIN YANSIMALARI

Yeni Dünya Düzeni ve onun türevleri olan ve özellikle küreselleşme akımlarının başını çektiği sürecin dünya üzerindeki ekonomilere ne gibi yansımaları olduğunu ekonomileri üç kategoriye ayırarak inceleyebiliriz; Burada doğru bir yaklaşımla gelişmiş ekonomileri ayrı olarak ele alırsak, diğer ülkeleri Üçüncü Dünya ülkeleri olarak değerlendirebiliriz. Bunları da ancak o zaman azgelişmiş ve gelişme yönündeki ekonomiler olarak inceleyebiliriz.

A) AZGELİŞMİŞ EKONOMİLER

Özellikle azgelişmiş ve bazı gelişmekte olan ekonomilerin ortak özelliklerinin başında büyük oranda totaliter rejimlere sahip olmaları gelmektedir. Bu ekonomilerin temsil ettiği ülkeler demokrasi ve insan haklarını kendi halklarına sunmak bir yana rejimi halka karşı koruma çabası içerisinde gözükmektedirler. Sosyal barışın sağlanamamış olması bu ekonomilerde ekonomik kalkınmanın şekillenmesine karşı koyan en büyük engellerden birisidir.

Azgelişmiş ekonomiler; Meksika, Arjantin, Brezilya ve Şili gibi Latin Amerika ülkeleri; Hindistan, Çin gibi Asya ülkeleri ve bütün Afrika ülkelerinden oluşmaktadır.

Latin Amerika'daki ekonomilerin hemen hepsi gerçek bir ekonomik kalkınma potansiyeline sahip olmakla birlikte bunu yeterli derecede kullanamamaktadırlar. Bunun sebebi küreselleşme

²⁰ MILNE, s.81.

hareketinin kalkınma çabası içerisindeki ülkeleri gözardı etmesi ya da gücün yanlış ellerde bulundurulmasıdır. Her ne kadar Yeni Dünya Ekonomik Düzeni'nin sözkonusu bu ülkelerin aleyhine işlediği iddia edilse de bu ülkelerdeki yansıması hissedilmeye başlanmıştır: Bugün Latin Amerika'da devletin ekonomiye yeni tip katılımının ve ülkenin finansal küreselleşmeye entegrasyonunun örneklerinden birini oluşturmaktadır²¹. Devlet bir taraftan özelleştirmeye gitmekte, küçülmekte, diğer yandan para, sermaye ve işgücü piyasalarına müdahale ederek ön planda yer almaktadır. Liberal politikalara aykırı da olsa Latin Amerika'da devletler ekonomi politikalarını belirleyip uyguladığı gibi finansal küreselleşmenin bir fonksiyonu gibi davranmakta bunun sonucunda zaman zaman toplumsal ayaklanmalarla karşılaşmaktadır. Bu ekonomilerde enflasyon ve büyüme konularında gözle görülür ilerlemeler kaydedilmiştir. Özellikle Meksika ve Şili'nin dışa açılma katsayılarındaki gelişme küreselleşmenin etkilerini göstermektedir. Ancak kişi başına Milli gelir artışlarında ve dağılımında ise hala olumlu bir gelişme görülmemektedir²².

Ekonomik açıdan büyük potansiyele sahip başka iki ülke Çin ve Hindistan'dır. Biri sosyalist, diğeri kapitalist düzene sahip bu ülkelerin tarımsal kalkınmayı gerçekleştirebilmiş olmaları onların ekonomik anlamda dünyaya açılmalarına kaynaklık etmiştir. İçerdikleri kapasite onların yoğun bir yabancı sermaye akımıyla karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur²³. Bu olguyu hızlandıran da küreselleşmedir. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır. Finansal fonların büyük payı kapital sahibi ülkelere gitmektedir. Az gelişmiş ekonomiler bundan ancak dolaylı olarak faydalanmaktadır.

Afrika ele alındığında (Kuzey Afrika hariç) bir trajedi sözkonusudur. İthal ikameci politikaların terk edilmesiyle ihracata dayalı politikalarının geliştirilmesi sınırlı sayıda da olsa bazı Afrika ülkelerinde olumlu gelişmelere sebep olmuştur. 1960'lı yıllardan

²¹ Carlos M. VILAS, "Küreselleşmeye Dair Altı Yanlış Görüş", *Özgür Üniversite Formu Dergisi*, S.1, 1997, s.73.

²² World Development Report 1999/2000, s.230-231.

²³ World Development Report 1999/2000, s.73.

sonra özellikle Fransa'da sermayenin değerlendirilme sürecine bağlı olarak yeniden üretilmesi için emek, hammadde ve pazar olanaklarının en uygun olduğu bölgelere yönelmesi sürecinden Nijerya ve Fildişi önemli ölçüde etkilenen ülkelerdir²⁴. Bu politikaların finansmanı sebebiyle yoğun borçlanmaya giden ülkeler özellikle 1980'lerden sonra borçlarını ödeyemez duruma gelince IMF ile yapısal uyum programları yapmak zorunda kalmışlardır. Bu programlarla beraber yurtiçi hasıla, kişi başına hasıla ve üretim olumsuz etkilenmiştir. Sonuçta yeni dönem Afrika'nın marjinalleşmesine yol açmıştır.

B) GELİŞMEKTE OLAN EKONOMİLER

Gelişmekte olan ekonomiler denince akla ilk gelenler gelişmelerini neredeyse tamamlamış olan Asya Kaplanları'dır. Bunlar Tayvan, Singapur, Güney Kore, Malezya, Endonezya gibi ülkelerdir ve yüksek gelirli gelişmekte olan ekonomiler kategorisine girmektedirler. Bu anlamda Türkiye gibi ülkeler de düşük gelirli kategorisine girilmektedir. Listgil politikalarla önce Almanya'nın sonra da Japonya'nın bir sıçrama yaparak özellikle ekonomik bakımdan dünya liderliğine oynamaları Doğu ve Güneydoğu Asya'daki ekonomiler için bir ilham kaynağı olmuştur²⁵. Bu ekonomiler gelişmiş ekonomilerin hegemonyası içinde gelişmek yerine, teknoloji ağırlıklı yatırımları ithal edip üst seviyede yeniden üretip, ciddi bir gelişme kaydetmişlerdir. İlerleyen yıllarda finansal küreselleşmenin de hızlanmasıyla ciddi bir fon akımına maruz kalan bu ekonomiler son yıllarda ekonomik krizlerle karşılaşmışlardır.

1997 yılında başlayan kriz bu ülkeleri ciddi sorunlarla başbaşa bırakmış, toplanan fonların iyi değerlendirilememesine bağlı olarak oluşan kriz, milyarlarca doların daha güvenli bölgelere akmasına yol açmış, Japonya dahil bu ekonomilerde ciddi daralmalar oluşmuştur. Burada akla gelen ilk soru yeni düzenin bir sonucu olan finansal küreselleşmenin yararlı olup olmadığıdır. Afrika'nın açlıkla karşı karşıya olmasına rağmen Doğu Asya'nın krizi atlama için rahatça milyarlarca dolar yardım alabilmesi buna verilebilecek cevaplar

²⁴ Fuat ERCAN, "Kalkınmadan Yapısal Uyuma, Küreselleşmeden Marjinalleşmeye Afrika", *Özgür Üniversite Formu Dergisi*, S.1, 1997, s.101.

²⁵ KUTLU, s.71.

arasındadır. Yine de bu ülkelerin gelişmelerini devam ettirmeleri ve küreselleşmenin teorideki gibi tüm dünya ülkelerinin yararına çalışması beklenmektedir.

C) GELİŞMİŞ EKONOMİLER

Bu ekonomilerin başlıcaları Kuzey Amerika ve Avrupa Birliği ülkeleri ile Japonya'dır. 1980'den beri düşük ve orta gelirli ekonomilerin gelirlerindeki artış %20-%30'larda kalmasına rağmen gelişmiş olarak adlandırılan bu ekonomilerin gelirleri %130 artmıştır²⁶. ABD 70'li yıllarda daha güçlü bir ekonomi iken finans hareketlerinin ağırlık kazanması ile birlikte ve doların aşırı değerlenmesi sebebiyle ciddi dış ticaret açıkları vermiştir. Ancak bu açıklar yine bu dönemin bir nimeti olan hizmet ekonomilerinin yardımıyla kapatabilmiştir. Diğer taraftan küreselleşme hızını yavaşlatsa da bu yönde hizmet eden bölgesel entegrasyonlar güçlü ekonomilerin birleşmesine sahne olarak önemini arttırmaktadır. Japonya ise Asya'nın merkez ülkesi konumundadır. 60'larda imalat sanayii ile başlayan gelişmeleri onları günümüzde dünyanın zengin ekonomilerinden biri haline getirmiştir. Hatta ABD'nin 90'lardaki gerilemesine rağmen büyümüş ve maliyeti artan üretimlerini çevre ülkelere kaydırmış ve bu ülkelerin de gelişmesine hem de oransal olarak kendisinden bugün daha fazla büyümelerine kaynaklık etmiştir.

Yeni Dünya Düzeni'nin ve uzantılarının gelişme yönüne bakıldığında şöyle bir sonuç çıkartılabilir: Küreselleşme her ne kadar ulus-devleti tehdit etse ve bu anlamda sınırların kalktığı iddia edilse de bunun, aslında sadece gelişmiş ülkeler için geçerli olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan enformasyon ve teknolojik gelişmelerin daha geniş bir yelpazede etkili olduğu gözlemlenmektedir. Yine günümüzde liberalleşmenin sürekli bir politika olarak sunulmasına rağmen bu politikalar bizzat sunanlar tarafından çiğnenmektedir. Dolayısıyla 1980 sonrası politikalar öyle gelişmiştir ki gelişmiş ekonomiler daha da zenginleşmişler; azgelişmiş ekonomiler zor durumda kalmışlar, birçok bölge de marjinalleşmiştir.

²⁶ World Development Report, Muhtelif Yıllar.

V. DÜNYA EKONOMİSİNDE OLUŞAN YENİ GÜÇ DENGELERİ

Dünya ekonomisindeki yeni gelişmelere ve etkilerine değindikten sonra günümüz dünya ekonomisindeki yeni güç dengelerini açıklayabiliriz. Bugün dünya ticaretinde söz sahibi olan üç gücün varlığı bilinmektedir. ABD'nin daha barışçıl bir dünya amacıyla kurguladığı tek kutuplu bir dünya düzeninin soğuk savaş dönemi ile kesintiye uğramasının ardından bu bloklaşmanın 90'larda sona ermesi ve küreselleşme eğiliminin hat safhaya ulaşması aynı döneme rastlamıştır. Ancak burada bir paradoks oluşmuştur: Küreselleşmenin tek kutuplu bir dünyaya hizmet etmesi beklenirken soğuk savaş döneminin ardından artık bir soğuk barış dönemi yaşanmaya başlanması birçok iktisatçının ortak fikridir. Sebebi ise ABD'ye alternatif iki büyük gücün 90'lardaki giderek artan önemine dayanmaktadır. Bunlar bilindiği gibi Batı Pasifik'deki Japonya öncülüğündeki bölge ile, Almanya'nın liderliğindeki AB'dir. Dolayısıyla ABD öncülüğündeki NAFTA, Almanya liderliğindeki AB ve ABD-Japonya öncülüğündeki APEC ve ASEAN blokları günümüzde yoğun bir rekabet içindedirler.

A) ALMANYA VE AB

AB'de ortak bir Merkez Bankası ve para birimi geliştirip, ABD ve Japonya'ya karşı rakip bir güç oluşturmak fikri vardır. Bölgede Almanya'nın lider gibi gözükmesinin iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi Almanya'nın teknoloji ve elektronikteki üstünlüğü ile Avrupa'nın en geniş ekonomisi olması, diğeri ise Doğu Almanya ile birleştikten sonra AB'de en fazla sandalyeye sahip ülke konumuna yükselmesidir. Doğu Almanya ile birleşmeden çıkan diğeri bir önemli sonuç Almanya'nın eski Varşova Paktı üyeleriyle olan tarihi yakınlığı nedeniyle sözkonusu ülkeleri de gelecekte birliğe dahil edileceğidir. Dolayısıyla şu anda 350 milyon insana hitap eden AB'nin gelecekte birliğe dahil etmeyi düşündüğü diğeri 500 milyon Avrupa'nın hem iyi eğitilmiş, hem de yoksul olmaması da çok önem arz etmektedir²⁷. Ancak sözü edilen bu potansiyelin gerçekleşmesi AB'nin iç

²⁷ ÖZEL, s.151.

meselerindeki ve dünya gelişmelerindeki farklı görüş ve tutumlarını aşmasına bağlıdır.

B) AMERİKA VE NAFTA

AB'nin yükselen gücü karşısında Amerika NAFTA'ya öncülük yapmış ve bu anlamda bir alternatif sergilemeye çalışmıştır. Ancak Kanada ve Meksika ile yapılan ortaklık daha yürürlük tarihinde ortaya çıkan bazı sorunlar nedeni ile iktisatçılar tarafından sorunlu bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Meksika'da ortaya çıkan Zapatist hareket bir iç olaydır ve silahlı ayaklanmanın başladığı günün Meksika ekonomisini ABD ile bütünleştiren NAFTA'nın yürürlüğe giriş tarihi olması ilginçtir²⁸. Bu ayaklanmanın sebebi ise küreselleşmenin bir parçası olan NAFTA'nın yoksul ile fakir arasındaki uçurumu daha da arttıracığı endişesine dayanıyordu.

ABD açısından değerlendirildiğinde böyle bir ortaklığa ihtiyacının olduğunun söylenmesi mümkündür. Olumsuzluklara rağmen soğuk savaş döneminin sona ermesi mali açıdan ABD'nin işini kolaylaştırmaktadır. ABD'nin asıl sorunu cemaatçi ekonomilere sahip Almanya ve Japonya'nın kendi bireye dayanan ekonomisi ile rekabet etmek durumunda kalmasıdır. ABD'yi tek süpergüç olarak kabul etmek siyasi açıdan geçerli olsa bile ekonomik açıdan mümkün değildir. Çünkü ABD'nin dünyanın dört bir yanındaki çıkarlarını koruyabilmek için çok büyük maliyetlere katlanması mantığını doğru olarak kabul edip, bunun ekonomik alana da yansıtılmasının mümkün olabilmesi için reel yatırımlarını da o derece arttırması gerekmektedir. Amerikan şirketlerinin yatırım ve girişim ruhlarını ve gayretlerini bugün Uzakdoğu ülkeleri göstermektedir. Bunu ABD'nin bu ülkelerle yaptığı ticaretten anlamak mümkündür. ABD'nin Doğu Asya ile ticaretini yaptığı malların tipi ABD'yi daha ileri ülkelerle iş yapan daha az gelişmiş bir ülke konumuna sokmaktadır. Çünkü ABD Pasifik ülkelerine daha çok hammadde ihraç etmekte ve bu ülkelerden çoğunlukla sanayi ürünleri ithal etmektedir²⁹. Sonuç olarak bu bölge

²⁸ ŞAYLAN, s.4.

²⁹ KUTLU, s.257.

üç ticari blok içerisinde dış ticaret açığı olan tek bölge görünümündedir.

C) JAPONYA VE UZAK DOĞU

Uzakdoğu'da Avrupa ve Kuzey Amerika'da olduğu gibi ağırlıklı olarak tek bir oluşumun egemenliği yoktur. Bölgedeki ticareti Japonya yönetmekte olup bir de ABD öncülüğünde Pasifik ülkelerinin işbirliğine dayanan APEC vardır³⁰. Bu kuruluş Pasifiğin her bir yerinden Amerika kıtasından, Okyanusya'dan ve Uzakdoğu'dan ülkeler içermektedir. ABD öncülüğünün amacı AB'nin gücünü kırmaktır. Bununla birlikte Batı Pasifiği'nin tartışmasız lideri Japonya'dır. Diğer ülkelerin izlediği anti-Japon politikalara rağmen bu ülke ve kaplanlar daha da entegre olarak güçlerini korumakta ve dış piyasalardaki paylarını giderek arttırmaktadırlar. Her ne kadar 97'deki krizden bu yana bölge güç kaybetmekle birlikte yatırımcılar zorluklara karşı elastikiyeti güçlü olan bölgeye yeni yatırım fırsatlarını beklemektedirler. Bölgeyi asıl cazip yapan nüfusunun verdiği potansiyeldir. Bu potansiyel 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana ülke hasıllarının sürekli katlayarak günümüze gelmesine neden olmuştur³¹. ABD de dahil bu başarıyı sergileyen başka bir ülkenin olduğu söylenemez. Beklentiler 2000'li yıllara girilirken Asya'nın bölge içi hasıllarının Avrupa ve ABD'ninkini geçmesi yönündedir.

SONUÇ

II. Dünya Savaşı sonrası ABD öncülüğünde düşünülen ittifak sadece Avrupa'da değil, dünya'nın hiçbir yerinde olayların evrimi nedeniyle gerçekleşmemiş, aksine bloklaşma başlamıştır. İki kutupluluğun ve ideolojinin getirdiği kutuplaşma ile devamlı olarak soğuk savaş diye nitelendirdiğimiz bir ortam oluşmuştur.

Soğuk savaş yıllarının iki kutuplu düzeni, dünyaya bir istikrar getirmiştir. Bir çok üçüncü dünya ülkesindeki çatışmaların

³⁰ Rıdvan KARLUK, *Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1998, s.497-510.

³¹ Mustafa ÖZEL, *Değişim ve Kriz*, İz yayıncılık, İstanbul, 1995, s.89.

kötüleşmesine sebep olmuşsa da, global olarak ABD, Avrupa ve Japonya arasındaki ekonomik çatışma Sovyetlerden duyulan ortak endişeden dolayı frenlenmiştir.

1985 yılında Doğu Avrupa'da başlayan sürecin sonucu sosyalizm modeli çökmüştür. Bu çöküş ABD dış politikasını soğuk savaş yıllarından bu tarafa çok köklü şekilde etkilemiştir. Bu ABD için çok daha rahat hareket edebildiği bir ortamı oluşturmuştur. ABD bu durumu değerlendirip, dünyayı yeniden yapılandırma sürecinde ağırlığını ortaya koymuştur.

Yeniden yapılanma ve ortaya çıkardığı temel oluşumlar, az gelişmiş ekonomilere fırsat tanıdığı taktirde olumlu bir süreç yaşanabilir. Ancak bugüne kadarki uygulama sonuçları bu ekonomilerin lehine gelişmemiştir. Gelişmiş ekonomiler daha da güçlenip, ortaya çıkan bütün fırsatları kendileri kullanmaktadırlar. Gelişmelerden ortaya çıkan sonuç, 21. Yüzyılda artık fiili savaşların yerini, soğuk barış diye nitelendirilen finansal karlar, işletmelerin uluslararasılaşması ve kıyasıya bir rekabet ortamı yaratılacaktır.

Teknolojik gelişmelerin finansal küreselleşme ve enflasyon alanlarında getirdiği muazzam gelişmeler ile yeni düzenin son halkası olan bilgi ekonomisi sürecini başlatmış bulunuyor. Bu süreç üretimde uzmanlığa, yönetim becerisine dayalı ve kaliteye dayalı bir sistemi ateşlemiştir.

Bu gelişmelere rağmen, ekonomik bloklaşma hızlanmış, yeni bölgesel güç dengelerini ortaya çıkarmıştır. Almanya öncülüğündeki AB, ABD öncülüğündeki NAFTA ve ABD, Japonya öncülüğündeki APEC gibi bölgesel bloklaşmalar yeni güç dengelerini ortaya çıkarmakla birlikte, buldukları tüm bölge ekonomilerini kapsamaması, bu ekonomileri marjinalleştirmektedir. Eğer bölge tüm ekonomilere açılmazsa, rekabet eşitliğinden bahsetmek hayal olur ve ekonomik fırsatlar belli ekonomiler tarafından paylaşılmaya devam eder. Bu süreç sonunda varlı toplumlarla yoklu toplumlar arasındaki uçurumu büyüteceği için yeni dünya düzeni ve küreselleşme söylemi daha fazla tartışmaya açılır.

KAYNAKLAR

- Carlos M. VILAS, “Küreselleşmeye Dair Altı Yanlış Görüş”, Özgür Üniversite Formu Dergisi, 1997
- Erol KUTLU, Dünya Ekonomisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları 1998, Eskişehir
- Fuat ERCAN, “Kalkınmadan Yapısal Uyuma, Küreselleşmeden Marjinalleşmeye Afrika”, Özgür Üniversite Formu Dergisi, 1997
- Fikret BAŞKAYA, “Sermayenin Küreselleşmesi veya Neoliberalizmin Vahşeti” Özgür Üniversite Forumu Dergisi, Sayı 1, 1997
- Gencay ŞAYLAN, Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevleri, İmge Kitabevi, 1995
- Helden V. MİLNE, “Küreselleşme” Foreign Policy, Bilgi Ün. Yay. Bahar Sayısı, 1998
- Mustafa ÖZEL, Değişim ve Kriz, İz yayıncılık, İstanbul, 1995
- Mustafa ÖZEL, Küresel Rekabet, İz yayıncılık, İstanbul, 1994
- Paul KENNEDY, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, İş Bankası Yayınları, 1997
- Peter F.DRUCKER, Kapitalist Ötesi Toplum, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997
- Rıdvan KARLUK, Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar, Turhan Kitabevi, Ankara, 1998
- Tevfik GÜRAN İktisat Tarihi, Anadolu Ün. Yay., 1996,
- IMF World Outlook 1999
- World Development Report 1999/2000

FİNANSAL GLOBALLEŞME

Öğr. Gör. Mahmut MASCA*

ÖZET

İletişim teknolojisindeki gelişmeler sonucu finans piyasalarının globalleşmesi ve finansal liberalleşmeyle birlikte uluslararası sermayenin hareket kabiliyeti artmıştır. Günümüzde sadece döviz piyasalarındaki günlük işlem hacmi yaklaşık 1.5 trilyon dolara ulaşmıştır. Bu kadar büyük meblağlardaki sermayenin bir ülkeden diğerine hızla hareket etmesi ev sahibi ülkelerde bir takım makro ekonomik dengesizliklere sebep olabilmektedir.

ABSTRACT

As a result of developments in communication technologies, globalization of financial markets and with the financial liberalization the mobility of international capital has increased very rapid. Today, only in currency markets, daily volume of transactions has reached approximately 1.5 trillion US dollar. The rapid movement of this amount of capital from a country to another can cause some macro economic imbalances in hosting countries.

GİRİŞ

İletişim teknolojisindeki baş döndürücü gelişmeler uluslararası finans piyasalarının globalleşmesinde önemli rol oynamıştır. Ülkelerin ödemeler bilançolarında yer alan sermaye hesabı üzerindeki kontrolleri kaldırarak liberal hale getirmeleri uluslararası sermayenin son derece esnek bir yapıya kavuşmasına sebep olmuştur. Finans piyasalarının deregülasyonu sonucu kendi ülkesinde kar haddi düşen sermaye başka ülkelerdeki karlı alanlara yatırım yapabilme imkanına kavuşmuştur. Diğer taraftan, kabul eden ülke açısından bilhassa kısa vadeli portfolyo yatırımları aşırı esnek olması ve kısa sürede ülkeyi terk edebilme yeteneği sebebiyle ilgili ülkenin makro ekonomik dengelerini olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

I. FİNANS PİYASALARINDA GLOBALLEŞME EĞİLİMLERİ

Günümüzde globalleşmenin en yoğun olarak görüldüğü alan sermaye ve finans piyasalarıdır. Finansal globalleşme kavramı, uluslararası finans piyasalarını ayıran sınırların kalkması ve uluslararası sermaye akımlarının ileri boyutlar kazanmasını ifade etmektedir. Uluslararası finans piyasaları dendiğinde ise Eurocurrency, Eurobond ve Uluslararası Hisse Senedi Piyasaları anlaşılmaktadır. Bu piyasaların ana işlevi, fon talep ve arz eden farklı ülke firmaları, bankaları, kamu kurumları ve kişisel yatırımcıların karşılaşmasını sağlamaktır¹. Globalleşme ile fon fazlası olan ülkelerle bu fonları kullanmak isteyenler arasındaki bağlar çeşitlilik kazanmış ve ilişkiler yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede çeşitli ülkelerdeki finansal kurumlar, yabancı ülkelere giderek finansal yatırımlarda bulunmakta ve dünya finans piyasaları çerçevesinde yatırımcılara getirisi daha yüksek ve riski daha düşük imkanlar sağlamaktadır. Finansman ihtiyacının yerel piyasalardan sağlanamadığı durumlarda, uluslararası piyasalarda oluşan muazzam miktardaki fonlar bu ihtiyaca cevap verebilmektedir.

Başlangıçta uluslararası sermaye piyasaları büyük ölçüde banka kredileri ile ilgili işlemlerden oluşmaktaydı. 1978-1979 yıllarında en yüksek seviyelerine ulaşan bu krediler uluslararası sermaye işlemlerini oluşturmaktaydı. 1980'li yılların başında yaşanan dünya borç krizi, bankaların kredi değerlendirmelerindeki değişiklikler ve sermaye piyasalarındaki artışlar banka kredilerinin toplam işlemler içindeki önemini nisbeten azaltmıştır. Kredilerin yanısıra menkul kıymetlere dayanan eurotahvil, yabancı tahvil, futures ve opsiyonlar gibi sermaye piyasası alet ve işlemleri yaygınlık kazanmaya başlamıştır. 1990'lı yıllara girerken uluslararası sermaye akımlarında menkul kıymetlere bağlı işlemlerin oranı % 85'i aşmıştır.

¹ Tuba ONGUN, "Finansal Globalleşme" *Ekonomik Yaklaşım*, 1993, Cilt:4, No.9, s.35.

Bu arada uluslararası para piyasalarında yabancı para, europa ve diğer kısa vadeli para piyasası işlemleri de hızlanmıştır².

Yukarıdaki çerçevede ele alınan finansal globalleşmenin dinamiklerini beş maddede ele almak mümkündür³

Bunlardan birincisi, reel sektördeki ve dünya ticaretindeki gelişmelerdir. Bu bağlamda üretimin uluslararasılaşması, Çok Uluslu Şirket faaliyetlerinin yaygınlaşması ve dünya ticaret hacminin genişlemesi dikkati çekmektedir.

İkinci olarak, teknolojik gelişmeler sayılabilir. Bilhassa iletişim teknolojisindeki baş döndürücü gelişmeler finans piyasalarında maliyetlerin düşmesine neden olarak, yatırımcıların yeni alanlara girmelerine olanak sağlamıştır.

Üçüncüsü, ulusal finans piyasaları üzerindeki resmi denetimlerin kaldırılması ya da gevşetilmesi ve ekonomilerin uluslararası sermaye akımlarına açılması sürecini ifade eden finansal liberalizasyondur.

Dördüncüsü, kredi işlemlerinin yerini menkul kıymet işlemlerinin alması yani securitization olarak bilinen olgudur. Bu olgu, finansal araçların çeşitlenmesinin, ulusal finans piyasalarının dışa açılmasının, döviz piyasalarının genişlemesinin ve dış piyasalardan uzun vadeli kaynak talebinin artmasının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.

Son olarak, finansal globalleşmenin dışsal etkeni olarak sayılabilecek olan, finansal yenilikler ve dış piyasalardan kredi bulma olanağı, ülkedeki parasal otoriteleri miktar kısıtlamalarından uzaklaştırmaya sevk etmeleri ve kredi itibarına sahip ülkelerin , bütçe ve cari işlemler açıklarını daha uzun süreler dış kaynaklardan finanse etmelerinin mümkün hale gelmesidir.

² DPT, *Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Bütünleşmeler*, DPT Yayınları, Yayın No:2375 Ankara, 1995, s.22.

³ ONGUN, s.36

A) FİNANSAL GLOBALLEŞMENİN SEBEPLERİ

Para ve sermaye piyasalarında globalleşmeye neden olan faktörler arasında şunları saymak mümkündür:

- 1980'li yıllardan itibaren bir çok ülkede sermaye ve finans piyasalarının deregülasyonu bu piyasaların globalleşmesinde önemli rol oynamıştır. Deregülasyon kavramını "hükümetin piyasaların işleyişinden kontrolü kaldırması" olarak tarif etmek mümkündür⁴. Kontrolenden arındırma işlemi şu alanlarda gerçekleşmiştir;

Uluslararası ticaret ve yatırımların ancak parasal hareketlerin önlenmediği durumlarda arttığı düşünülerek döviz kontrolleri kaldırılmıştır. Bir çok iç sermaye piyasalarına yabancıların girişi ile ilgili kısıtlamalar kaldırılmıştır. Yabancı yatırımcılara ödenecek faizler üzerinden stopaj vergisi kaldırılmıştır. Bu durum piyasaları yabancı yatırımcılar için cazip hale getirmiştir. Yabancı yatırımcıların ödeyecekleri depozit ve faiz miktarları üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır. Bankalar gibi faaliyet gösteren yabancı şirketlere karşı konulan engeller karşılıklı anlaşmalarla kaldırılmaya başlanmıştır⁵.

- Çok taraflı parasal işbirliği öngören IMF'nin çalışmaları sonunda paraların konvertibiliteye geçmesi ve ticari işlemler üzerindeki kontrol ve sınırlamaların kaldırılmaya başlaması,

- Doların 1973'teki devalüasyonu sonucunda kurların dalgalanmaya bırakılması,

- Finansal piyasaların uluslararası rekabete açılmaya başlaması,

- Büyük çaplı sermaye yatırımı gerektiren projelerin Dünya Bankası ve konsorsiyum bankaları gibi bankalarca desteklenmeleri,

- Finansal araçların çeşitlilik kazanması, (Futures ve option'lar, swap gibi araçlar ödünç alanlarla ödünç verenleri faiz oranları ve

⁴ Ender GÜROL-Ali KILIÇOĞLU, *Çağdaş İş Dünyası Sözlüğü*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994, s.242.

⁵ İstemi DEMİRAG-Scott GODDARD, *Financial Management for International Business*, McGraw-Hill Company Europe, England, 1994, ss.9-10.

kurlardaki dalgalanmaların getirdiği riskten korumakta, dolayısıyla riskli ve büyük yatırımları teşvik etmektedir).

- Yeni ve bilhassa kurumsal yatırımcıların finans piyasalarındaki rollerinin artması,

- Bilgisayar ve haberleşmedeki teknolojik devrimlerle finans piyasalarında bilginin hem yoğunlaşması hem de ucuzlaması,

- 1980'li yıllarda ABD'nin dış ödemelerindeki açıklar, doların değerinin düşmesi ve Japon mali piyasasındaki hızlı gelişmeler⁶.

Yukarıda sayılan sebeplerle globalleşen finans piyasalarında sermaye büyük bir hareket kabiliyeti kazanmış ve çeşitli şekiller altında ülkeden ülkeye dolaşmaya başlamıştır.

II. SERMAYENİN GLOBALLEŞME ŞEKİLLERİ VE SONUÇLARI

Sermaye ve finans piyasalarının globalleşmesine sebep olan faktörler yukarıda belirtilmişti. Bundan sonra ise globalleşen sermayenin aldığı yeni şekiller ve bunların sonuçları üzerinde durulacaktır.

A) ULUSLARARASI SERMAYE AKIMLARI

Globalleşme sürecinde gerçekleşen finansal liberalleşme ile *ilk olarak*, ülke sakinlerinin dış piyasadan serbestçe borçlanması ve ülke sakini olmayanların da iç finansal piyasalarda plasman yapabilmesi sağlanarak her iki kaynaktan ülkeye sermaye girişi ile ilgili sınırlamalar ortadan kalkmıştır. *İkinci olarak*, ülke sakinleri dışarı serbestçe sermaye transfer edip yabancı varlık tutmaları, ülke sakini olmayanların da iç mali piyasalardan borçlanmaları mümkün hale gelmiştir. *Üçüncü olarak*, ülke sakinlerinin yabancı paralarla ilgili tüm işlemleri serbestçe yapabilmeleri sağlanmıştır. Bu üç unsurdan ilk ikisi ödemeler bilançosunun sermaye hesabı serbestleşmesinin gereğidir. Üçüncüsü ise ilk ikisi ile birlikte finansal liberalleşmeyi oluşturmaktadır.

⁶ DPT, s.23.

Bu şekilde serbestleşen sermaye akımları kar haddinin düşmesi sebebiyle kendi ülkesinden kaçan sermayeye dışarıda daha yüksek getiri sağlayabilmektedir. Gittiği ülkelerde ise sermaye piyasalarının zayıf olduğu durumlarda büyük mali istikrarsızlık kaynağı olabilmekte, spekülâtif hareketlere ivme kazandırabilmekte ve sık sık ithalatın ve de dış borçların patlamasına sebep olabilmektedir⁷.

B) SPEKÜLATİF FON AKIMLARI

Spekülasyonla para veya herhangi bir nesneden sermaye kazancı sağlama tarihi açıdan hiç de yeni bir olay değildir. Daha 17. ve 18. yüzyılda Batı Avrupa'nın önemli ticaret merkezlerinde olayın varlığı bilinmekte idi.

Tüm spekülasyonların üç özelliği vardır. Bunlardan birincisi, her çıkışın bir inişi olması ve spekülâtif çıkışların bir süre sonra çöküşle son bulmasıdır. İkincisi, spekülasyonun sıfır toplamlı bir oyun olup ortaya yeni bir şey koymamasıdır. Yani kazananlar karşısında daima bir kaybedenler grubu bulunmakta ve genel toplamda bu yolla hiç bir gelir oluşturulamamaktadır. Üçüncü olarak, reel kesimlerde sermayenin kar haddi düştüğünde, her nesne üzerinde spekülasyon yoğunluk kazanmakta ve bu tür fonlara talep oluşturmaktadır.

Büyük ekonomik krizlerden hemen önce bazen bir bazen de iki yıl süren büyük spekülâtif "boom"lar görülmektedir. Bu durumda hammaddeler, döviz, hisse senetleri, antikalar, altın, gayrimenkul ve akla gelen herşey spekülasyon metaı olabilmekte ve bunların fiyatları olağanüstü derecede yükselebilmektedir. Spekülasyon, fon talebi oluştururken faiz hadlerini yükseltmektedir. Finans kesimi ise bu talebi besleyecek yeni finansal araçlar üretmektedir. Fakat çeşitli sebeplerle beklentiler değişince spekülasyon metalarının fiyatları altüst olarak çok aşağılara inebilmektedir. Bunu ise ekonomik krizler izlemektedir. Bu durum piyasa mantığına göre şu şekilde oluşmaktadır: Evvela, reel üretim kesimlerinde sermayenin kar haddi düşmekte ve yatırımlar için fon talebi azalmaktadır. Bu defa atıl kalan fonların getiri sağlayabileceği yeni alanlarda spekülasyon yoluyla

⁷ Gülten KAZGAN, *Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1995, ss.89-90.

getiriyi yükseltme çabaları başlamaktadır. Sermaye piyasalarında hisse senetleri, döviz piyasaları ve diğerleri bunun başlıca alanları olmaktadır. Dünya çapında bütün bu mallarda spekülasyon 1971-1973 yıllarında müthiş bir "boom" meydana getirmiş, 1971 Ağustosunda döviz piyasasında spekülasyonlarla dolar altın bağlantısı kopmuş, bu defa da altın üzerine spekülasyon devam etmiş, hammadde fiyatları fevkalade yükselmiştir. Burada eğilimi tersine döndüren olay petrol fiyatlarının OPEC tarafından 1973 sonunda aşırı bir biçimde yükseltilmesi olmuştur. Bu durum gelişmiş ülkelerin on yıllık bir durgunluk sürecine girmesine, gelişmekte olan ülkelerin ise uluslararası bankalara aşırı bir biçimde borçlanmasına sebep olmuştur.

1980'li yıllar için ise şunları söylemek mümkündür: 1984-1989 arasında gelişmiş ülkelerdeki durgunluk yerini görece bir canlanmaya bırakınca, 1987'ye kadar spekülasyon çöküşleri sınırlı kalmıştır. Fakat özellikle gayrimenkullar, antikalar, dövizler ve hisse senetleri fiyatlarıyla devam eden spekülasyon 1987'de ABD sermaye piyasası, 1990'da da Tokyo sermaye piyasasında çöküşle tamamlanırken, gelişmekte olan ülkelere büyük çapta fon akımı başlamıştır⁸.

C) ULUSLARARASI BORÇLANMA VE BORÇ KRİZİ

1973 yılında OPEC ülkelerinin petrol fiyatlarını yaklaşık yüzde 500 oranında arttırmaları, petrol ithal eden gelişmekte olan ve/veya az gelişmiş ülkelerin borç batağına saplanmalarına sebep olmuştur. Bu ülkelerin, sanayileşmiş ülkelerin ticari bankalarına olan borçlarının 1982 sonlarına gelindiğinde 215 milyar dolar arttığı görülmüştür. Banka faizlerinin düşük olması bu ülkelerin ticari bankalara borçlanmalarının en önemli sebebi olmuştur.

OPEC ülkeleri ise; 1973-74 petrol şoku sonrasında oluşan büyük miktardaki cari işlem fazlalarını bu bankalara plase etmişlerdir. Uluslararası sermaye piyasalarına aktarılan bu muazzam likit kaynaklar, sanayileşmiş ülkelerdeki ekonomik durgunlukla birleşince 1970'li yılların sonuna kadar reel faizlerin çok düşük kalmalarına sebep olmuştur. Ticari bankalar ise; ellerinde biriken bu fon fazlasını rekabetçi şartlarda gelişmekte olan ülkelere fon olarak

⁸ KAZGAN, ss.94-96.

kullandırmışlardır. Gelişmekte olan ülkeler açısından ise, bu şartlarla dış borçlanma fevkalade ucuz bir finansman yöntemi olarak görülmüş ve neticede ticari banka borçlanmalarında büyük bir artış gözlemlenmiştir. Bu dönemde ticari borçların ihracata oranı % 60'tan % 130'a sıçramıştır. Borçların bu kadar artması ülkelerin dış ödeme açıklarını ve kamu sektörü açıklarını dış borçlanma ile kapatma yolunu tercih etmelerinden kaynaklanmıştır. Bu ülkelerde iç tasarrufların yeterli düzeyde olmaması, sermaye piyasalarının olmaması ya da gelişmemiş olması, bu ülkeleri, açıklarını dış borçlanma ya da hazine bonoları satışı yoluyla finanse etmeye yöneltmiştir. Döviz girişleri, para arzındaki artışa ve enflasyona rağmen milli paraların aşırı değerlenmesine yol açmıştır. Bu durum ihracat sektörünü rekabet edemez duruma düşürürken, suni olarak ucuzlayan döviz sayesinde ithalat sektörü sübvansede edilmiş ve ticaret dengesi giderek bozulmuştur.

Gelişmekte olan ülkelerin dış borçları 1980-1990 döneminde hızlı bir biçimde artmış ve 1.200 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. 1985-1989 arasında bir çok borçlu ülkenin, mali kaynak sağlanarak büyüme ve yeniden yapılanmasına yardım edilerek, borç yüklerinin azaltılması stratejisi uygulanmıştır. 1989 yılından sonra ise borç indirimlerinin gündeme geldiği görülmektedir.

Ticari banka borçlarının ertelenmesi ve borç indirimi konusunda en önemli gelişme Brady Planı ile kaydedilmiştir. Bu plan özet olarak;

- Borç ve borç servisi indirimlerinin resmi kaynaklardan desteklenmesi,
- Kısa ve orta vadeli borçların vadelerinin uzatılması veya doğrudan yatırımlara dönüştürülmesi,
- Borçların geri satın alımı,
- Uygulanabilir ve kredibilitesi olan uyum programları üzerinde borçlu ülkeler ile alacaklı bankaların uzlaştırılması gibi yollar öngörmüştür.

Uygulamada Brady Planı bazen başarılı olmuş, bazen de görüşmelerin uzaması, finansman kaynağı sağlanamaması ve garantilerin kullanılamaması gibi sebeplerle başarılı olamamıştır⁹.

D) ÖZELLEŞTİRME

1980'li yıllardan itibaren dünya gündeminde yoğun olarak yer almaya başlayan özelleştirme akımı kısa sürede moda haline gelerek yayılmaya başlamıştır.

Özelleştirme akımı da özellikle Gelişmekte Olan Ülkeler'e sermaye girişinde önemli bir rol oynamıştır¹⁰. Uygulamaya konan finansal liberalleşme programları yabancı yatırımcıların ülkede özelleştirilen kuruluşları satın almalarını kolaylaştırmıştır. Günümüzde Çok Taraflı Yatırım Anlaşması (MAI) özelleştirme konusunda yabancı yatırımcılara kolaylık sağlayacak önlemlerin alınması yönünde ülkelere telkinde bulunmaktadır.

Özelleştirmenin yoğun olarak gündeme gelmesi iki sebebe bağlanabilmektedir. Bunlardan *birincisi*, 1980'li yılların başında patlak veren dış borçlar sebebiyle ana para bir tarafa bunların faizlerini bile ödeyemez duruma düşen gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin borçlarını ödeyebilir duruma getirilmesi ile ilgiliydi. Bu durumdaki ülkeler için borç/hisse senedi değişimi öngörülmekteydi. Buna göre, borçlu ülkeler kamu şirketlerinin hisselerini borç ana paraları karşılığında satarak indirim sağlayabilecekler, uluslararası ticari bankaların üzerindeki risk de böylece azaltılacaktı. 1980'li yılların başında, Latin Amerika'daki ağır borçlu ülkeler bu yolu denemişlerdir.

Günümüzde de bazen blok, bazen de hisseler olarak kamu teşebbüslerinin satışı bu amaca hizmet edebilmektedir. Mesela, Meksika 1988'den itibaren özelleştirmeyi hızlandırmış ve borç anaparasında indirime gitmiştir. Aynı şekilde Arjantin bu yolla yaklaşık 10 milyar dolarlık dış borç indirimi sağlamıştır. Burada,

⁹ DPT, ss.30-31.

¹⁰ Barry EICHENGREEN vd., *Capital Account Liberalization: Theoretical and Practical Aspects*, IMF Occasional Paper, No:172, 1998, s.5.

özelleştirmenin temel amacı dış borçların indirimi olduğu için bunların önemli bir kısmı gelişmiş ülkeler tarafından satın alınmıştır.

Finansal serbestleşmeyle beraber özelleştirme akımı gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere önemli oranda sermaye girişine yol açabilmektedir. Bu durumda, gelişmiş ülkelerde kar haddi düşünce sermaye, gelişmekte olan ülkelerdeki finansal serbestleştirme ve özelleştirmeden yararlanarak kar haddini arttırma imkanı bulunmaktadır. Özelleştirmede önceliği haberleşme-ulaştırma, enerji, yeraltı kaynakları gibi tekel niteliğindeki kamu kuruluşlarının alması, sermayenin kar haddini arttırmada önemli rol oynamaktadır. Şöyle ki; kamu tekelleri genelde tekel avantajından yararlanarak tekel fiyatı uygulamamaktadırlar. Özel sektöre dışsal yarar sağlamak için rekabet fiyatıyla, hatta zarar bile ederek bunun altında bir fiyatla yetinmektedirler. Karları düşük olduğu için, bunların sermaye piyasalarındaki fiyatı da bu düşük karlar çerçevesinde oluşmaktadır. Bunlar özelleştirilince iki boyutlu kar artışı ortaya çıkmaktadır: Bunlardan biri, satış fiyatının düşük olmasından, diğeri ise kamu tekelinin özel tekele dönüşmesiyle artık, tekel fiyatı uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, yerli sermaye de, kamu kaynaklarını arttıran özelleştirmeden -aksi halde vergi yükü artacağından- çok yararlanmaktadır. Geçici bir süre için de olsa, vergi yükü artışından kurtulma, vergi sonrası net karların artması anlamına gelmektedir.

Özelleştirmenin gündeme gelmesinin *ikinci* sebebi, serbest piyasa ekonomisine geçişi sağlamak için, rekabet şartlarının eşitlenmesi, devlet müdahale ve desteğinin en aza indirilmesi gereğidir. Gelişmiş ülkelerde yapılan özelleştirme çoğunlukla buradan kaynaklanmaktadır. Aynı gerekçe gelişmekte olan ülkeler için de geçerli olmakla beraber, bu güne kadar yapılan en büyük özelleştirmeler ve bu yoldaki baskıların ağır dış borçlu, makro ekonomik dengesi bozuk ülkelerde olması dikkat çekmektedir.

Özelleştirme konusunu tüm boyutlarıyla incelemek, bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Fakat ne zaman, nerede ve ne amaçla yapılırsa yapılsın, tüm bu özelleştirme faaliyetlerinin birbirine zıt iki yanı vardır. Bunlardan *biri*, özelleştirmenin yerli ve yabancı sermayenin kar haddini arttırmaya katkısı ve bunun da ekonomiye canlılık getirmesidir. *İkincisi*, eğer bu canlılık ve dinamizm

gelmiyorsa, ekonomi sıfır toplamı bir oyun oynuyor demektir. Yani özelleştirme, dinamik büyüme sürecini harekete geçiremiyorsa, bu yoldan sermayenin karını arttırma girişimleri toplumun geri kalan kısmında fakirleşmeyi de birlikte getirmektedir¹¹.

III.ULUSLARARASI SERMAYE HAREKETLERİ

1990'lı yıllar 1980'li yıllarda başlayan, liberalleşme ve global finansal piyasaların bütünleşmesine yönelik artan bir sürece şahitlik etmiştir. Bu dönemde gelişmekte olan ülkeler büyük miktarlarda sermaye girişinden faydalanmışlardır. Bilhassa özel sermaye akımları 1997 yılına geldiğinde 1990 yılındakinin altı katına ulaşarak 256 milyar dolara ulaşmıştı¹². 1990-97 arasında Gelişmekte Olan Ülkeler'e yönelen uzun-vadeli sermaye akımları ile ilgili rakamların yer aldığı tablo aşağıda verilmiştir.

¹¹ KAZGAN, ss.96-101.

¹² Ramkishan RAJAN, *Economic Globalisation Examining the Issues*, The Institute of Policy Studies, Singapore, 1998, s.3.

Tablo 1: Gelişmekte Olan Ülkelere^(a,b) Net Uzun Vadeli Sermaye Akımları (1990-1997) (Milyar dolar)

<i>Akımın Tipi</i>	<i>1990</i>	<i>1992</i>	<i>1994</i>	<i>1996</i>	<i>1997^c</i>
Toplam Özel Akımlar	41.9	90.1	160.6	246.9	256.0
Borç	15.0	33.8	41.1	82.2	103.2
Ticari Banka Ödünçleri	3.8	13.1	8.9	34.2	41.1
Tahviller	0.1	8.3	27.5	45.7	53.8
Diğer	11.1	12.4	4.7	2.3	8.3
Yabancı Doğrudan Yatırım	23.7	45.3	86.9	119.0	120.4
Portfolyo Yatırımı	3.2	11.0	32.6	45.8	32.5
Resmi Finansman	56.4	53.8	45.5	34.7	44.2
Bağışlar	29.2	30.5	32.7	29.2	25.1
Ödünçler	27.2	23.3	12.9	5.4	19.2
İki taraflı	11.6	11.1	2.5	-7.2	1.8
Çok taraflı	15.6	12.2	10.4	12.6	17.4
Toplam Sermaye Hareketleri	98.3	143.9	206.2	281.6	300.3

a) Ülke yerleşikleri tarafından tutulan döviz mevduatlarındaki değişiklikler gibi varlık işlemleri veya kısa vadeli akımlar hariç.

b) Gelişmekte olan ülkeler 1995 rakamlarına göre kişi başına milli geliri 765 dolardan az olan düşük gelirli ve 9385 dolardan az olan orta gelirli ekonomiler olarak sınıflandırılmaktadır.

c) Başlangıç.

Kaynak: Dünya Bankası

Tablo'dan 1990'dan 1997'ye gelişmekte olan ülkelere net uzun vadeli sermaye akımlarındaki artışı gözlemlemek mümkündür.

Günümüzde uluslararası döviz piyasasında günlük işlem hacmi 1.3 trilyon dolardan fazladır. Bu rakam ülkelerin toplam yabancı rezervlerinin yüzde 80'i ve dünyadaki günlük ticaret hacminin duyduğu ihtiyacın on katı kadardır. Diğer bir deyişle günlük işlemlerin yüzde doksanı spekülatiftir.

Son yıllarda kurumsal yatırımcılar uluslararası finansal piyasalarda ve kısa vadeli sermaye hareketlerinde önemli rol oynamaya başlamışlardır. 1995 yılında kurumsal yatırımcıların yönettikleri fonların toplamı 30 trilyon dolara ulaşmakta idi. Bu tutar gelişmiş ülkelerin toplam GSYİH'sını aşmaktadır. Bu fonların gelişmekte olan ülkelerin borsalarına yönelmeleri kadar bu

borsalardan çıkmaları da borsaların piyasa değerlerinde büyük oynamalara neden olmaktadır. Bu nedenle kurumsal yatırımcılar ve yönettikleri büyük tutardaki varlıklar uluslararası finansal piyasalarda krize neden olmasa bile krizin kısa sürede yayılmasında önemli rol oynamaktadırlar.

Gelişmiş ülkeler arasındaki bono ve hisse senedi işlemleri 1980 yılında bu ülkelerin toplam GSYİH'larının yüzde 10'una varan bir işlem hacmine sahipti. Bu oran 1995 yılında yüzde 100'ü aşmıştır

Kısa sürede milli sınırları aşan büyük tutarlardaki sermaye hareketleri ekonomik krizlerin hızlı bir şekilde dünyaya yayılmasına neden olmaktadır. Bu yayılma ekonomik bakımdan sağlam ülkeleri bir istikrarsızlıkla tehdit etmekte ve globalleşmeye karşı duyulan kuşkuşuların artmasına neden olmaktadır¹³.

SONUÇ

1970'li yılların sonuna doğru merkez ülkelerinde yaşanan sermayenin kar haddindeki düşüş, bu ülkeleri sermayelerinin kar haddini yükseltebilecek yerler aramaya itmiştir. Fakat bu dönemde çevre ülkelerde yoğun döviz kontrolleri ve sermaye hareketlerine sıkı hükümet müdahaleleri vardı. Bu nedenle önce bu engellerin bertaraf edilmesi gerekmektedir. Nitekim öyle de olmuştur. Bilhassa 1980'den itibaren IMF ve Dünya Bankası'nın da tavsiyeleri doğrultusunda gelişmekte olan ülkelerde finansal piyasalarda bir deregülasyon hareketi başlamıştır. Konvertibiliteye geçilmiştir. Böylece bu ülkelere sermaye girişi için tüm engeller kalkmıştır.

Gelişmekte Olan Ülkeler açısından bu durum ilk bakışta olumlu bir gelişme gibi gözükmektedir. Fakat gelen yabancı sermayenin spekülâtif amaçlı ve kısa süreli oluşu (sıcak para), doğrudan yatırım yerine portföy yatırımı şeklinde oluşu ve herhangi bir kriz anında süratle ülkeyi terk etmesi GOÜ'lerde ekonomik dengeleri alt üst edebilmektedir.

¹³ ASO, "Küreselleşme", *Asomedyâ*, Nisan 1999, s.34.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

ASO, "Küreselleşme", *Asomedy*, Nisan 1999.

DEMİRAG, Istemi-Scott GODDARD., *Financial Management for Industrial Business*, McGraw-Hill Company Europe, England, 1994.

DPT, *Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Bütünleşmeler*, DPT yayınları, Yayın No:2375, Ankara, 1995.

EICHENGREEN, Barry vd., *Capital Account Liberalization: Theoretical and Practical Aspects*, IMF Occasional Paper, No:172, 1998.

GÜROL, Ender-Ali KILIÇOĞLU, *Çağdaş İş Dünyası Sözlüğü*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994.

KAZGAN, Gülten., *Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1995.

ONGUN, Tüba., "Finansal Globalleşme", *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt:4, No:9, 1993.

RAJAN, Ramkishan., *Economic Globalization Examining the Issues*, The Institute of Policy Studies, Singapore, 1998.

GEÇİCİ VERGİ KAVRAMI VE VERGİ ADALETİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Prof.Dr. H.Hüseyin BAYRAKLI*

ÖZET

Geçici vergi, gelir vergisi mükelleflerinden ticari kazanç ve serbest meslek kazancı elde edenler ile kurumlar vergisi mükelleflerinin tabi olduğu bir vergidir. Faaliyetin icra edildiği hesap dönemi içerisinde altışar aylık dönemler itibariyle hesaplanır. İlgili yılın kesin vergisinden indirilebilir.

Vergisi kaynakta kesilen emek gelirleri ile girişim ve sermaye gelirleri arasındaki ödeme zamanı farkı en aza indirilmiştir. Ayrıca vergilerin verimliliğini artırmış olması nedeniyle de vergi adaletini gerçekleştiricidir.

Altı ay içerisinde elde edilen gelir, genel hükümlere göre tespit edilip, gelir vergisinde %15, kurumlar vergisinde %20 oranında vergilendirilir. Dönemi izleyen ikinci ayın 15'inci günü akşamına kadar beyan edilir ve ödenir.

ABSTRACT

Income tax (only commercial and professional earnings) and corporate tax payers are liable temporary payment (tax). Temporary payment is six monthly calculated for the period of account in which the activity occurs. Temporary payment could be deducted from the final tax of related year.

In the temporary payment system, the payment time difference between payroll tax (taxation at source) revenues and investment/capital gains is reduced to the minimum. In addition, the temporary payment system promotes fairness in taxation through increasing the productivity of taxes.

Income which is earned within six months is calculated according to general principles. Income and corporate taxes are then levied on this income at 15% and 20%, respectively. These taxes are paid by the end of the 15th working day of the second month which follows the period.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü.

GİRİŞ

Türk vergi sisteminin baskın özelliklerinden biri de beyan esasına dayalı olmasıdır. Gelir üzerinden alınan vergilerde hazineye sağladığı gelir ve tabi olan mükellef sayısı itibariyle en belirgin olanı da yıllık beyannamedir. Gelir üzerinden alınan vergilerden gelir ve kurumlar vergisi bir dönemi kapsayan vergilerdendir. Dolayısıyla beyannamenin verilmesi ve verginin ödenmesi, vergilendirme dönemini izleyen takvim yılı içerisinde olmaktadır.

Verginin ödenmesi süresi itibariyle, özellikle gelir vergisinde gelir grupları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Gelir vergisinin büyük bir kısmını oluşturan kısmı ise, kesinti suretiyle vergilendirilen ücretlerden oluşmaktadır. Emek gelirleri ücretin elde edildiği takvim yılı içerisinde ve henüz gelir ödenmeden kaynakta vergilendirilirken, sermaye ve girişim gelirleri ertesi takvim yılı içerisinde vergilendirilmektedir.

Gelir unsurları arasındaki bu farklılığın giderilmesi ve daha verimli olacağı düşüncesiyle dönem içerisinde elde edilen gelirlerin aynı dönem içerisinde vergilendirmesi yoluna gidilmesi teoride tartışılmış ve peşin ödeme sistemine geçilmiştir.

Bu çalışmamızda, peşin ödemeyi sağlayacak araç olarak geçici vergi kavramı üzerine durulacaktır. Vergi adaleti açısından önemi incelenecektir. Yeni düzenlemeye göre geçici verginin kapsamı ve vergilendirme süreci üzerinde durulacaktır.

I. GEÇİCİ VERGİ KAVRAMI VE TANIMI

Geçici vergi kavramından hareket edilirse vergileme iki başlık altında incelenebilir. Bunlardan biri kesin vergidir. Kesin vergi, vergileme ilkelerine göre tespit edilen ve mükellefin ödemek zorunda kaldığı vergidir. Verginin ödenecek aşamaya gelmesi için tahakkuk kavramı kullanılmakta ise de, bu kesin vergiyi ifade eden “tahakkuk eden vergi” kavramından daha geniştir. Tahakkuk eden vergi, ödenmesi gereken aşamaya gelmiş vergi için kullanılsa da; tahakkuk etme geçici vergi için de kullanılmaktadır. Çünkü geçici vergi de “ödenmesi gereken aşamaya gelen” bir vergidir. Bu nedenle uygulamada “tahakkuk eden vergi” kavramı kullanılsa da, geçici

vergiyi kapsam dışında tutabilmek için, “kesin vergi” kavramını kullanmayı tercih ettik.

Diğer vergi ise, geçici vergidir. Geçici vergi, gelir elde edildiği vergilendirme dönemi içerisinde ve kesin vergiden mahsup edilmek üzere ödenen bir vergidir.

Yeni düzenleme ile geçici vergi, faaliyetin icra edildiği takvim yılının altışar aylık dönemlerini kapsamaktadır. Altışar aylık dönemler itibariyle çıkarılacak bilanço, gelir tablosu veya hesap özeti hareketle tespit edilecektir.

Geçici vergi, gelir vergisi mükelleflerinden tacirler ile serbest meslek erbabını ve kurumlar vergisi mükelleflerini kapsamaktadır.

Bu özelliklerden hareketle geçici vergiyi şöyle tanımlayabiliriz: Gelir vergisi mükelleflerden tacir ve serbest meslek erbabı ile kurumlar vergisi mükelleflerinin faaliyetin icra edildiği hesap dönemi içerisinde altışar aylık dönemler itibariyle, ve hesaplanacak kesin vergiden mahsup edilmek üzere vergilendirilmesine geçici vergi denir.

II. GEÇİCİ VERGİNİN VERGİ ADALETİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Vergi hukukunun önemli kavramlarından biri de vergi adaletidir. Adalet kavramı, eşitlik, hakkaniyet, tarafsız olma, hak ve nısfet gibi kavramlarla ifade edilmektedir. Vergi hukukunda adalet ise, vergi mükellefi olma ve vergi ödevinin yerine getirilmesi hususunda kanunların ve kamu yetkisinin kişilere eşit şekilde uygulanmasıdır. Buradaki vergi adaleti, kamu erkinin kullanılması aşamasında, Anayasa’da ifadesini bulan kanun önünde eşitlik (AY md. 11) kavramıdır.

Vergi mükellefleri açısından da vergi adaleti, vergi yükünün adaletli bir biçimde dağılmasıdır. Kimden ne kadar vergi alınacağı, fertlerin kişisel ve mali durumlarına göre ölçüsünün ne olacağının belirlenmesi büyük önem taşır. Ancak bunun her zaman ve herkesi aynı şekilde tatmin edecek ölçütlerine ulaşamamıştır. Bazı teknik esaslardan yararlanılarak vergi adaletine ulaşılmaya çalışılmıştır. Bunlardan bir kaçını şöyle sayabiliriz: Vergi kaçakçılığının ve çifte

vergilemenin önlenmesi, vergi yükünün mükellefler arasında dengeli dağılımı, ekonomik yapısı farklı olanlardan farklı vergi alınması, emek gelirleri ile sermaye gelirlerinin farklı vergilendirilmesi gibi¹.

Geçici vergi şu özellikleri nedeniyle vergi adaletinin gerçekleştirilmesinde yardımcı olur:

i. 4369 sayılı kanun ile yapılan düzenleme ile olmayan gelirden vergi alınmasına son verilmiştir². Bir önceki yıl vergi miktarı baz olarak alınan geçici vergilemede, elde edilmemiş gelirlerin vergilendirildiği iddiası ileri sürülmekte idi. Bu, özellikle yeni işe başlayanlarda hayat standardı esas alınmak suretiyle vergilemede çok daha belirgin idi. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi bu uygulamayı Anayasa'ya aykırı bularak iptal etmiştir³.

ii. Vergi adaletinin gereklerinden biri de, emek gelirleri ile sermaye gelirleri arasında farklı vergileme ilkelerinin kabul edilmesidir⁴.

Gelir vergisi içerisinde, emek gelirlerinden biri olan ücretler ile diğer gelirler arasındaki vergilendirme zamanları açısından bazı farklılık bulunmaktadır.

Ücret gelirleri, ilke olarak stopaj yöntemiyle vergilendirilir. Dolayısıyla, vergileme öncesi gelirlerinin miktarını bile bilmeden vergileri kesilerek emekçiye ödeme yapılır. Bu nedenle vergi kaçırmaları da hemen hemen imkansızdır.

Sermaye ve girişim gelirleri ise, ilke olarak mükellefin beyanına göre vergilendirilir. Mükellef elde ettiği geliri bildiği gibi, ödeyeceği vergi borcunu da bilir. Vergi kaçırmaya durumu elverişlidir.

¹ Abdurrahman AKDOĞAN, *Gelir Vergisi Açısından Vergi Adaletine Teknik Bir Yaklaşım*, AİTİA Yay. No: 137, Ogun Kardeşler Matbaacılık, Ankara, 1980, s. 5-6.

² *Bir Reformun Anatomisi, Vergi reformu Nasıl Gerçekleşti?*, Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü, Ümit Yayıncılık, Ltd.Şti, Ankara, 1998, s. 368.

³ Anayasa Mahkemesi İptal Kararı, 7.11.1989 gün, E: 1986/6, K: 1989/42, Şükrü KIZILOĞLU, *Gelir Vergisi Kanunu ve Uygulaması, Savaş Yayınları, Değişir Yapraklı C:II, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1989, s. 2316.*

⁴ AKDOĞAN, s. 5.

Verginin ödenme süresi itibariyle farklılık daha da belirgindir. Yıllık beyanname üzerinden tarh edilen vergiler, ertesi yıl içerisinde ve üç eşit taksit ile ödenirken; kaynakta kesilen vergiler daha gelirin tamamı bile eline geçmeden ödenmektedir. Ödemedeki bu zaman farklılığı, mükellefler arasında eşitliği ve vergi adaletini bozucu olarak değerlendirilmektedir. Geçici vergi, bu konuda beyan üzerine vergilendirilen mükelleflere kaynakta vergilendirilen mükellefler arasındaki adaletsizliği ortadan kaldırmaktadır⁵.

iii. Enflasyon, vergi adaletini bozucu unsurlardan birisidir. Geçici vergi, enflasyonist dönemlerde gelirin emilmesi suretiyle enflasyonun frenlenmesinde bir araç olarak kullanılabilir. Ayrıca enflasyonist dönemlerde, vergi alacağına daha çabuk kavuşması nedeniyle, devlet açısından verginin verimliliği artmış olmaktadır⁶.

iv. Geçici vergi, beyan esasına göre tarh edilen vergilerde, vergilerin sonraki dönemlerde ödenmemesi ihtimaline karşı güvence önlemi oluşturur⁷. Böylece vergilerin önceden tahsil edilmesi suretiyle vergi adaletinin bozulması önlenmiş olur.

v. Geçici vergi, gelirin doğduğu zaman ile vergilendirildiği zamanın en aza indirilmesi nedeniyle uygun bir uygulama aracıdır⁸. Böylece, gelirin elde edildiği tarihe en yakın sürede vergilendirilmesi, gelir düzeyinin en yüksek olduğu sırada vergilendirilmesiyle uygunluk ilkesi gerçekleştirilmiş olur.

III. GEÇİCİ VERGİ MÜKELLEFLERİ VE GEÇİCİ VERGİYE TABİ GELİRLER

Geçici vergi, vergilendirme dönemi yıllık olan bazı gelir unsurları ile kurumlar vergisini kapsar. Bu ifadeden çıkan sonuç, bazı

⁵ Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, TOBB Yayını, No: 244, Aydoğdu Ofset, Ankara, 1992, s. 106.

⁶ Kamil MUTLUER, "Kazandıkça Öde Yöntemi ve Gelir ve Kurumlar Vergilerimizde Vergi Ödeme Süreleri", *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, C.XV, s. 2, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir, Haziran 1979, s. 133.

⁷ MUTLUER, s.133.

⁸ Doğan ŞENYÜZ, *Türk Vergi Sistemi*, Gözden Geçirilmiş Bası 5, Ezgi Kitapevi, Bursa, 1999, s. 258.

gelir unsurları geçici vergi kapsamı dışındadır.

A) GELİR VERGİSİ MÜKELLEFLERİNDEN GEÇİCİ VERGİ YÜKÜMLÜLÜĞÜNE TABİ OLANLAR VE GEÇİCİ VERGİYE TABİ GELİRLER

Gelir vergisi mükelleflerinden, ticari kazanç ve serbest meslek kazancı elde edenler geçici vergi mükellefidir.

Ticari faaliyette bulunan mükelleflerden basit usulde vergilendirilenler, gelir vergisi yükümlülüğü bulunmasına karşılık, geçici vergi yükümlülüğü bulunmamaktadır. Gelir vergisinden muaf olan tacirler ile, vergiden muaf meslek erbabının, geçici vergi yükümlülüğü bulunmamaktadır.

Adi ortaklıklar ile kollektif şirket ortakları ve komandit şirketlerin komandite ortakları, elde etmiş oldukları ticari kazanç veya serbest meslek kazançları için geçici vergi mükellefidir⁹.

Geçici vergi yükümlülüğü, gerçek usulde vergilendirilen tacir ve serbest meslek erbabı için söz konusu olduğundan, bunların dışında kalan zirai kazanç sahipleri ile ücret, menkul ve gayrimenkul sermaye iradı ile diğer kazanç ve irat elde edenler geçici vergi mükellefi değildir.

Yıllara yayılı inşaat ve onarım işi yapanlar ile geçici noter yardımcıları geçici vergi mükellefi değildir. Ancak bu mükellefler, bu gelirleri dışında ticari veya mesleki kazanç elde etmekte iseler, bu kazançları nedeniyle geçici vergi mükellefi olacaklardır¹⁰.

B) KURUMLAR VERGİSİ MÜKELLEFLERİNİN GEÇİCİ VERGİ YÜKÜMLÜLÜĞÜ VE GEÇİCİ VERGİYE TABİ GELİRLER

Kurumlar vergisi mükellefleri, geçici vergi yükümlülüğü itibariyle bir ayırma tabi tutulmaksızın hepsi birden geçici vergi yükümlülüğü kapsamına alınmıştır. Buna göre, sermaye şirketleri, kooperatifler, iktisadi kamu müesseseleri, dernek ve vakıfların iktisadi işletmeleri ile iş ortakları geçici vergi mükellefidir.

⁹ 217 sayılı Gelir Vergisi Genel Tebliği (GVGT), RG, T: 27.12.1998, No: 23566.

¹⁰ 217 sayılı GVGT.

Mükellef bazında bir ayırım olmamakla birlikte, kurumlar vergisinden muaf mükellefler ile istisna kapsamında olan faaliyetler nedeniyle geçici vergi yükümlülüğü de söz konusu olmayacaktır. Kurumlar vergisi mükelleflerinin, yıllara yayılı inşaat ve onarım faaliyetlerinden elde ettiği kazançlar, kurumlar vergisine tabi olmasına karşılık, geçici vergiye tabi değildir¹¹.

IV. GEÇİCİ VERGİYE TABİ KAZANÇLARIN TESPİTİ

Geçici vergi, kesin vergi için geçerli olan ilkelere göre tespit edilir. Ancak, verginin hesaplanmasında kullanılan bazı konularda farklılıklar söz konusudur.

Gelir vergisi mükellefleri için, ticari ve serbest meslek kazançlarının tespitinde, Gelir Vergisi Kanunu (GVK) hükümleri uygulanır.

Kurumlar vergisi mükellefleri ise, dönem kazançlarının belirlenmesinde GVK daki ticari kazancın tespitine ilişkin hükümler yanında, Kurumlar Vergisi Kanunu'nda (KVK) yer alan hükümleri de dikkate almak zorundadır.

GVK ve KVK hükümlerine göre kazancın tespiti bu çalışmanın amacını aşması nedeniyle burada üzerinde durmayacağız. Ancak geçici vergiye esas kazancın tespitinde farklılık arzeden konuları üzerinde durulacaktır.

Geçici vergiye ilişkin kazançların tespitinde, dönemsellik esası uygulanacaktır¹². Dönemlere ilişkin açıklamalar daha sonraki başlıklar altında incelenecektir. Şimdi kazancın tespitinde göz önünde tutulacak konuları inceleyelim:

A) YABANCI PARALAR İLE YABANCI PARA CİNSİNDEN OLAN BORÇ VE ALACAKLARIN DEĞERLEMESİ

Yabancı paralar ile yabancı para ile ifade edilen senetli ve senetsiz alacak veya borçlar, borsa rayıcı ile değerlendirilecektir. Borsa rayıcı, geçici vergi döneminin kapandığı tarih itibarıyla Merkez

¹¹ 217 sayılı GVGT.

¹² Süleyman YÜKÇÜ, "Geçici Vergiye Esas Alınacak Kazancın Tespiti", *Yaklaşım*, Yıl 7, s. 73, Ocak 1999, s. 25.

Bankası tarafından Resmi Gazetede yayımlanan döviz alış kurları esas alınacaktır.

B) ALACAK VE BORÇ SENETLERİNDE REESKONT UYGULAMASI

Reeskont, vadesi gelmemiş senede bağlı alacak ve borçların değerlendirme günündeki değerlerine indirgenmesidir. Vadesi gelmemiş alacak ve borç senetleri, mükellefin isteğine bağlı olarak değerlendirme günü değerlerine indirgenebilir. Alacak senetlerinin reeskonta tabi tutulması halinde borç senetlerinin de reeskonta tabi tutulması zorunludur (VUK md 285/IV).

C) MALİYET TESPİT YÖNTEMİNİN SEÇİMİ

Satın alınan veya imal edilen malların değerlendirilmesinde mükellef son giren ilk çıkar (LİFO) yöntemini de seçebilir. Kesin vergi için bu yöntemi benimseyen mükellef, geçici vergiye de malların değerlendirilmesinde aynı yöntemi kullanmak zorundadır. Nihai vergi için LİFO yöntemi kullanılırken, geçici vergi için ilk giren ilk çıkar (FİFO) yöntemini kullanamaz.

D) ŞÜPHELİ ALACAKLAR İÇİN KARŞILIK AYRILMASI

Şüpheli alacak, geçici vergilemede ticari kazancın elde edilmesi veya faaliyetin devam ettirilmesi ile ilgili olan ve dava veya icra safhasındaki alacaklar ile yapılan protesto veya yazı ile birden fazla istenilmesine rağmen borçlu tarafından ödenmemiş bulunan, dava ve icra takibine değmeyecek derecede küçük alacaklardır (VUK md 323/I-1)

Şüpheli hale gelmiş alacaklar için, şüpheli hale gelen alacağın içinde bulunduğu hesap dönemini aşmamak üzere, geçici vergi dönemlerinden herhangi birinde karşılık ayrılabilir¹³.

E) YENİDEN DEĞERLEME UYGULAMASI

Yeniden değerlendirme, bilanço esasına göre defter tutan gelir vergisi mükellefleri ile kurumlar vergisi mükelleflerine tanınmış bir uygulama şeklidir. İmtiyazlı şirketler yeniden değerlendirme yapamazlar.

¹³ 217 sayılı GVGT.

Kollektif şirketler ile adi komandit ve adi şirketler de yeniden değerlendirilebilir (VUK mük. md 298).

Yeniden değerlendirme, amortisman tabii iktisadi kıymetler ile amortismanlar için uygulanır.

F) AMORTİSMAN UYGULAMASI

Amortisman, işletmede bir yıldan fazla kullanılan kullanım sonucu yıpranmaya aşınmaya veya kıymetten düşmeye maruz kalan, değeri 50 Milyon lirayı aşan iktisadi kıymetler için söz konusudur.

Geçici vergi uygulamasında ilgili döneme isabet eden kısım için amortisman ayrılabilir. Birinci altı aylık dönemde altı aylık amortisman ayrılırken, ikinci altı aylık dönem için yıllık amortisman uygulanabilir¹⁴.

Amortisman uygulamasında yıllık olarak seçilen usul ve oranını, geçici vergi açısından da uygulanması gerekir.

G) DÖNEM SONU MAL MEVCUTLARININ DEĞERLEMESİ

Dönem sonu mal mevcutlarının değerlendirilmesi, hem fiilen hem de kayıtlar üzerinden yapılır. Geçici vergi açısından mükelleflere kolaylık sağlamıştır. Bu kolaylık malların tespit ve değerlendirilmesinin defter kayıtları üzerinden yapılabilmesidir. İsteyen mükellefler fiili envanter de yapabilirler¹⁵.

H) İNDİRİM VE İSTİSNALAR

İndirim ve istisnalar, vergi matrahının tespitinde önem arzeden durumlardandır. Gelir veya kurumlar vergisinin hesaplanmasında gözönünde tutulan indirim ve istisnalar, geçici vergi matrahının hesaplanmasında da gözönünde tutulacaktır.

İndirim ve istisnaların uygulanması, kesin vergide olduğu gibi geçici vergi için de aynı şartları taşıyacaktır. Elde edilen gelir tamamen istisnaya tabii ise, geçici vergide de tam istisna olarak

¹⁴ Erdal SÖNMEZ- A.Garip AYVAZ, *Geçici Vergi Uygulamaları*, TÜRMÖB Yayınları No: 68, Ankara, 1999, s.148.

¹⁵ 217 sayılı GVGK.

uygulanacaktır. Ancak, beyanname verecek ve diğer biçimsel yükümlülükleri yerine getirecektir.

İstisna şartına bağlı olup dönem içerisinde şartları kaybetmiş ise, bu durumun meydana geldiği tarihin içinde bulunduğu geçici vergi döneminden itibaren istisna uygulanmayacaktır. Gelir ve kurumlar vergisinde hesap dönemi bir bütün olarak kabul edildiği için, aynı hesap döneminin, şartların kaybedildiği tarihten önceki geçici vergi dönemlerini de kapsayacaktır¹⁶. Ancak şartlarını kaybettiği dönemden önceki geçici vergi dönemi için herhangi bir yaptırım uygulanmayacaktır. Dönemlerin altı ay olduğu göz önünde tutulursa, takvim yılı itibarıyla uygulanmamış olacaktır.

Geçmiş yıl zararları dikkate alınacaktır. Yatırım indirimi ise, ilgili dönemlerde fiilen yapılan harcama tutarı esas alınarak belirlenecek ve indirilebilecektir.

Bağış ve yardımlar da, yıllık beyannameler de uygulanacak oranların dönem kazancına uygulanmak suretiyle indirilebilecektir.

Yeni işe başlayan mükellefler ise, faaliyete başladıkları tarihten itibaren altışar aylık kazançları üzerinden geçici vergi ödeyeceklerdir.

V. GEÇİCİ VERGİNİN HESAPLANMASI, BEYANI VE ÖDENMESİ

A) GEÇİCİ VERGİNİN HESAPLANMASI

Geçici vergi, altışar aylık dönemlerin kazançlarına gelir vergisi mükellefleri için %15, kurumlar vergisi mükellefleri için %20 geçici vergi oranı uygulanacaktır. Kurumlar vergisi oranı 1.1.2000 tarihinden itibaren uygulanacaktır¹⁷. 1999 yılı kazançları için kurumlar %25'lik, vergi oranını uygulayacaktır.

B) GEÇİCİ VERGİNİN BEYANI VE ÖDENMESİ

Geçici vergi beyanamesi, ilgili olduğu altı aylık dönemi izleyen ikinci ayın 15'inci günü akşamına kadar geçici vergi

¹⁶ 217 sayılı GVG'T.

¹⁷ 227 sayılı GVG'T, RGT: 25.09.1999, No. 23827.

beyannamesi ile beyan edilecek ve aynı süre içerisinde ödenecektir.

01.01.2000 tarihinden itibaren birinci dönem Ocak-Haziran aylarını kapsacak dönem olduğuna göre, beyanname Ağustos ayının 15'inci günü akşamına kadar beyan edilecek ve geçici vergi ödenecektir. İkinci dönem ise Temmuz-Aralık dönemi olup beyanname, izleyen yılın Şubat ayının 15'inci günü akşamına kadar verilecek ve vergisi ödenecektir¹⁸.

Özel hesap dönemi kabul edilmiş ise, ilk altı ay birinci dönem ve sekizinci ayın 15'inci günü de beyanname verme süresidir.

Geçici vergi, yıllık beyanname üzerinden hesaplanan kesin vergiden mahsup edildikten sonra, ödenmesi gereken vergi farklı ortaya çıkacaktır.

SONUÇ

Geçici vergi, vergi gelirlerinin enflasyonun neden olduğu aşınmadan koruması ve mükellefler arasında eşitliğin sağlanması amacıyla sistemimize girmiş bir müessesedir.

Geçici vergi, gelir vergisi mükelleflerinden ticari ve serbest meslek kazancı elde edenler ile kurumlar vergisi mükelleflerini kapsar. Faaliyetin icra edildiği yıl içerisinde altışar aylık dönemi kapsar.

Kaynakta vergilendirilen emek gelirleri karşısında, sermaye gelirlerini de faaliyetin icra edildiği yıl içerisinde vergilendirmiş olması nedeniyle vergi adaletini gerçekleştirmeye yöneliktir. Ayrıca vergi gelirlerinin enflasyon karşısında reel değerleri üzerinden yararlanmayı sağlaması nedeniyle de uygun bir maliye politikası aracıdır.

Vergi beyannamesi altışar aylık dönemi izleyen ikinci ayın 15'inci günü akşamına kadar beyan edilip, aynı dönemde de ödenir.

¹⁸ 227 sayılı GVGT.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

AKDOĞAN Abdurrahman, *Gelir Vergisi Açısından Vergi Adaletine Teknik Bir Yaklaşım*, AİTİA Yay. No: 137, Ogun Kardeşler Matbaacılık, Ankara, 1980.

— *Bir Reformun Anatomisi, Vergi reformu Nasıl Gerçekleşti?*, Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü, Ümit Yayıncılık, Ltd.Şti, Ankara, 1998.

KIZILOĞLU Şükrü, *Gelir Vergisi Kanunu ve Uygulaması*, Savaş Yayınları, Değişir Yapraklı C:II, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1989.

MUTLUER, Kamil “Kazandıkça Öde Yöntemi ve Gelir ve Kurumlar Vergilerimizde Vergi Ödeme Süreleri”, *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, C.XV, s. 2, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir, Haziran 1979.

SÖNMEZ Erdal, Garip AYVAZ, *Geçici Vergi Uygulamaları*, TÜRMOB Yayınları No: 68, Ankara, 1999.

ŞENYÜZ,Doğan *Türk Vergi Sistemi*, Gözden Geçirilmiş Bası 5, Ezgi Kitapevi, Bursa, 1999.

— *Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, TOBB Yayını, No: 244, Aydoğdu Ofset, Ankara, 1992.

YÜKÇÜ, Süleyman “Geçici Vergiye Esas Alınacak Kazancın Tespiti”, *Yaklaşım*, Yıl 7, s. 73, Ocak 1999.

1923-1929 DÖNEMİ MALİYE POLİTİKALARI

Yrd. Doç. Dr. İstiklal Y. VURAL*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de 1923-29 döneminde uygulanan maliye politikalarını incelemektir. Bu dönemde her ne kadar bazı devlet müdahaleleri söz konusu ise de Türkiye liberal bir politika takip etti. Bu dönemde uygulanan maliye politikalarının temel amacı Türk vergi sisteminin modernleştirilmesi ve Türk köylüsünün iktisadi durumunu iyileştirmektir. Kamu maliyesi denk bütçe-düzgün ödeme, mükelleflerin lehine vergi sisteminin iyileştirilmesi ve Türk Lira’sının istikrarını koruma prensiplerine dayanmaktadır.

ABSTRACT

The aim of this paper is to assess fiscal policies applied in the period of 1923-29 in Turkey. Although there were some sort of government interventions in this period, Turkey pursued a liberal policy. The main aim of fiscal policies applied over this period was the modernization of the Turkish tax system and improving the economic conditions of Turkish peasantry. Public finance was based on the principles of balanced budget- regular repayment, improving the tax system in favour of taxpayers and maintaining of Turkish Lira’s stability.

I. GİRİŞ

Cumhuriyetin ilanından günümüze dek iktisadi ve toplumsal yapıda, iktisadi politikalarda ve düşünce tarzında önemli değişimler meydana gelmiş olmakla birlikte Atatürk’ün temel felsefe ve düşünce tarzı her alanda etkisini sürdürmektedir. Cumhuriyetin ilk on yılında karşılaşılan bütün olumsuz koşullara ve yapıya rağmen idari kademedeki hakim olan piyasa mekanizması esas alınarak sermaye birikiminin özel sektör eliyle gerçekleştirilmesi düşüncesi hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Atatürk dönemi iktisadi uygulamalarında meydana gelen değişimlerin temelinde ve çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü.

hedefinin gerçekleştirilmesinde siyasi ve ideolojik bir iktisat anlayışının benimsenmesinden daha çok pragmatist, akılcı, kalkınmacı ve iktisadi bağımsızlığa önem veren bir iktisat anlayışının tercih edilmesi önemli bir rol oynamıştır.

Piyasa mekanizmasını esas alarak sermaye birikiminin ve dolayısıyla kalkınmanın özel sektör vasıtasıyla sağlanması amacı önündeki en önemli engel Cumhuriyetin Osmanlı Devleti'nin maddi ve manevi mirasının üzerine kurulması sonucu devralınan “yarı-sömürgeleşmiş toplumsal yapı”dır. İstiklal Savaşı ve Cumhuriyetin ilanı ile siyasi açıdan bu yarı sömürge yapının sona erdirilmesi yönündeki çabalar; aynı zamanda, kültürel, siyasi ve askeri açıdan gerçekleştirilecek hızlı değişimlerin zorunlu dayanağı olarak kabul edilen iktisadi anlamda Batılılaşmak ya da başka bir deyişle “ulusal ve bağımsızlıkçı sanayi kapitalizmi kurmak” hedefi doğrultusunda sürdürüldü. Bu çalışmada, 1929 yılında ortaya çıkan global iktisadi kriz nedeniyle sona eren “liberal” ekonomi dönemi çeşitli açılardan incelenecektir.

II. İKTİSAT POLİTİKASI ARAYIŞLARI VE İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

İstiklal Savaşı sonrasında ulusal sanayi kapitalizmi kurma yönündeki genel iktisadi hedefe ulaşmada hangi iktisadi politikanın tercih edileceği ile ilgili tartışmalar Osmanlı'nın son dönemlerinde bu konuda ortaya çıkan iki akımın devamı niteliğindedir. Bunlardan ilki olan “*serbesti-i ticaret*” akımı tarımsal ihracata dayalı uzmanlaşmayı, yabancı sermayeye karşı kapıların açılmasını ve piyasalara devletin müdahale etmemesini savunmaktaydı¹. İkinci akım, korumacı politikalarla bir milli sanayi burjuvazisinin oluşturulabileceğini ve kalkınmanın itici gücünün sanayileşme olduğunu varsayan “*milli iktisat*” okuludur². Savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve

¹ Beynelmilel burjuva yaklaşımı olarak da adlandırılabilir bu akımın iki tipik temsilcisi Sakızlı Ohannes Paşa ile Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası'nın kurucusu ve Maliye ve Nafia nazırı olan M. Cavit Bey'dir.

² 19. Yüzyılın sonlarında Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından savunulan ve dış ilhamını Alman tarihçi okulunun milliyetçi-korumacı doktrininden alan bu tezin II. Meşrutiyet sonrasındaki savunucuları İktisadiyyat Mecmuası ve Türk Yurdu gibi yayın organlarında bu okulun ana savlarını yaymaya başlayan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi düşünürlerdir.

devlet desteği ile bir yerli ve ulusal burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini savunan ikinci tez, Lozan Anlaşması hükümlerinin korumacı bir dış ticaret politikasına önemli sınırlamalar getirmesine karşılık İstiklal Savaşı sonrasında kısmen de olsa uygulamaya konulmuştur³.

İktisadi kalkınma olmadan gerçek anlamda bağımsız bir ulus devletinin oluşturulamayacağı bilincinde olan Atatürk, ülkenin kaynaklarını belirlemek ve milletin katılımı ile tespit edilecek kalkınma strateji ve politikalarını uygulamaya sokmak amacıyla 15 Şubat 1923'te İzmir'de "*Türkiye İktisat Kongresi*"ni toplamıştır. Kongre sonunda kabul edilen kararlar esasen dileklerden ibaret olmasına rağmen bu dönemin başlangıcında egemen olan iktisadi felsefeyi ve görüşleri temsil etmesi bakımından önem taşımaktadır.

Özel girişimciliğin teşviki, bunun için hükümet tarafından kredi imkanlarının sağlanması, eğitim, ulaştırma, haberleşme gibi altyapı hizmetlerinin düzenlenmesini sağlayan yasal düzenlemelerin yapılmasının öngörüldüğü⁴ ve yurt içinde ihtiyaçlarımıza yetecek kadar üretilen malların ve hammaddelerin ağır gümrük vergileriyle ithalinin yasaklanması, buna mukabil mevcut olmayan ve sanayi için gereken hammadde, yatırım malı, makine ve teçhizatın gümrüklerden muaf tutulması kararları ile eskiye kıyasla himayeci bir gümrük sisteminin oluşturulmasının kabul edildiği⁵ Kongre; kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatta ulusal unsurların ön plana çıkmasını kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı ön plana çıkaran bir nitelik taşımaktadır. Girişim ve çalışma özgürlüğü esas olmakla birlikte tekelciliğe izin verilmemesi ve ekonomik kalkınmamıza katkısı olmak ve kanunlarımıza uymak kaydı ile yabancı sermayeye izin verilmesi kararlarının da alındığı Kongre, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisat politikalarını büyük ölçüde belirlemiştir.

³ Mete TUNÇAY v.d., *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye-1908-1980*. 4. Cilt, Cem/Tarih, 1997, ss.271-272.

⁴ Esin IRMAK, *Kapitalist Gelişme ve Türkiye Ekonomisi*. İstanbul, 1992, s. 31.

⁵ Korkut BORATAV, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974, s.100.

III. VERGİ SİSTEMİ VE VERGİ POLİTİKASI

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda, Osmanlı Devleti'nden intikal eden vergiler büyük ölçüde tarıma dayalı vergilerden oluşmaktaydı. Dolaysız vergiler grubu içinde bina ve arazi vergileri, temettü vergisi, hayvanlar vergisi (ağnam), aşar ve madenlerden alınan vergiler yer alırken tömbeki bayilerinden alınan vergiler, gemi harçları, sağlık harçları, deniz ve kara avcılığı vergileri ile gümrük vergileri dolaylı vergileri oluşturmaktaydı⁶.

Araziden sağlanan tarım ürünleri üzerinden genellikle 1/10 oranında aynı olarak alınan bir vergi olan *Aşar*, mültezimler aracılığı ile tahsil edilmesi nedeniyle tarımsal üretimin artmasına engel olan, adaletsiz bir vergi haline gelmişti. İltizam usulünün devlet gelirlerini azaltması, mültezimlerin yanlış uygulamalarının huzursuzluğun artmasına yol açması ve verginin dinsel nitelikli olması; halkın büyük bir kısmını oluşturan tarım sektöründe çalışan köylü kesiminin gelir seviyesinin artırılmasının ve geniş halk yığınlarının yönetime katılımının sağlanmasının amaçlanması, bu verginin, Kongre'de alınan kararlar doğrultusunda, 17 Şubat 1925'te kaldırılmasına yol açmıştır.

Genel bütçe gelirlerinin yaklaşık ¼'ünü karşılayan bu verginin kaldırılması sonucunda meydana gelen gelir kaybını ve boşluğu doldurmak için yeni düzenlemelere gidildi. Bu çerçevede, toplam bütçe gelirlerinin % 1-2'sini sağlayan, vergi tarhiyatı karine usulüne ve götürü usule dayanan, vergi gelir esnekliğinden yoksun ve matrahı donmuş bir vergi niteliğinde olan *Temettü Vergisi* kaldırıldı⁷. Hasılatı bol bir vergiyle gittikçe artan kamu giderlerini karşılamak ve vergi sistemini modernleştirmek amacıyla verginin konusunu şahıs ve sermaye şirketlerinin kazançlarının; genel, katma ve özerk bütçeli daire ve kurumların ve ticari amaç güdüp kamu yararına çalışan derneklerin kazançlarının; gerçek kişilerin ticari, sınai, serbest meslek kazançlarının; ücret gelirlerinin ve arazi kazançların oluşturduğu *Kazanç Vergisi* 1926 yılında kabul edildi. Uygulamanın başlangıcında

⁶ İsmail TÜRK, "Cumhuriyet Döneminde Vergi Sistemimizin Gelişmesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. Atatürk Özel Sayısı*. Cilt XXXVI, No: 1-4, Ocak-Aralık 1981, s.336.

⁷ TÜRK, a.g.m., s.340.

kapsamı geniş tutulan beyan usulünün başarılı olmaması sonucunda bir yıl sonra bu usul sadece şirketler için zorunlu sayıldı ve diğer mükellefler karine ve götürü usule göre vergilendirilmeye başlandı. Ancak, Kazanç Vergisi Kanunu'nun bazı hükümlerinin belirsiz olması, kimin mükellef olduğunun açıkça bilinmemesi, vergi denetlemesine ait hükümlerin yetersiz olması ve beyan üzerinden vergi tarhiyatının mükelleflerin zarar beyan etmeleri halinde vergi dışında kalmalarını sağlaması nedeniyle götürü ve karine usullerine göre vergilendirilenlerin beyan usulüne göre vergilendirilenlere göre daha fazla vergi ödemelerine yol açması gibi nedenlerle bu uygulama başarılı olamamıştır⁸.

Aşar'ın kaldırılması sonucu kamu gelirlerinde meydana gelen azalmayı karşılamak için mevcut vergilerden bazılarında değişiklik yapılırken Kazanç Vergisi'nin yanı sıra yeni bazı vergiler uygulamaya sokuldu. Bu amaçla, genel bütçe gelirleri içindeki payı Osmanlı'nın son yıllarında % 10 olan arazi vergisinin oranı eskiden öşüre tabi olan arazilerde % 48'e çıkarılırken diğer arazilerde vergi oranında değişiklik yapılmadı. Gelir kaybını telafi etmek için uygulamaya konulan diğer bir vergi de her türlü iktisadi ve ticari faaliyetleri her aşamada vergilendiren ve 1926'da yürürlüğe konulan şelale tipindeki *Muamele Vergisi (Umumi İstihlak Vergisi)*'dir. Genel tüketimin dışında özel eğlence ve tüketimin de vergilendirildiği bu verginin oranı % 2.5 idi.

İyi bir muhasebe ve kayıt sistemi ile etkin bir vergi idaresini gerektiren bu vergi o yıllarda gerekli şartların olmaması nedeniyle 1927 yılında yürürlükten kaldırılarak *İkinci Muamele Vergisi* uygulamaya konuldu. Küçük imalatçılar ve ihracata da uygulanan bu vergi sanayileşmiş Batılı ülkelerde 1950'li yıllarda uygulanmaya başlanacak olan katma değer vergisi niteliğindeki vergi uygulamalarının ilk örneğidir⁹. Ancak, 1928 ve 1929 yılları vergi hasılatları içindeki payı % 10.5 olan bu vergi¹⁰, vergiye tabi satış işlemlerini azaltması, ihracatı ve

⁸ TÜRK, a.g.m., s.341. Bu nedenlerle, vergi güvenlik tedbiri olarak 1935 yılında beyannameli mükellefler için asgari mükellefiyet uygulamasına gidildiyse de Kazanç Vergisi Uygulaması başarılı olamamıştır.

⁹ TÜRK, a.g.m. 349.

¹⁰ Nezih VARGAN, *Türkiye'de Vergi Politikalarının Oluşumu: Cumhuriyet Dönemi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1987, s.34.

küçük imalatçıları olumsuz yönde etkilemesi nedeniyle başarılı olamadı ve sonraki yıllarda değiştirilerek katma değer vergisi niteliğini de kaybetti.

Vergi sisteminin modernleştirilmesi çabaları sonucunda 1926'da yürürlüğe konulan vergilerin en önemlilerinden biri *Veraset ve İntikal Vergisi*'dir. Menkul mallardan terekenin tahriri sırasında alınan "*Tereke Tahrir Harcı*" ile gayrimenkullerden intikal muamelesinin yapıldığı sırada alınan "*İntikal Harcı*" yerine menkul ya da gayrimenkul olsun, ivazsız intikallerin verginin konusunu oluşturduğu bu vergi ile servetlerin vergilendirilmesinde önemli bir aşama kaydedilmiştir.

Kongre'de alınan kararlar doğrultusunda vergi politikasının sanayiye teşvik edilmesi ve bu yolla kalkınmayı sağlayacak bir araç olarak kullanılması yönünde önemli adımlar atıldı. Vergi politikasının sanayiye teşvik edilmesinde etkin bir araç olarak kullanılması olanağı Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 1927'de kabul edilmesi ile ortaya çıktı. Eski uygulamanın yetersiz bulunduğu Kongre'de Türkiye'nin ilerleyebilmesi için büyük ölçekli sanayiye kuruluşuna yönelik teşvik edici bir ortamın oluşturulması ve özel sektör tarafından gerçekleştirilemeyen bir kısım yatırımların kamu tarafından yapılması önerilmekteydi¹¹. Bu çerçevede yürürlüğe konulan yeni Teşvik Kanunu'nun getirdikleri arasında çeşitli sanayi müesseselerinin Arazi, Musakkafat ve Kazanç Vergilerinden, bu vergilerin özel idare ve belediyelere ait münzam kesirlerinden, maktu zam vergisinden, ruhsatiye ve damga resminden muaf tutulması¹²; yatırım mallarının gümrüksüz ithal izni; toprak bağıışı; nakliye tarifelerinde % 10 indirim ve kamunun teşvik edilen firma ürünlerini % 10'a kadar fiyat farkı bulunması halinde satın alması (tercihli kamu alımları) yer almaktaydı¹³.

Teşviklerden yararlanacak firmaların belirli bir makineleşme (en az 10 beygirlik çevirici güç kullanan) ve ölçek (işçi sayısı ya da işçilere

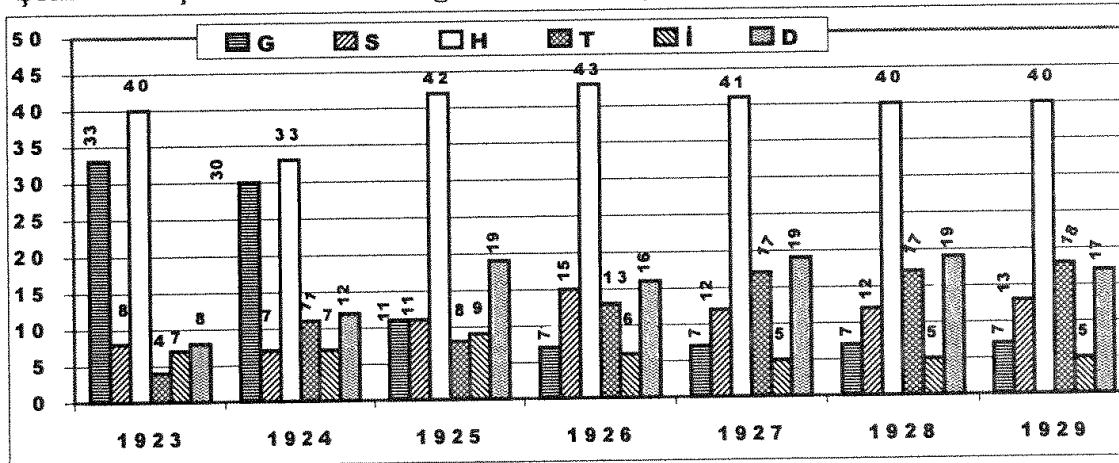
¹¹ Gündüz ÖKÇÜN (Der.), *Türkiye İktisat Kongresi (İzmir-1923): Haberler, Belgeler, Yorumlar*. Ankara: 1968, ss.74-75.

¹² TÜRK, a.g.m., s.243.

¹³ Çağlar KEYDER, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*. İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s.77.

ödenen gündelik miktarı) düzeyine ulaşması gerekliydi¹⁴. Bu şartları yerine getirerek teşvik belgesi alan firmaların sayısı 1923 yılından önce 341 iken, 1926'da 299 ve 1927-29 yılları içinde 435'tir¹⁵. Teşvik edilen firmalar dikkate alındığında teşvik uygulaması sonucunda makineleşmede 131 kat; firma başına "katma değer" (üretim eksi hammadde)'de 14 kat ve işçi başına katma değerde ise 1.5 kat artış meydana geldi. Ancak, uygulamadan faydalanan şirketlerin büyük bir kısmının iki ilde toplanması (İstanbul ve İzmir toplamı % 47) ve bürokratik işlemlerden dolayı küçük işletmelerin ayrıcalıklardan faydalanamaması uygulamanın başarısını gölgelemiştir¹⁶. Bununla birlikte, sağlanan teşvikler mevcut gelişmişlik düzeyinin sanayinin kendi kendine gelişmesini sağlayacak bir sermaye birikimine olanak vermediği bir durumda teşvik uygulamasından faydalanan firmaların büyük ölçekte ve modern imalat yapmalarına ve sermaye birikimlerini artırmalarına yol açmıştır.

Şekil 1. Bütçe Gelirlerinin Vergi ve Gelir Gruplarına Göre Yapısı (%)

Simgeler: G: Gelirlerden alınan dolaysız vergiler; S: Servetlerden alınan dolaysız vergiler; H: Harcamalardan alınan dolaylı vergiler; T: Devlet tekel gelirleri ve vergileri; İ: İktisadi devlet teşekkülleri ve devlete ait taşınmazların gelirleri ve D: Hükümetçe sağlanan hizmetler karşılığında alınanlar ve diğer gelirler.

Kaynak: TEZEL, a.g.e., s.372.

¹⁴ Uğur KORUM, "1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*. Ankara Üniversitesi SBF Yayınları No:513 içinde, Ankara:1982, s.67.

¹⁵ KEYDER, a.g.e., s.78.

¹⁶ KEYDER, a.g.e., s.78.

GSYİH'nın cari değerinin %116 oranında arttığı 1923-29 döneminde vergi sistemini büyük lde değiştiren bir politika izlendi. İİ zel İdareleri de dahil olmak üzere kamunun gerçekleşen bütçe gelirleri bu dönem içinde %113 (1948 fiyatlarıyla % 74) oranında arttı¹⁷. 1923-29 yılları arasında merkezi hükümetin gerçekleşen bütçe gelirlerinde başlıca vergi ve gelir gruplarının paylarının gösterildiği yukarıdaki şekil incelendiğinde vergi sisteminin yapısı ve uygulanan vergi politikası ile ilgili önemli bulgulara ulaşılabilir. Dönem boyunca bütçe gelirlerinin en büyük bölümünü dolaylı vergiler meydana getirmektedir. Dolaylı vergiler içinde en önemli grup olan ithalattan alınan gümrük ve harcama vergileri toplam bütçe gelirlerinin % 38'ini karşılamaktadır.

1925 yılında Aşar'ın kaldırılmasından sonra, gelir üzerinden alınan vergilerin vergi sistemi içindeki payının önemli lde azaldığı görülmektedir. Bu verginin yürürlükte olduğu 1923 ve 1924 yıllarında gelir üzerinden alınan vergilerin toplam bütçe gelirleri içindeki payı yaklaşık % 30 iken 1926-30 arasındaki dönemde bu oran % 7'ye indi. II. Dünya Savaşı sonuna kadar gelir üzerinden alınacak modern vergiler yürürlüğe konulamadığı için memur maaşlarından ve işçi ücretlerinden alınan vergiler, gelirin vergilendirilmesinde tek uygulama olarak kalmıştır. Aşarın kaldırılmasından sonra vergi sisteminin tarımsal gelirleri ve üretimi vergileyebilme gücü büyük lde sınırlandırılmış ve tarım kesiminin vergi yükü 1925 yılından günümüze dek bir daha eski seviyesine ulaştırılamamıştır.

Aşarın kaldırılması sonrasında Ağnam vergisinin tarifesi yükseltildiği ve bu vergi servetlerden alınan vergiler arasında gösterildiği için, servetlerden alınan vergiler grubunun bütçe gelirleri içindeki payı dönem boyunca yüksek bir düzeyde seyretmektedir (1923te % 7, 1926-31de % 12-15). Ancak, tarımsal ürünlerin vergilendirilmesinde aşarın kaldırılmasının yarattığı sorunu büyük lde gideren bir vergi olan Ağnam'ın spesifik değerlerinin 1929 krizi nedeniyle zor durumda kalan üreticileri desteklemek amacıyla indirilmesi sonucu verginin önemi otuzlu yıllar boyunca büyük lde azalmıştır.

¹⁷ Yahya S., TEZEL, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Genişletilmiş İkinici Basım, Ankara: Yurt, 1986, ss.370-371.

Dönem içinde bütçe gelirlerinin en büyük kısmını karşılayan harcamalar üzerinden alınan vergileri tekel gelirleri ve vergileri ile iktisadi devlet teşekkülleri ve devlete aktarılan taşınmazların gelirleri takip etmektedir. Bu iki gelir grubunun gittikçe önem kazanması; 1930'lu yıllarda dolaysız vergi yükünün memur maaşlarında % 25-40 arasında, ticari ve sınai kar gelirlerinde ise % 7'nin altında seyretmesi¹⁸ ve tarım kesiminin Ağnam ve tarımsal ürünlerden alınan diğer vergilerle ticari ve sınai kesimden daha ağır bir şekilde vergilendirilmesi birlikte ele alındığında sanayide devlet kapitalizmine ve sanayi ve ticaret sektörlerini destekleyerek sanayileşmeye yönelik bir politikanın izlendiği ileri sürülebilir.

IV. BÜTÇE POLİTİKASI VE BORÇLANMA

Cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen bütçe ve borçlanma politikaları, kapitülasyon uygulamalarının sonucu devralınan yarı sömürge yapının getirdiği iktisadi ve siyasal sorunlar, yeni devletin takip etmeye başladığı tam bağımsızlığı (iktisadi bağımsızlığı) hedefleyen politikalar ve o dönemde geçerli olan iktisadi görüşlerden etkilenecek oluşturulmuştur. Bu çerçevede iktisadi kalkınmanın yurtiçi kaynaklardan sağlanması ve yabancı ülkelerle gerçekleştirilen iktisadi ilişkilerin mümkün olduğu kadar karşılıklılık ilkesi doğrultusunda sürdürülmesi amaçlanmıştır.

Atatürk'e göre devletin yapmakla yükümlü olduğu en önemli iki fonksiyonu iç güvenlik ve adaletin sağlanması ile diplomasi ve yurt savunmasıdır¹⁹. Tam kamusal mal niteliğindeki bu fonksiyonlarının yanı sıra devletin müdahalede bulunabileceği diğer alanlar sırasıyla şunlardır: bayındırlık ve altyapı işleri (yollar, demiryolları ve nafia

¹⁸ TEZEL, a.g.e., s.373.

¹⁹ Atatürk'ün fikir ve telkinlerinden kaynaklanan ve üslubunu yansıtan "Medeni Bilgiler" adlı eserde konu ile alakalı şu görüşlere yer verilmiştir: "... *milletin kurduğu devletin... vatandaşlara karşı mükellef olduğu vazifeleri... ile ilgili olarak şöyle bir sıra yapılabilir: (a) Memleket içinde asayiş ve adaleti tesis ve idame ederek, vatandaşların, her nevi hürriyetlerini masun bulundurmak, (b) Harici siyaset ve diğer milletlerle münasebetleri iyi idare ederek ve dahilde hernevi müdafaa kuvvetlerini, daima hazır bulundurarak milletin istiklalini emin ve mahfuz bulundurmak...*". Ayrıca bkz., Afet İNAN, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler ve Kemal Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969, s.44.

işleri), eğitim, sağlık ve diğer alanlardaki iktisadi faaliyetler²⁰. Kamu girişiminin sınırı bireysel hürriyet ve teşebbüslerin kamu tarafından engellenmediği en son noktadır. Bu ölçüde geniş bir bireysel girişimcilik hürriyeti esas olmakla birlikte kamu müdahalesi olmaksızın özel sektörün ikinci grupta yer alan işlerde devletin asli fonksiyonlarını yerine getirmesini güçleştirmeyecek bir seviyede başarılı olması gereklidir²¹. Bu nedenle, özel sektörün yetersiz olduğu durumlarda, doğal tekel piyasalarının ve ölçek ekonomisinin söz konusu olduğu alanlarda, kamu yararının büyük olduğu alanlarda²² ve kalkınma ve büyümeyi sağlamak amacıyla devlet iktisadi faaliyetlerde bulunabilir.

Devlet, yerine getirmekle yükümlü olduğu temel fonksiyonların yanı sıra tam istihdamın sağlanması, dış ödemeler dengesinin sağlanması, dengeli bir gelir dağılımının sağlanması, bölgeler arası dengesizlikleri giderici ve enflasyonsuz bir kalkınmanın gerçekleştirilmesi, hızlı ve dengeli sermaye birikiminin sağlanması ve özel girişimin geliştirilmesi ve yabancı sermaye ile işbirliği içinde hızlı bir teknolojik gelişmenin sağlanması gibi işlevleri de belirli bir plan çerçevesinde yerine getirmek zorundadır²³. Ekonomik yapıya uygun ve

²⁰ Atatürk'ün devletin işlerindeki öncelik sırası bütün TBMM'ni açış konuşmalarında da yer almaktadır. Bu konudaki görüşlerini 13 Ağustos 1923'teki konuşmasında şu şekilde ifade etmektedir: "...Hükümetin hikmet-i vücudu memleketin asayişini, milletin huzur ve rahatını temin eylemektir." Ayrıntılı bilgi için bkz., Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961, s.319.

²¹ "O halde demokrasi esasına müstenit bir devlet, ...bir iktisadi teşkilat sistemi değildir. Bunun için bu sahalara ait işlere, devletin karışması, bütün bu mahiyetteki işleri fertlere veya fertlerden mürekkep şirketlere bırakması mümkündür.... Bu sahadaki işleri, fertlere veya şirketlere tamamen bırakabilmek için bu işlerin, devlet müdahalesi ve muaveneti olmadığı halde, devleti esas vazifelerini ifada müşkülata uğratmayacağına emin olmak lazımdır.", bkz, Atatürk'ün Söylev...a.g.e.

²² "...daimi bir hususi vasıf gösteren iktisadi bir işi devlet üzerine alabilir. Mesala, bir iş ki büyük ve muntazam bir idareyi icap ettirir... veyahut umumi bir ihtiyaca tekabül eder, o işi devlet üzerine alabilir. Madenlerin, ormanların, kanalların, demir yollarının, deniz seyrisifer şirketlerinin devlet tarafından idaresi... keza su, gaz, elektrik ve saireye ait işlerin mahalli idareler tarafından yapılması, yukarıda izah ettiğimiz neviden işlerdir.", bkz., Atatürk'ün Söylev...a.g.e.

²³ Mustafa AYSAN, 100. Doğum Yıldönümünde Atatürk'ün Ekonomi Politikası. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Yayınlar (Yayın No:3), 1980, ss.19-20.

denk olan bütçe²⁴ bu amaçlara ulaşmada etkin bir araç olarak kullanılmıştır.

Savaş koşulları nedeniyle bütçe tahminlerinin yapılamadığı ve kamu harcamalarının hükümete verilen yetkilerle düzenlendiği 1920-23 yılları arasında kalan dört yılın bütçe uygulamaları bir yana bırakılırsa hem bütçe tahminleri hem de kesin hesaplar itibariyle denk bütçe ilkesine titizlikle uyulduğu söylenebilir. Bütçe gider toplamının % 8'i (11 Milyon TL) oranında bir açıkla tahmin edilen 1924 bütçesinin dışında kalan beş bütçeden ikisi denk, kalanları ise fazla verecek şekilde tahmin edilmişlerdir. Aşarın kaldırılması sonucu kamu gelirlerinde meydana gelen azalmadan dolayı 1925'te meydana gelen bütçe açığı hariç tutulduğunda kesin hesap sonuçları kalan yıllarda fazla ile kapanmıştır. Bütçe ödenekleri ve kesin hesapların sonuçları, gerçekçi bütçelerin hazırlandığını; bütçelemede samimilik ilkesine uyulduğunu; kambiyo kısıtlamalarının oldukça düşük bir düzeyde olduğu, para basma yetkisinin yabancılarda olduğu ve para politikasını belirleyecek bir merkez bankasının bile olmadığı koşullarda denk bütçenin iç istikrarın sağlanmasında hemen hemen tek ve etkili bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir.

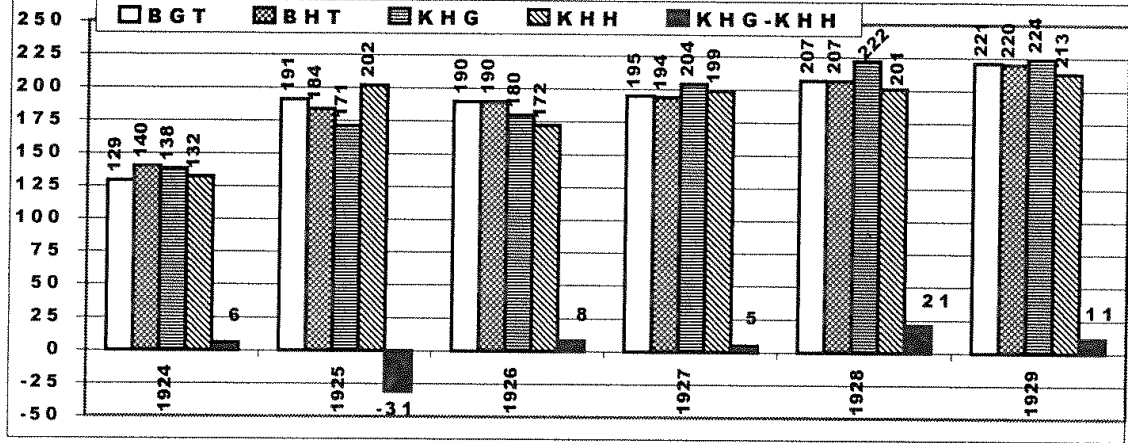
Dönem içerisinde bütçe harcamalarının tamamı bütçe gelirleriyle karşılanmıştır. Aşarın kaldırılmasından kaynaklanan 1925'teki bütçe açığı ise bütçeden görünmeyen hazine işlemleriyle ve özellikle bankalardan alınan kredilerle kapatılmıştır²⁵. 1926-1929 yılları arasında merkezi bütçeden diğer devlet kuruluşlarına yapılan aktarmalar ve devlet borçlarıyla ilgili anapara ve faiz ödemeleri dışındaki gerçekleşen merkezi bütçe harcamalarının fonksiyonel dağılımı şu

²⁴ “Bugünkü mücahedatımızın gayesi istiklal-i tamdır. İstiklaliyetin tamamıyeti ise ancak istiklal-i mali ile mümkündür. Bir devletin maliyesi istiklalden mahrum olunca o devletin bütün şubat-ı hayatiyesinde istiklal mefluçtur. Çünkü her uzv-u devlet ancak kuvve-i maliye ile yaşar. İstiklal-i malinin mahfuziyeti için şart-ı evvel bütçenin bünye-i iktisadiye ile mütenasip ve mütevazın olmasıdır...”, bkz. Kazım ÖZTÜRK, *Cumhurbaşkanlarının TBMM'ni Açış Nutukları*, İstanbul: Ak Yayınları, 1969.

²⁵ TEZEL, a.g.e., s.379.

şekildedir²⁶: savunma giderleri²⁷ (% 37.2), yönetim giderleri²⁸ (% 24.5), bayındırlık giderleri (% 15.2), genel toplum hizmetleri²⁹ (% 12), eğitim giderleri (% 4.5), sağlık giderleri (% 2) ve tarımla ilgili giderler (% 1). Bu dağılımdan savunma giderlerinin iktisadi gelişme sürecini yavaşlatıcı nitelikte bir büyüklüğe sahip olduğu ve bütçe politikası aracılığı ile tarım sektörünü geliştirmeye ulaştırma ve sanayi sektörlerini geliştirmekten daha az önem verildiği sonucu çıkarılabilir.

Şekil 2. Bütçe ve Kesin Hesap Sonuçları (Milyon TL)

Simgeler: BGT: Bütçe Ödenekleri Gelirler Toplamı; BHT: Bütçe Ödenekleri Harcamalar Toplamı; KHG: Kesin Hesap Gelirler Toplamı; KHH: Kesin Hesap Harcamalar Toplamı ve KHG-KHH: Kesin Hesaplar Açık ya da Fazlası.

Kaynak: AYSAN, a.g.e., s.95.

Borçlanmaya gitmeksizin bütçe denkliğinin sağlanması politikası 1930'lu yılların ikinci yarısına kadar dikkate değer bir iç borçlanmaya başvurulmamasını sağladı. Devlete borç verecek özel sektör kuruluşlarının önemli bir kısmının mülkiyetleri yabancılara ait olan bankalardan oluşması ve kapitülasyonlar ile Düyun-u Umumiye deneyi denk bütçe ilkesi ile birleşince dış borçlanmaya müracaatı da

²⁶ TEZEL, a.g.e., 381.

²⁷ Bu grupta Milli Savunma Bakanlığı ve bakanlığa bağlı kuvvet komutanlıkları, Harita Genel Müdürlüğü ve Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü bulunmaktadır.

²⁸ Bu grupta TBMM, Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Sayıştay, Maliye Bakanlığı, Gümrük ve Tekel Bakanlığı, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıkları bulunmaktadır.

²⁹ Bu grupta Danıştay, Yargıtay, Adalet Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Komutanlığı, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Toprak ve İskan Genel Müdürlüğü yer almaktadır.

düşük bir düzeyde tutmuştur. Dış borçlanma konusundaki temel ilke iktisadi kalkınmanın sağlanması için üretken yatırımlarda kullanılmak amacıyla dış borçlanmaya başvurulabileceğidir³⁰.

1920'li yıllarda Cumhuriyet hükümetlerinin uzun vadeli dış borçlanmaya başvurmadıkları, sadece bazı dalgalı dış borçlardan yararlandıkları görülmektedir. Bu dönem içinde gerçekleştirilen belli başlı borçlanmalardan ilki Osmanlı Bankası'ndan bu bankanın imtiyazlı statüsünü devam ettirmesinin karşılığında alınan 7 milyon TL tutarındaki kısa vadeli kredidir. Bu konudaki ikinci uygulama ise 1927'de bazı Alman ve İsveç firmalarının üstlendiği büyük ölçekli demiryolu yapımı işleri karşılığında bu firmalara orta vadeli hazine bonoları ile ödeme yapılması ve 1928'den itibaren millileştirme faaliyetlerinin finansmanı için yurtdışından kredi kullanılmasıdır³¹.

SONUÇ

Cumhuriyet idaresi Osmanlı Devleti'nin siyasi, kültürel, iktisadi ve sosyal yapısını devralmıştır. Yeni yönetim siyasi anlamda Osmanlı'dan kesin çizgilerle bir ayrımı simgelerken kültürel, sosyal ve iktisadi açıdan eski yapının devamı niteliğindedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında mali ve iktisadi uygulama ve politikaların temel amacı eski yapıyı yapılan reformlarla çağdaştırmak ve hızlı bir sanayileşme-kalkınmayı sağlamak, imtiyazsız ve eşit bireyler olarak bütün halkın refahını artırmak ve sonuçta tam bağımsızlığı gerçekleştirmektir. 1923-29 dönemi serbest ticaret koşullarında devletin, sosyal ve iktisadi hayatın yeniden inşa edildiği ve mali yapının modernleştirildiği bir dönemdir. Lozan Anlaşması'nın getirdiği hükümlerin korumacı politika uygulamalarını önemli düzeyde engellemesi ve liberal iktisadi görüşlerin 1930'lu yıllara dek etkisini sürdürmesi bu dönemde "liberal" iktisat politikalarının uygulanmasını kolaylaştırıcı faktörlerdir.

³⁰ Atatürk 1 Mart 1922 TBMM'ni açış konuşmasında bu konuda şunları söylemektedir: "...hükümetimizin her medeni devlet gibi harici istikrazlar akdetmesinde lüzum vardır. ... Biz memlekette mamuriyeti, istihsali ve refah-ı halkı temin edecek menabi-i varidatımızı inkişaf ettirecek müsmir istikrazlara tarafız.", bkz. Atatürk'ün Söylev...a.g.e., ss.228-229.

³¹ TEZEL, a.g.e., s.183.

Atatürk'ün iktisat politikasının temelinde piyasa ekonomisinin kuralları yer almaktadır. Devlet kesin bir zorunluluk olmadıkça piyasalara müdahale etmeyecektir. Müdahalenin gerekli olduğu alanlar özel sektörün yetersiz kaldığı alanlar ile doğal tekel piyasalarının ve ölçek ekonomilerinin söz konusu olduğu alanlardır. Devlet piyasa ekonomisini güçlendirmek için büyük bayındırlık ve altyapı yatırımlarına ve beşeri sermayeyi geliştiren eğitim ve sağlık harcamalarına da girişebilir. Kamu maliyesi, denk bütçe, düzgün ödeme, vergi sistemlerini yükümlüler lehine iyileştirilmesi ve vergi yükünün hafifletilmesi ile milli paranın istikrarını sağlama ilkelerine dayanmaktadır. Vergi sistemi bir yandan vergi yükü ağır olan kesimlerin vergi yükünün hafifletilmesi yönünde iyileştirilirken diğer yandan vergi sisteminin modernleştirilmesine ve adil bir hale getirilmesine önem verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I.* Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961.
- AYSAN, Mustafa A., *100. Doğum Yıldönümünde Atatürk'ün Ekonomi Politikası.* İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Yayınlar (Yayın No:3), 1980.
- BORATAV, Korkut, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik.* İstanbul: Gerçek, 1974.
- IRMAK, Esin, *Kapitalist Gelişme ve Türkiye Ekonomisi.* İstanbul, 1992.
- İNAN, Afet, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler ve Kemal Atatürk'ün El Yazıları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969.
- KEYDER, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929).* İkinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.
- KORUM, Uğur, "1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi.* Ankara Üniversitesi SBF Yayınları No:513, Ankara:1982.
- ÖKÇÜN, Gündüz (Der.), *Türkiye İktisat Kongresi (İzmir-1923): Haberler, Belgeler, Yorumlar.* Ankara: 1968.
- ÖZTÜRK, Kazım, *Cumhurbaşkanlarının TBMM'ni Açış Nutukları.* İstanbul: Ak Yayınları, 1969.
- TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950).* Genişletilmiş İkinci Basım, Ankara: Yurt, 1986.
- TUNÇAY, Mete v.d., *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye-1908-1980.* 4. Cilt, Cem/Tarih, 1997.
- TÜRK, İsmail, "Cumhuriyet Döneminde Vergi Sistemimizin Gelişmesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. Atatürk Özel Sayısı.* Cilt XXXVI, No: 1-4, Ocak-Aralık 1981.
- VARCAN, Nezhir, *Türkiye'de Vergi Politikalarının Oluşumu: Cumhuriyet Dönemi.* Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1987.

GELİR VERGİSİNDEKİ VERGİ ÖDEME SÜRELERİNİN VERGİ YÜKÜNE ETKİSİ

Öğr.Grv. Ali DEĞİRMENDERELİ*

ÖZET

Vergide adaleti sağlayabilmenin şartlarından biri eşit durumda olan mükelleflerin eşit bir şekilde vergilendirmektir (yatay eşitlik). Bunun için de aynı durumda olan mükelleflerin vergi yüklerinin de aynı olmasıdır. Dolayısıyla mükellefler arasında vergi yükü farklılaştırmasına neden olabilecek düzenlemelerden ve uygulamalardan kaçınılması gerekir.

Bu çalışmada vergi ödeme zamanındaki farklılıkların vergi yükü üzerindeki etkileri incelenmiştir. Farklı ödeme süresinin vergi yükünü değiştirip değiştirmediği araştırılmıştır. Çalışmanın neticesinde bazı etkenler altında farklı ödeme sürelerinin aynı durumda olan mükellefler arasında bariz farklılıklara neden olduğu ortaya çıkmıştır.

ABSTRACT

One of the conditions of promoting fairness in taxation is that taxpayers with equivalent circumstances should be taxed equally (horizontal equity). In order to maintain horizontal equity, taxpayers with equivalent circumstances should have the equal tax burden. So regulations and practices that might cause tax burden differentiation should be avoided.

This study examines tax payments in arrears. It investigates whether tax payments in arrears change tax burden. This study concludes that tax payments in arrears deteriorat horizontal equity

GİRİŞ

Vergide adaletin sağlanabilmesi için vergi kurumu bir bütün olarak ele alınmak zorundadır. Adaletin tesisi ancak verginin tüm

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü.

yönleri ile adaletli olması durumunda gerçekleşir. Bu nedenle vergilendirme sürecinin en başından en sonuna kadar tüm aşamalarda adaletten söz edebilmek gerekir. Bir başka ifade ile verginin adaleti sadece miktarı, tarifesi, oranı ile değil diğer işlemleri ile de belirmektedir. Bunlar içinde tarh ve tahsil yöntemleri de ayrı bir öneme sahiptir.

Gelir vergisinin çeşitli tahsil şekilleri vardır. Söz konusu tahsil şekilleri vergide adalet ilkesini gerçekleştirmede önemli bir yere sahip olan ödenen gücü ilkesinin hayata geçirilebilmesi bakımından önem taşımaktadır. Tahsil şekillerindeki farklılık ya da daha doğru bir ifade ile vergi ödeme sürelerindeki farklılık, aynı mükellefler arasında farklı vergilendirmelere ve böylece de farklı vergi yüklerine neden olabilir. Ödeme gücü ilkesinin gerçekleştirilmesi açısından aynı ödeme gücüne sahip olan bireylere aynı uygulamanın yapılması ve böylece aynı vergi yüküne maruz bırakılması gerekmektedir. Türkiye'de gelir vergisinin ödenmesindeki uygulama şekilleri değerlendirildiğinde, yukarıda sözü edilen husus açısından kaynakta kesinti yöntemi ile geliri ertesi yıl beyan ederek ödeme yöntemi önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, mükelleflerin farklı vergi ödeme sürelerine tabi olmalarının sonuçları incelenmiştir. Gelirinin vergisini elde ettiği anda ödeyen mükellef ile ertesi sene üç taksit halinde ödeyen mükellef arasında ne gibi farklılıkların ortaya çıktığı çeşitli hesaplamalarla irdelenmiştir. İlk olarak, vergisini ertesi sene ödeyen beyannameli mükelleflerin yıl içinde ödedikleri geçici vergi dikkate alınmadan aradaki farklılıklar ortaya konulmuş daha sonra da geçici vergi ile ortaya çıkan durum değerlendirilmiştir.

I. ÖDEME SÜRELERİNİN DÜZENLENİŞİ

A) HUKUKİ DURUM

Türk gelir vergisi sistemine bakıldığında verginin temel olarak iki şekilde tahsil edildiği görülmektedir. Bunlardan ilki mükelleflerin gelirlerini yıllık beyanname ile bildirmeleri ve bunun üzerinden vergilerini geliri elde ettikleri yılın ertesi yılı üç taksit halinde

ödemeleri şeklindedir. Bu genel ismiyle beyan yöntemidir¹. İkinci yaygın olarak kullanılan yöntem de stopaj denilen gelirin ertesi yıl değil de elde edildiği anda hemen kaynağında vergilendirilmesi yöntemidir. Burra kaynakta kesinti, tevkifat, kaynakta kesme isimleri de verilmektedir². Bu şekilde ağırlıklı olarak ücretliler ile bir kısım menkul sermaye iratları vergilendirilmektedir.

Bunların yanında bir de geçici vergi uygulaması söz konusudur³. Peşin vergi adı da verilen bu yöntemde göre vergilerini ertesi sene üç taksit halinde ödeyen mükelleflerin, geliri elde ettikleri yıl içinde, ertesi sene ödeyecekleri vergiden mahsup edilmek üzere bir miktar vergi ödemeleri yükümlülüğü getirilmiştir. Bu geçici vergi ile vergilerini kaynağında anında ödeyen mükellefler ile bir nevi eşitlik sağlanmak istendiği ayrıca enflasyonist ortamda vergi gelirlerinin erimesinin önüne geçilmeyi hedeflendiği belirtilmektedir⁴.

B) İKİ YÖNTEMİN VERGİ GELİRLERİNİN TAHSİLİNDEKİ ETKİNLİK DURUMU

Her iki tahsil yönteminin Türkiye'deki durumuna bakıldığında kaynakta kesinti yönteminin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu yöntemle tahsil edilen gelir vergisi, toplam gelir vergisinin çok büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Oran verilecek olunursa yıllar itibariyle durum şöyledir: 1990 %84.1, 1991 %86.3, 1992 %84.3, 1993 %86, 1994 %84.4, 1995 84.2, 1996 %85, 1997 %88.3, 1998 %72.4⁵. Rakamlardan da görüldüğü gibi stopaj, ülkemizde gelir vergisinin tahsilinde çok etkin olarak uygulanmaktadır. Bu yöntemin

¹ Halil NADAROĞLU, *Kamu Maliyesi Teorisi*, 10.Baskı, Beta, İstanbul. 1998, s.246. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y.Ziya TAŞKAN, "Gelir Vergisinde Matrah Belirleme Yöntemleri", *Vergi Sorunları Dergisi*, S.133, Ekim 1999, ss.109-118.

² Salih TURHAN, *Vergi Teorisi ve Politikası*, DER Yayınları, İstanbul, 1987, s.143.

³ Geçici verginin ayrıntıları için bkz. Erdal SÖNMEZ-Garip AYZAZ, *Geçici Vergi Uygulamaları*, TÜRMÖB Yayınları-68, Ankara, 1999.

⁴ Doğan ŞENYÜZ, *Türk Vergi Sistemi*, 5. Baskı, Ezgi Kitapevi, Bursa, 1999, s.258.

⁵ Rakamlar <http://www.muhasabat.gov.tr/mbulten/T3-1-4.htm> internet adresinde yer alınan Kamu Hesapları Bülteni'in "1990-99 Konsolide Bütçe Gelir Gerçekleşmeleri Detay 2" isimli tablodan hesaplanmıştır.

vergi gelirlerinin tahsilinde bu denli öne çıkması, diğer beyannameli mükellefler ile bir karşılaştırma yapmayı haklı kılmaktadır.

II. KAYNAKTA KESİNTİ YÖNTEMİYLE BEYAN YÖNTEMİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Bu noktada karşılaştırma iki ayrı başlıkta yapılacaktır. Buna göre aynı durumda olan iki mükellef ele alınacaktır. Bu iki mükellef aylık olarak aynı gelir miktarına sahip olacaklar ve vergi ödeme güçlerini etkileyen diğer faktörler de eşit kabul edilecektir (ailevi durum, çocuk sayısı, sakatlık-sağlamlık vb.). İlk karşılaştırmada bir geçici vergi uygulamasının olmadığı durum ele alınacaktır. Mükelleflerden ilki vergisini stopaj ile elde ettiği anda diğeri de beyan yöntemiyle ertesi sene üç taksit halinde ödeyecektir. Böylece ilk mükellef anında vergisini ödemiş iken diğeri ödeyeceği vergisini duruma göre 15 ayı geçkin bir vadeye yaymış olacaktır. Her iki mükellefin de aynı vergi oranı ile vergilendirildiği kabul edilecektir.

A) BİR GEÇİCİ VERGİNİN OLMAMASI DURUMUNDA ORTAYA ÇIKAN FARKLILIKLAR

1. Ödeme Süresinin Gecikmesi İle Elde Edilebilen Faiz Geliri

Beyan yöntemi ile vergilendirilen mükellefin elinde diğerine göre bir avantaj vardır. O da devlete geçmiş olması gereken bir fonu işletebilmek, diğer bir ifade ile vergisini geç ödemediği ölçüde faizsiz kredi kullanabilmiş olmaktır. Bu mükellef aslında devlete ait olan bir fonu günün şartlarına göre nemalandırmak ve böylece ilave bir kazanç sağlamak imkanına sahiptir. Diğer mükellefin ise, vergisini anında ödemesi nedeniyle, böyle bir imkanı yoktur ve böylece bu faiz gelirinden mahrum kalmaktadır⁶.

Gelirin elde edilmesi ile vergisinin ödenmesi arasındaki sürelerin (gelir miktarı aynı düzeyde olsa bile) farklı kaynaklardan gelir elde edenlere farklı olarak uygulanması, kısaca ödeme sürelerinin farklı olması ilk olarak faiz geliri açısından sorunlara neden olmaktadır. Bir ülkede hiç enflasyon olmasa bile ödeme

⁶ Süleyman ÖZMUCUR, "Vergi İadesi ve Vergi Adaleti", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 30. Seri/ Yıl 1984-85, Güray Matbaası, İstanbul, 1986, s.64.

sürelerinin farklılığı aynı gelir düzeyindeki kişiler açısından farklı fiili vergi yüklerine yol açar. Vergi yüklerindeki bu fiili farklılık ödeme sürelerinin uzunluğu ve cari faiz oranlarının yüksekliği ile doğru orantılı olarak büyük olacaktır. Herhangi bir ödeme süresi farklılığı vergisini geç ödeyene söz konusu vergiyi ödeyene kadar kullanma imkanı veya faiz geliri imkanı sağlayacağından geç ödeyenin fiilen daha hafif vergilendirilmesine yol açacaktır.

Bu durum ile ilgili bir örnek hesaplama aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Aylık olarak net 100 milyon lira gelir elde eden iki mükellefin biri stopaj ile diğeri de beyan yöntemi ile ertesi sene vergisini ödemektedir. Vergi oranı %15, aylık faiz oran da %5 olarak alınmıştır. İlgili vergi ve faiz oranları Türkiye'deki uygulama dikkate alınarak seçilmiştir.

Tablo: 1

Vergisini Geç Ödeyen Mükellefin Elde Edebileceği Faiz Geliri

Elde Edilme Tarihi	Stopaj ile Vergilendirilmesi	Beyan Yöntemine Göre Verginin Ödendiği Tarih	Ödeme Tarihine Kadar Faiziyle Ulaştığı Tutar	Elde Edilen Faiz Geliri
1998/1	15.000.000	1999/1	29.698.974	14.698.974
1998/2	15.000.000	1999/2	28.284.737	13.284.737
1998/3	15.000.000	1999/3	26.937.845	11.937.845
1998/4	15.000.000	1999/4	25.655.090	10.655.090
1998/5	15.000.000	1999/5	28.284.737	13.284.737
1998/6	15.000.000	1999/6	26.937.845	11.937.845
1998/7	15.000.000	1999/7	25.655.090	10.655.090
1998/8	15.000.000	1999/8	24.433.419	9.433.419
1998/9	15.000.000	1999/9	26.937.845	11.937.845
1998/10	15.000.000	1999/10	25.655.090	10.655.090
1998/11	15.000.000	1999/11	24.433.419	9.433.41
1998/12	15.000.000	1999/12	23.269.923	8.269.923
	180.000.000		316.184.016	136.184.016

* Bireyin her ay ortalama olarak eşit (100 milyon TL) gelir elde ettiği ve her ay sonu itibarıyla elde ettiği gelirinin vergisini ödeme süresinin sonunda ödediği varsayılmıştır. Aylık ortalama faiz % 5 ile bileşik faiz bulunmuştur.

Böylece beyan yöntemine göre vergi ödeyen mükellef sadece enflasyonun etkisi dikkate alınırsa, % 9,4 oranında vergilendirilmiş olmaktadır.

Görüldüğü gibi vergisini ertesi sene ödeyen mükellefin hem faizden hem de enflasyondan bir kazancı olmaktadır. Faiz kazancı olmasa bile enflasyondan kazancı da oldukça yüksektir. Bu noktada, vergisini ertesi sene ödeyen mükellefin stopaj ile vergilendirilen mükellef ile eşit hale gelebilmesi için ilave olarak ödemesi gereken miktarın ne olduğu sorusu akla gelebilir. Bu sorunun yanıtı için aşağıdaki tablo hazırlanmıştır. Buna göre ertesi sene vergisini ödeyen mükellefin diğeri ile eşit bir şekilde vergilendirilmiş olabilmesi için ödemek zorunda olduğu vergi miktarları hesaplanmıştır.

Tablo:3

Vergisini Geç Ödeyen Mükellefin Eşit Değerde Vergilendirilmiş Olması İçin Ödemesi Gereken Vergi Tutarı

Gelirin Elde Edildiği Tarih	Gelirin Elde Edildiği Tarihte Vergilendirilmesi (000)	Verginin Ödeme Tarihi	Eşit Değere Ulaşılabilmesi için 1999'te İlgili Aylarda Ödenmesi Gereken Tutarlar	ödediği miktarın ödemesi gereken içindeki payı (%)
1998/1	15.000	1999/3	26.715.792	56,1
1998/2	15.000	1999/3	25.585.937	58,2
1998/3	15.000	1999/3	24.530.610	61,1
1998/4	15.000	1999/3	23.437.500	64
1998/5	15.000	1999/6	25.240.158	59,4
1998/6	15.000	1999/6	24.640.446	60,8
1998/7	15.000	1999/6	23.840.125	62,9
1998/8	15.000	1999/6	22.933.489	65,4
1998/9	15.000	1999/9	24.130.879	62,1
1998/10	15.000	1999/9	22.753.859	65,9
1998/11	15.000	1999/9	21.817.287	68,7
1998/12	15.000	1999/9	21.123.223	71,0
Toplam	180.000		286.749.311	62,7

Tablodan görüldüğü gibi gelir düzeyi eşit iki mükelleften vergisini geç ödeyenin ödediği vergi miktarının reel olarak diğerine eşit olabilmesi için 286.749.311 TL ödemesi gerekmektedir.

B) BİR GEÇİCİ VERGİ UYGULANMASI İLE ORTAYA ÇIKAN DURUM

Yukarıda yapılan analizler beyan yöntemi ile vergisini ödeyen mükellefin yıl içinde herhangi bir peşin vergi ödememesi varsayımı ile yapılmıştır. Ancak ülkemizde daha önce belirtildiği gibi belli bir kesim mükellefler için bir peşin vergi uygulanması söz konusudur⁹. Bu nedenle vergi ödeme sürelerinin ortaya çıkardığı sonuçların görülebilmesi için bu uygulamanın da analize dahil edilmesi gereklidir. En son çıkarılan 4444 sayılı kanun¹⁰ ile geçici verginin süreleri tekrar düzenlenmiştir. Buna göre önceden 3 ayda bir geçici vergi verilmesi gerekiyor iken yeni düzenleme ile bu süre 6 aya çıkarılmıştır. Bu yeni düzenlemenin ışığında vergisini stopaj yolu ile anında ödeyen mükellef ile ertesi sene ödeyen arasında geçici verginin de analize katılması suretiyle şöyle bir hesaplama yapılabilir:

⁹ Geçici vergiye tabi olanlar Gelir Vergisi Kanunu Mük. 120. Madde ile gerçek usulde vergilendirilen ticari kazanç sahipleri ile serbest meslek erbapları olarak belirlenmiştir.

¹⁰ 14 Ağustos 1999 tarih. ve 23786 sayılı Resmi Gazete.

Tablo: 4
Geçici Vergi Uygulanması Durumunda Vergisini Geç Ödeyen
Mükellefin Elde Edebileceği Faiz Geliri

Gelirin Elde Edildiği Tarih	Gelirin Elde Edildiği Tarihte Vergilendirilmesi (000)	6 Aylık Dönemlerde Ödenecek Verginin Ulaştığı Tutar	Vergi Ödendikten Sonra Kalan Net Faiz Kazancı
1999/1	15.000	20.101.435	5.101.435
1999/2	15.000	19.144.223	4.144.223
1999/3	15.000	18.232.594	3.232.594
1999/4	15.000	17.364.375	2.364.375
1999/5	15.000	16.537.500	1.537.500
1999/6	15.000	15.750.000	750.000
Geçici Verginin Birinci Dönem Ödemesi			
1999/7	15.000	20.101.435	5.101.435
1999/8	15.000	19.144.223	4.144.223
1999/9	15.000	18.232.594	3.232.594
1999/10	15.000	17.364.375	2.364.375
1999/11	15.000	16.537.500	1.537.500
1999/12	15.000	15.750.000	750.000
Toplam	180.000	214.260.254	34.260.254

* İki mükellefin her ay 100 milyon TL kazandığı varsayılmıştır. Mükelleflerinden biri vergisini anında diğeri de yıl içinde altı ayda bir olmak üzere geçici vergi ödemıştır. Hesaplama aylık faiz %5 olarak alınmıştır.

Tabloda görüldüğü gibi mükellef yıl içinde iki defa geçici vergi ödüyor olsa dahi vergisini altı ay boyunca kullanma imkanı buluyor ve böylece faiz geliri elde ediyor. Neticede diğer durumlarda olduğu gibi burada da vergisi stopaj ile alınan mükellefe göre daha avantajlı bir duruma sahip oluyor.

Tüm bunlara ek olarak, vergiden kaçınma, vergi kaçırma, verginin borcunun ertelenmesi, verginin terkini, affı ve zamanaşımı gibi yollarla da kaynakta kesinti yöntemine göre vergilendirilmeyen mükellef, kesinti ile vergilendirilene göre avantajlara sahip olmaktadır.

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

İncelememizde ödeme sürelerinin farklılığı ele alınarak bu farklılığın vergi yüküne etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İncelemede ilk olarak göz çarpan husus bir geçici verginin olmadığı durumda ortaya çıkan eşitsizliğin daha bariz olduğudur. Açıkça görülmektedir ki vergisini geç ödeyen mükellef diğerine göre bariz avantajlara sahiptir. İlk olarak piyasa faiz hadleri oranınca bir faiz kazancı elde edebilmesi söz konusudur. Bu özellikle Türkiye gibi faiz oranlarının oldukça yüksek seyrettiği ülkeler için önemli bir husustur. İncelememizde sadece resmi olarak bildirilen faiz oranları dikkate alınmıştır. Oysa mükellefin elinde resmi faiz oranlarının üzerinde kazanç sağlayabileceği başka mali araçların olduğu da bilinmektedir. Bunlar da dikkate alındığında kazancını arttırma ve dolayısıyla da vergi yükünü daha da düşürme imkanları çoğalmaktadır. İkinci avantajı enflasyon ile elde edebilmektedir. Ayrıca enflasyonun etkisi ile devlet de reel olarak bir kayba uğramakta, gelirini enflasyonun aşındırıcı etkisinden tam olarak koruyamamaktadır.

Görüldüğü gibi ödeme sürelerinin farklılığı mükellefler arasında bariz eşitsizliklere ve ödeme gücü ilkesinin ihlallerine neden olmaktadır. Bu eşitsizlikleri gidermek amacıyla, beyan yöntemiyle vergilendirilen mükelleflerin de cari yılda vergi ödemelerini sağlamak üzere bir geçici vergi uygulaması getirilmiştir. Buna göre bu iki yöntemin bir anda uygulanmasının ortaya çıkardığı eşitsizliği ve ödeme gücü ihlalini azaltmak bakımından uygulamaya konulan geçici vergi, bu yapısı ile söz konusu amacı gerçekleştirici bir etkinlikte gözükmemektedir. Çünkü geçici vergi ödeniyor olsa dahi vergisini geç ödeyen mükellef her halükarda elde ettiği faiz kazancı göz önüne alındığında daha az vergilendirilmektedir.

Tahsil yöntemindeki farklılıkların ortaya çıkardığı sonuçların, ödeme gücü ilkesinin mantığı ile bağdaştırılamayacağı ve dolayısıyla söz konusu ilkeye açıkça aykırı olduğu ileri sürülebilir.

Söz konusu farklılıkları düzeltmek amacıyla, vergiyi elde edilme anında ödemenin geç ödemeye göre oluşan faiz ve enflasyon maliyetleri göz önünde tutularak bir vergi azaltılması veya artırılması

yoluna gidilmelidir. Nasıl ki bir enflasyon muhasebesi uygulaması tartışılıyorsa bu konu da düşünülmalıdır. Vergisini, stopajla elde edilme anında ödeyen mükellefe, bu yöntemden dolayı diğer mükelleflere göre uğradığı faiz kaybı hesaplanarak bir vergi indirimine gidilebileceği gibi, vergisini geç ödeyen mükelleflere de tam tersi uygulanarak aynı hesaplama ile bir vergi artırımına gidilebilir. Vergi indirimi uygulamasının, gelecek aylardaki faiz ve enflasyon oranlarının kestirilememesi nedeniyle kesin olamama durumu ortaya çıkabileceğinden, vergisini geç ödeyenlere bir vergi artırımını daha sağlıklı gözükmemektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- GÜRDAL Temel, Türkiye'de Ücretlerin Vergilendirilmesinin Vergi Adaleti Açısından Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, S.B.E.
- Maliye Bakanlığı, Kamu Hesapları Bülteni, 1990-99 Konsolide Bütçe Gelir Gerçekleşmeleri Detay 2 , (<http://www.muhasabat.gov.tr/mbulten/T3-1-4.htm>)
- NADAROĞLU Halil, *Kamu Maliyesi Teorisi*, 10.Baskı, Beta, İstanbul. 1998,
- ÖZMUCUR, Süleyman, "Vergi İadesi ve Vergi Adaleti", Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 30. Seri/ Yıl 1984-85, Güray Matbaası, İstanbul, 1986.
- SÖNMEZ Erdal -Garip AYAZ, Geçici Vergi Uygulamaları, TÜRMOB Yayınları-68, Ankara, 1999.
- ŞENYÜZ Doğan, Türk Vergi Sistemi, 5. Baskı, Ezgi Kitapevi, Bursa, 1999.
- TANZİ Vito, "Enflasyon, Tahsilattaki Gecikmeler ve Gelir Vergisi Varidatının Reel Değeri", (Çev. Mehmet Ali Özbudun), Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Yay.no:365, I.1, İstanbul, 1980.
- TAŞKAN Y.Ziya, Gelir Vergisinde Matrah Belirleme Yöntemleri, *Vergi Sorunları Dergisi*, S.133, Ekim 1999.
- TURHAN Salih, Vergi Teorisi ve Politikası, DER Yayınları, İstanbul, 1987.

1930-1938 DÖNEMİ MALİYE POLİTİKASI UYGULAMASI

Öğr. Gör. İbrahim DURSUN*

ÖZET

1930-1938 dönemi, öncesi dönemde uygulanan özel sektör öncülüğünde sanayileşme ve kalkınma stratejisinin çeşitli nedenlerle terk edilip, devlet eliyle sanayileşme stratejisinin uygulandığı bir dönemdir. Buna göre devlet özel sektörün gerçekleştirmediği ya da gerçekleştiremediği bazı yatırımları bizzat gerçekleştirecektir. Uygulanan maliye politikası açısından döneme baktığımızda Atatürk döneminin bir bütünlük arz ettiğini ve denk bütçe ilkesine sıkı sıkıya bağlı kaldığını görmekteyiz. Dönem, bir dünya buhranı ile başlamış ve dünya ekonomilerinde yaşanan sıkıntılar benzer şekilde Türkiye’de de yaşanmıştır. Buhranın bütçe dengesi üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkiyi gidermek amacıyla vergi sisteminde bazı düzenlemeler yapılırken, borçlanma politikası millileştirme amacına yönelik kullanılmıştır.

ABSTRACT

The years between 1930 and 1938 marks the period in which Turkey began to follow a new strategy for industrialisation and development of the country giving the previous one up for various reasons. Contrary to its precedents which envisioned the leadership of private entrepreneurs for development, this new strategy requires the involvement of the state for the achievement of that purpose. Accordingly, the state itself would make the investments which were not or could not materialised by private sector. Recording the fiscal policy applied during the given period, the period of Ataturk, it is seen that the government bound strictly to the principle of balanced budget. Since the period witnessed a world-wide economic crisis, results of which were also felt by Turkish economy, some arrangements were made to cope with negative affects of this crisis on the balance of budget. In addition, debt policy was followed for nationalisation.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü

“İstiklâli tam, denildiği zaman, bittabî siyasî, malî, iktisadî, adlî, askerî, harsi ve ilâ... her hususta istiklali tam ve serbestii tam demektir. Bu saydiklarımın herhangi birinde istiklâlden mahrumiyet, millet ve memleketin, mânai hakikisiyle bütün istiklâlinden mahrumiyet demektir.”

Mustafa Kemal ATATÜRK

Cumhuriyet tarihinin Atatürk dönemi diye nitelenen 1923-1938 döneminde iki farklı iktisat politikası izlenmiştir. 1923-1929 döneminde liberal politikalar ağırlık kazanırken 1930-1938 döneminde ise devletçi politikalar ön plana çıkmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki; bu dönemde takip edilen devletçilik politikası sosyalist rejimlerin uyguladığı politikalardan hayli farklıdır.

Cumhuriyet döneminin ilk yılları sanayileşme çabasının yoğunlukta olduğu bir dönemdir. Dönemin yöneticileri ülkenin mevcut sanayileşme düzeyini çağın gerektirdiği düzeye getirmek ve elde edilen siyasi bağımsızlığı iktisadî bağımsızlıkla pekiştirmeyi ana hedef olarak belirlemişlerdir. Bu nedenledir ki; makalede sanayileşme politikasına da önemli bir yer verilmiştir. Öncelikle Cumhuriyetin ilk dönemi olarak nitelenen liberal döneme ait genel bir tablo çizilmiş ve sonrasında, yeni politika arayışlarının nedenleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu dönemde uygulanan devletçilik politikasının özellikleri vurgulanmış ve bu politikanın uygulaması niteliğini taşıyan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planına (BBYSP) kısaca değinilmiştir. Sonraki başlıklarda ise maliye politikası araçları baz alınarak 1930-1938 döneminde uygulanan maliye politikası ortaya konmaya çalışılmıştır.

I. 1923-1929 DÖNEMİNİN GENEL HATLARI

1923-1929 döneminde sanayileşme hedefini gerçekleştirmek amacıyla özel girişimciliğe dayalı liberal iktisadî gelişme politikası benimsenmiştir. Bu politikaların fikri alt yapısını ise Cumhuriyet kurulmadan kısa bir süre önce İzmir’de 1923 yılında çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilen “İktisat Kongresi” oluşturmuştur. Bu kongreden çıkan sonuç devletin iktisadi hayattaki müdahalelerinin sınırlı tutulması ve sanayileşmede öncülük rolünün özel sektöre verilmesidir.

Gerçekten de liberal dönem diye nitelenen bu dönemde devlet daha çok, fiziki ve kurumsal alt yapıyı oluşturmaya çalışmış; piyasa ekonomisinin işlemesi için gerekli kurumlar tesis edilmiş ve hukuk sistemi bu doğrultuda yenilenmiştir.¹

1923-1929 döneminde sanayileşmede öncülük görevinin özel kesime bırakıldığını ifade etmiştik. Şunu da belirtmek gereklidir ki; bu durum kaçılmaz bir gerekliliktir. Çünkü o dönemde devletin mali yapısı sanayileşmeyi ve dolayısıyla ülke kalkınmasını sağlayacak durumda değildi. Dönem “liberal” olarak nitelense de devlete gelir sağlamak amacıyla tütün, kibrit, tuz, ispirto ve ispirtolu içkiler üzerinde devlet tekeli kurulmuştur. Bu nedenle olsa gerek bazı iktisatçılar “liberal” nitelemesini kabul etmemektedir.

Liberal dönemde, sanayileşmede öncülük görevini üstlenen özel kesimin bu amaca ulaşabilmesi için devletin elinde bulunan bütün imkanlar seferber edilmiştir: Sanayileşme için gerekli olan siyasi ve iktisadi istikrar sağlanmış, kapitülasyonlarla yabancı tüccarlara tanınan haklar uygulamadan kaldırılmıştı. Lozan Barış Anlaşması'nın gümrük vergilerinin beş yıl süreyle 1916'daki düzeyinde tutulması ve Türkiye'nin ithalat ya da ihracatta ambargo uygulamamasını öngören hükmünün olumsuz etkileri, ithal malları üzerine tüketim vergisi koyarak, yerli üreticilere prim vererek ve onları vergiden muaf tutarak azaltılmaya çalışılmıştı. Ayrıca 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılarak gerekli diğer teşvikler de devreye sokulmuş ve özel sektör tam anlamıyla koruma altına alınmıştı.

Fakat tüm bu çabalara ve önlemlere rağmen özel kesim sanayileşme açısından hedeflenen düzeyde başarı sağlayamamıştır. Özel teşebbüsün bu dönemde gelişmemesinin başlıca nedenleri şu şekilde sıralanabilir:²

- i) Sermaye birikiminin azlığı,
- ii) Teşebbüs yeteneği, teknik bilgi ve iş tecrübesinin azlığı,
- iii) 1929 dünya ekonomik bunalımının olumsuz etkileri,

¹Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi*, 3.b, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1995, s.51.

² Aslan Eren, *Türkiye'nin Ekonomik Yapısının Analizi*, Muğla: 1989, s.131.

iv) Lozan Anlaşması gereği gümrük duvarları ile özel yatırımların 1929 yılına kadar korunamayışı,

v) Savaş sonrası ortamın özellikle yabancı sermaye yatırımları için güven vermemesi .

Özel sektörün yeterince gelişmemesinin diğer bir nedeni alt yapı imkânlarının yetersiz olması nedeniyle sınaî üretimin maliyetinin yüksek olmasıdır. Bunun sonucudur ki; özel sektör sanayiye yönelik yatırım yapmaktansa daha kârlı gördüğü ticareti tercih etmiştir.

Aşağıda, yeni iktisat politikası arayışları ve sonucunda benimsenen devletçi politikanın temel karakteri izah edilmeye çalışılacaktır.

II. İKTİSAT POLİTİKASI ARAYIŞLARI VE DEVLETÇİLİK POLİTİKASI

Yukarıda belirtilen nedenlerle ilk dönemde uygulanan liberal politikaların başarısız olması ve ayrıca 1929 yılında dünya ekonomilerinin yaşadıkları büyük durgunluk ve bunalımın Türkiye ekonomisini de derinden etkilemesi ülkeyi yeni iktisat politikaları aramaya sevk etmiştir. Bu eğilimin piyasa ekonomisini benimseyen gelişmiş ülkeler dahil bir çok ülke için geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Sovyet Rusya'nın ve Doğu Bloğu ülkelerinin yaşanan krizden "hiç" denecek kadar az etkilenmesi, yine, kamu kesiminin genel ekonomi içerisinde, diğer Avrupa ülkelerine oranla, daha büyük paya sahip olduğu İtalya'nın da krizden çok az zarar görmesi bunun en önemli nedenlerindedir. Bu gelişme batılı ülkelerin, benimsedikleri iktisadi sistemi sorgulamalarına neden olmuş, bu sorgulama sonucunda da devlete daha fazla rol yükleyen Keynesyen iktisadi düşünce sistemi, gerek kamu oyunda gerekse bürokratik çevrelerde kabul görmeye başlamıştır.

Türkiye'de de 1930'lu yıllara girilirken devletin iktisadi hayata daha yoğun olarak girmesi yönünde güçlü baskılar oluşmaya başlamış bulunuyordu. Bunalımın olumsuz etkileri bu baskıları daha da arttırmıştır.³ Zaten 1927'de uygulamaya konulan teşvik tedbirleri de

³ Şahin, s.52.

gerek bu tedbirlere duyarlı bir iş adamı ve sanayici kadrosunun olmayışı, gerekse bunalımın tesiriyle etkisiz hale gelmişti.⁴

Bu arada liberalleşme sürecinin ya da farklı bir düşünce tarzıyla “ekonomik buhrana iktisadi politika önlemleri kullanarak çözüm aranmasının yanı sıra aynı zamanda siyasal düzenlemelerle çözüm aranması”⁵ nın sonucu olarak Mustafa Kemal’in isteğiyle Paris Sefiri Fethi Okyar’ın başkanlığında Serbest Fırka kurulmuştur. Liberal söylemleri ön plana çıkararak bu parti, dönemin “hassas dengeleri”⁶ nedeniyle kendi kendini feshetmiştir. Serbest Fırka’nın kapanış nedenlerini halka anlatmak ve daha da önemlisi ülke sorunlarını yerinde tespit etmek amacıyla çıktığı gezide Atatürk, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasından ülkenin içinde bulunduğu iktisadi durumla ilgili bir rapor istemiştir. Yine, İktisat Vekili Şakir Kesebir tarafından “İktisat Vaziyetimize Dair Rapor” hazırlanmış ve 1930’da milletvekillerine dağıtılmıştır. Bu arada Prof. Charles Rist’ten de bir rapor hazırlaması istenmiştir. Bunlardan başka raporlar da hazırlanmış olup, bu raporların ortak özelliği; ülkede mevcut vergi yükünün çok fazla olduğu ve vergileme alanında yeni düzenlemelerin yapılması gerektiğinin vurgulanmasıdır.

Ekonomik kalkınmayı en kısa sürede gerçekleştirip siyasi bağımsızlığımızı pekiştirme düşüncesi devletin ekonomik hayata, özellikle de sanayi sektörüne, girişimci olarak girmesini kaçınılmaz kılmıştır. İşte bu dönemden sonra Türkiye Devletçilik dönemine kademeli bir geçiş yapmıştır.

Atatürk devletçilik görüşünü ilk olarak 1931 yılında parti kurultayında ortaya atmıştır.⁷ 1931 yılında ithalata kota konulması ve ihracatın denetlenmesi hakkında çıkan kanunla korumacılığın ilk adımları atılmıştır. Bunu takiben 1932 yılında iktisadi hayatta devlet denetimini arttıran bir dizi kanun çıkarıldı. 1933 yılında ise,

⁴ Nezih, Varcan, *Türkiye’de Vergi Politikalarının Oluşumu (Cumhuriyet Dönemi)*, Eskişehir: Anadolu Ü. Yay. No:208, İİBF Yay. No:43, 1987, s.45.

⁵ Varcan, s.46.

⁶ Uğur Korum, 1923-1929 Döneminde Türkiye’de Sanayii ve Sanayi Politikaları, *Atatürk Dönemi Ekonomik Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü. SBF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. SBF Yay.: 513, s.71.

⁷ Eren, s.131.

Sümerbank'ın kurulması ve Mevduatı Koruma Kanunu ile Ödünç Para Verme İşleri Kanununun kabul edilmesi başlıca iktisadi olaylardır. Devlet bu tarihte ilk defa faiz oranlarını belirlemeye başlamıştır.⁸ Bu arada 1930 yılında Merkez Bankası kurulmuştur.

Devletçilik politikası tam olarak 1934 yılında uygulamaya konan BBYSP ile hayata geçirilmiştir. Aşağıda Devletçilik politikasının uygulanışı ve Cumhuriyet Türkiye'sinde planlama düşüncesinin ilk uygulaması niteliğini taşıyan BBYSP'nin temel tercihleri ve stratejileri açıklanmaya çalışılacaktır.

A) DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ UYGULANIŞI

Atatürk'ün benimsemiş olduğu Devletçilik anlayışı üç temel özellik taşımaktadır:⁹

i) Devletin sınaî teşebbüsleri bizzat kurup işletmesi nihai amaç değil, geçiş dönemine özgü bir zorunluluk olarak benimsenmiştir. Nitekim 1938'de çıkarılan 3460 Sayılı Kanun ile bu kuruluşların, zamanı gelince özel teşebbüse devredilmesi öngörülmektedir.

ii) Devletçilik kısımdır. Yalnız sanayi alanında, özel sektörün başaramadığı ve kalkınma için gerekli sanayi kollarında devlet teşebbüsleri kurulması gerekli görülmektedir.

iii) Üretim faaliyetleri, ilke olarak özel teşebbüsün çalışmasına açıktır.

Devletçi sanayileşme politikası özel kesimi ekonomik hayattan dışlama ve onun yerini alma amacını gütmemiştir. "Ferdî mesai ve faaliyet esas tutulacak" yani piyasa ekonomisi kuralları uygulanacak ama devlet özel kesimin gerçekleştirmekte tereddüt ettiği sanayiye yönelik bazı yatırımları bizzat kendisi yapacaktır. Devlet girişimleri hiçbir zaman için özel sektöre rakip olmamış aksine her iki taraf işbirliği içerisinde olmuşlardır. Genel bir ifadeyle söylemek gerekirse

⁸ Feyyaz Yemişçi, Alev Kösetorunu ve Gülin Taşkın, 1923-1993 Döneminde Türkiye Ekonomisine Genel Bakış, *Hazine ve Dış Ticaret Dergisi*, Cumhuriyetin 70. Yılı Özel Sayısı, s.3.

⁹ Eren, s.132.

bu dönemde uygulanan devletçilik politikası sanayileşme politikası olarak uygulanmıştır.

Devletin iktisadi faaliyetlere katılması, özel kesimi desteklemesi ve sanayileşmede öncü rolü oynaması Cumhuriyet Türkiye'si ile başlayan bir hadise değildir. Osmanlı Devleti zamanında da devletin ekonomik faaliyetlere müdahalelerde bulunduğu bilinen bir gerçektir. Yine 1923-1929 döneminde devletin iktisadi faaliyetlere, ister millileştirmeler, isterse özel kesimi özendirme veya başka amaçlarla olsun, müdahalelerde bulunduğu da bir gerçektir.¹⁰ Bununla birlikte 1930-1938 döneminin devletçilik anlayışını “müdahalecilik” olarak nitelemek pek mümkün değildir. Bu uygulamayı, Batı dünyasının gelişmiş kapitalist ülkelerinde ancak II. Dünya Savaşından sonra oluşmaya başlayan “sosyal devlet” anlayışı olarak nitelemek mümkündür.¹¹ Yaşanan dönüşümün 1929 bunalımından, Osmanlı Devleti'nden devralınan borçlara, teknik yetersizliklerden, sermaye birikimi yetersizliğine kadar bir çok nedeni vardır. Atatürk devletçiliği olayların ve şartların zorladığı, kısa zamanda hızlı bir iktisadi kalkınma gerektiği halde, bu işi özel sektörün liberal bir görüş içerisinde, devletin müdahalesinden uzak olarak yapmasına imkan bulunmadığı tecrübe ile sabit olduktan sonra kabul edilmiş bir düzendir.¹²

B) BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI; TEMEL STRATEJİLER VE TERCİHLER

Arayış çabalarından sonra gelinen nokta, devletin ekonomik hayat içerisinde, özellikle de sanayi sektöründe, girişimci olarak yer almasının gerekli olduğu idi. Bu karardan sonra Sovyet uzmanlar gurubuna hazırlatılan BBYSP hükümet tarafından 17 Nisan 1934'de benimsenmiş ve yürürlüğe girmiştir.

Aslında bu, bir plandan çok beş yıl içinde devlet tarafından gerçekleştirilmesi öngörülen sanayi projelerinin bir listesinden

¹⁰ Beşir Hamitoğulları, Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık, *Atatürk Dönemi Ekonomik Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü. SBF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. SBF Yay.: 513, ss.110-111.

¹¹ Hamitoğulları, s.125.

¹² Dündar Sağlam, *Türkiye Ekonomisi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1976, ss.82-83.

ibarettir. Ayrıca bu liste ekonominin tüm sektörlerini kapsamadığı gibi, sanayi kesimindeki tüm devlet faaliyetlerini de kapsamıyordu.¹³

Bu planın Türkiye açısından önemi; gelişmiş ülkelerin kendisine belirlediği “tarım ülkesi” niteliğine karşı çıkıp sanayileşme ve temel ihtiyaç maddeleri bazında dışa bağımlı olmaktan kurtulma yolunda atılmış ilk adım olmasıdır. BBYSP, Kağıt ve selüloz, toprak ve seramik, dokuma, madencilik ve kimya gibi sanayi alanlarınca üretilen temel ihtiyaç maddelerinin ikamesini sağlayacak fabrikalarının kurulmasını amaçlamaktadır. Yerli hammaddeyi işleyerek iç talebi karşılamaya yönelik üretim yapımları planlanan bu fabrikaları ülke coğrafyasına dengeli bir biçimde dağıtılmıştır.

Planda dikkati çeken diğer bir nokta; sunuş yazısında özel girişimciler tarafından kurulması mümkün görülmeyen fabrikaların plana dahil edileceği bunun da özel girişimcilerin faaliyetlerini kolaylaştıracağı ifadelerinin yer almasıdır.

BBYSP’nda beş yılda gerçekleşmesi öngörülen yatırımlar 2-3 yıl gibi kısa bir sürede gerçekleşmiş ve hemen akabinde 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) hazırlanmıştır. İBYSP’nin uygulanması II. Dünya Savaşının patlak vermesiyle sekteye uğrasa da her iki plan sanayi sektöründe büyümeyi uyarmıştır. Sanayi sektöründeki büyüme, 1933-1939 döneminde % 11,6’lık oranıyla önceki dönemin % 8,5’luk oranını hayli aşmıştır. Yine 1929-1939 döneminde kamu yatırımlarının GSMH içerisindeki payı % 3,5’den % 6,1’e ulaşmıştır. Bu oran toplam yatırımların yaklaşık % 50’sidir.¹⁴

BBYSP’nda kurulması öngörülen yirmi iki fabrikanın çok büyük bir çoğunluğu kurulmuş ve dışarıdan ithal edilen mallar artık bu fabrikalarda üretilmeye başlanmıştır. II. Dünya Savaşı’nın başlaması ve uluslararası ilişkilerin bozulması nedeniyle İBYSP’nin uygulanması mümkün olmamıştır. Eğer bu plan da uygulanabilseydi Türkiye’nin bu gün olduğu düzeyin çok ilerisinde olacağı aşikardır.

¹³ Şahin, s.55.

¹⁴ Erol Kutlu, Devletçilikten Liberal Oluşuma Yönelen Türk Ekonomisi, *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:VIII, Sayı:1-2, 1990, s.308.

III. 1930-1938 DÖNEMİNDE UYGULANAN MALİYE POLİTİKASI

Atatürk'ün ekonomi ve maliye politikasına yönelik fikirleri gerek Cumhurbaşkanı gerekse Meclis Başkanı sıfatıyla yaptığı meclisin açılış konuşmalarında gün yüzüne çıkmaktadır. Buna göre Atatürk öncelikle milli imkânlarla finanse edilen bir bütçe ön görmekte ve kamu maliyesinin güçlendirilmesinin, içinde bulunulan şartlarda birinci derecede gerekli olduğunu belirtmektedir. Mondros Mütarekesi'nden sonra müttefik devletler –Atatürk'ün ifadesiyle “ecnebler”- ülkenin gelir kaynaklarına tamamıyla el koyma arzusundaydılar. Atatürk bunu engellemek ve ülke kaynaklarına sahip çıkmak için acilen gerekli kanunların çıkarılmasını tavsiye etmektedir. Yine ihracat miktarını arttırıp dış ticaret dengesinin sağlanması gerektiğine inanmakta, buradan elde edilecek hasılatın da ülke ihtiyaçlarının temininde kullanılabileceğini ifade etmektedir.¹⁵

Atatürk devlet bütçesinin denk olmasına ve Hazinesinin güçlü olmasına ayrı bir önem vermiştir. Maliye politikası devletin itibarının yeniden sağlanmasında önemli bir rol oynayacaktır. Ülke öncelikli olarak sahip olduğu gelir kaynaklarına sahip çıkacak ve bunları arttırmaya çalışacaktır. “Bünye-i devleti yaşatmak için harice müracaat etmeksizin memleketin menabi-i varidatıyla idaresi sağlanacaktır.”

Atatürk'ün mali politikasının ana esasları şu şekilde maddelendirilebilir¹⁶:

- i) Devlet hazinesinin sürekli olarak güçlü tutulmasına büyük önem vermektedir,
- ii) Bunun için devlet bütçelerinin denk ve hatta fazla olarak kapanması gereklidir,
- iii) Devlet gelirlerinin halktaki gelir artışına uygun bir biçimde arttırılması gerektiğine inanmaktadır,

¹⁵ Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Ankara: TİSA Matbaacılık, 1982, ss.407-410.

¹⁶ *Atatürk'ün Ekonomi Görüşü*, Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları No:3, 1982, s.93.

iv) Ekonomik etkileri ve özellikle üretim üzerindeki etkileri olumsuz olan bütün vergilerin kaldırılmasını teklif etmektedir,

v) Hazinesinin geliri giderini karşılamadığı hallerde paranın iç ve dış değerinin korunamayacağı inancındadır.

Şimdi sırasıyla kamu harcamaları, vergi ve borçlanma politikalarına değinelim.

A) KAMU HARCAMALARI POLİTİKASI

Yukarıda sıralanan maddelerden anlaşıldığı üzere gelir ve gider dengesine çok büyük önem verildiği ortadadır. Bu amaçla kamu harcamalarının en verimli şekilde kullanılması amaçlanmış, dışarıdan temin edilen borç paralar da israf niteliğindeki gereksiz lükslere değil, geri ödeneceği bilinciyle en gerekli yerlere harcanmıştır.

Sanayi planı uygulamaya konulmadan önce yapılan harcamaların önemli bölümü millileştirme amacıyla kullanılmıştır. 1934'de uygulamaya konulan BBYSP'nin gerektirdiği yatırımların % 70'den fazlası bütçe gelirleri ile finanse edilmiştir. Devletin plan dışında tutulan sektörlerle yönelik yatırım harcamalarında da belirli bir artış yaşanmış, zaten yüksek olan ve bütçe gelirlerinin 1929-1938 yılları arasında ortalama % 32'sini bulan savunma harcamaları II. Dünya Savaşı arifesinde daha da yükselmiştir. Devlet harcamaları içinde önemli yer tutan diğer bir kalem iç ve dış borçların anapara taksitleri ve faizlerin ödenmesi idi. Bu kalem bütçe harcamalarının % 20-23'üne ulaşıyordu.¹⁷ Genel bütçeden yapılan yatırımların aynı dönemde genel bütçe ödenekleri toplamına oranı % 16'dır. Konsolide bütçe ödenekleri içerisinde ise bu pay % 20'ye ulaşıyordu.¹⁸

Kamu harcamalarının ulaştığı bu boyut karşısında devletin elindeki gelirler yetersiz kalıyordu. Bu durumu düzeltmek amacıyla kamu gelirlerini arttıracak bazı düzenlemeler yapılmıştır.

¹⁷ Şahin, s.72.

¹⁸ İsmail Türk, Atatürk ve Türk Mali Sistemi, *Atatürk Dönemi Ekonomik Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü. SBF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. SBF Yay.: 513, s.15.

B) VERGİ POLİTİKASI

Bu dönemde devletin normal bütçe gelirlerinin önemli bir bölümü devlet tekeli gelirlerinden ve hükümet hizmetleri karşılığı elde edilen gelirlerden oluşmuştur. 1932-1938 döneminde tekel gelirleri devlet harcamalarının yaklaşık % 17'sini, hükümet hizmetleri karşılığı elde edilen gelirler ise % 5.5'ini karşılamıştır. Bütçe gelirlerinin % 70'den fazlası dolaylı vergilerden elde edilmiştir. Bütçe gelirleri içindeki en büyük pay, yılda ortalama % 38 ile harcamalar üzerinden alınan vergilere aittir.¹⁹

Zamanın hükümetinin kamu gelirlerini arttırmak ve konjonktüre uyum sağlamak amacıyla vergi sisteminde yapmış olduğu düzenlemeler aşağıda belirtilmiştir.

1. Yeni Kazanç Vergisi Kanunu

İzmir İktisat Kongresinde benimsenen kararlar gereği âşarın kaldırılması sonucunda meydana gelen gelir kaybını telafi etmek amacıyla Osmanlı Devleti'nden devralınan temettü vergisinin konusu genişletilmiş ve kazanç vergisine dönüştürülmüştü. 1926 yılında kabul edilen kazanç vergisinin amacı Türk vergi sistemini batı ülkelerinde uygulanan gelir vergisi sistemine yaklaştırmaktı. Ancak bünyesindeki bazı aksaklıklar nedeniyle 1934 yılında yeniden düzenlendi ve yenilendi.

1934 yılında kabul edilen 2395 Sayılı yeni Kazanç Vergisi Kanunu, bugünkü hesap uzmanlığı kurumunun oluşmasını sağlamış ve stopaj usulünü yaygınlaştırmıştır.²⁰

2. İktisadi Buhran Vergisi

Dünya ekonomik bunalımının olumsuz etkilerini hafifletmek amacıyla salınan İktisadi Buhran Vergisi 30.11.1931 tarihinde kabul edilmiş ve 1 Aralık 1931'de uygulamaya konmuştur. Bunalım diğer ülkeleri olduğu kadar Türkiye'yi de olumsuz etkilemiştir. Ödemeler bilançosu açığı genişlemiş, tarım ürünleri ihraç fiyatları düşmüş ve bunun sonucunda dış ticaret hadlerindeki olumsuz gelişme

¹⁹ Şahin, s.73.

²⁰ Varcan, s.50.

hızlanmıştır. Buhran, vergi gelirleri üzerinde de olumsuz etkiler yapmış, gelir düzeyi düşen kazanç vergisi mükelleflerinin ödediği vergilerde azalma olmuştur. Bu azalma nedeniyle ortaya çıkan bütçe açığını kapatmak ve vergi gelirlerini arttırmak amacıyla maaşlı ve ücretlileri kapsayan İktisadi Buhran Vergisi uygulamaya sokulmuştur.

Buhranın devam etmesi üzerine 1 Haziran 1932'den itibaren Bina Vergisine İktisadi Buhran Vergisi zammı yapılmıştır. Artan oranlı olarak alınan verginin kapsamı 1 Haziran 1934 tarihinden itibaren Kazanç Vergisi mükelleflerini, hatta bu vergiden muaf tutulan bazı kurumları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

İktisadi Buhran Vergisi başlangıçta bir yıllık bir süre için çıkarılmasına rağmen 1951 yılına kadar uygulamada kalmıştır.

3. Muvazene Vergisi

Bütçe dengesi yeni Cumhuriyet idarecilerinin en önemli ilkelerinden birini oluşturmaktaydı. 1929 buhranının olumsuz etkileri arttıkça bütçe açığı da artıyordu. Açığın gittikçe büyümesi buna karşılık vergi gelirlerini iş hayatı üzerine yeni vergiler koyarak ya da mevcut vergilere zam yaparak arttırma imkanının sınırlı oluşu hükümetin hizmetliler sınıfına yönelmesini kaçınılmaz kılmaktaydı. 1932 mali yılında uygulanmaya başlanan Muvazene Vergisi de maaş ve ücretliler üzerine yüklenen bir vergidir.

Bu vergiyle ilgili olarak çıkarılan Kanun, Muvazene Vergisi'nin, "istihkak ve tediyelelerden, Kazanç ve İktisadi Buhran Vergileri çıkarıldıktan sonra kalan tediye miktarından % 10 oranında alınmasını" öngörmüştü.²¹

Aynı şekilde bir yıllık bir uygulama süresi öngörülerek salınan bu vergi de 1951 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Bu düzenlemelerin dışında Bina Vergisi, Arazi Vergisi, Muamele Vergisi, Veraset ve İntikal Vergisi, Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi gibi bir çok vergiyle ilgili çeşitli düzenlemeler sıkça yapılmıştır. Örneğin 1927'de uygulamaya konulan Muamele Vergisi 1934 yılına kadar 4 kez yenilenmiştir.

²¹ Varcan, s.53.

C) BORÇLANMA POLİTİKASI

Cumhuriyet dönemi yönetiminin borçlanma hakkındaki düşüncesini Atatürk'ün aşağıdaki sözleri en güzel biçimde yansıtmaktadır:

“...hükümetimizin her medeni devlet gibi harici istikrazlar akdetmesine lüzum vardır. Şu kadar ki, istikraz olunan ecnebi paraların, şimdiye kadar Babı âlinin yaptığı tarzda, ödemeye mecbur değilmişiz gibi maksatsız israf ve istihlâk ile bârı düyunumuzu arttırarak istiklâl-i malîmizi mâruz-u tehlike etmeye katiyen muarızız. Biz memlekette mâmuriyeti, istihsalı ve refah-ı halkı temin edecek menabi-i varidatımızı inkişaf ettirecek müsmir (verimli) istikrazlara taraftarız.”²²

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde benimsenen ekonomik, malî ve siyasî politikalar gereği devletin dış borçlanmadan mümkün olduğunca uzak durduğu görülmektedir. Bu dönemde 1928 yılında başlayan yabancı şirketlerin millileştirilmesi çalışmaları için dış borç alınmıştır. Yani millileştirme işlemi dış borç alınarak gerçekleştirilmiştir. Millileştirme işlemleri nedeniyle 1933 yılı sonlarında toplam dış borç miktarımız 84 milyon liraya yükselmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti millileştirme dışında ilk kez 1930 yılında “iktisadi cihazlanma” amacıyla bir Amerikan yatırım şirketinden 25 yıl vadeli % 6.5 faizli 10 milyon TL borç alınmıştır.²³ İlginçtir ki; şirket Türkiye’de bir kibrit fabrikası kurma karşılığında 10 milyon TL yerine 20 milyon TL kredi vermeyi teklif etmiştir. Sonuçta 25 yıl süreyle “kibrit çakmak inhisarı” hakkı bu şirkete verilmiştir.

1930’lu yıllar siyasal ve ekonomik tercihler açısından bir çok ülke açısından oldukça hareketli yıllardır. Türkiye’deki iktisadi politika arayışları iki farklı sistem düzeyinde gerçekleşmiştir. Bir tarafta piyasa ekonomisi taraftarı ABD ve Avrupa ülkeleri, diğer tarafta etkinlik alanını genişletmek arzusunda olan Sovyetler Birliği. Dönemin idarecileri Türkiye’nin her yönüyle stratejik konumunu çok

²² Mustafa A. Aysan, *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Yayınlar A.Ş. Yayın No: 3, 1980, ss.26-27.

²³ Sait Açıba, *Devlet Borçlanması*, Ankara: Adım Yayıncılık, 1991, s.107-108.

iyi kullanmışlardır. Bir yandan 1929 bunalımı neticesinde zor durumda kalarak kapanan tekstil fabrikalarını Türkiye'ye çekebilmek için ziyaretler yapılırken, diğer taraftan bir plan hazırlamak üzere bir Sovyet uzman heyeti ülkeye davet edilmiştir. Bu hareketlilik içerisinde Sovyetler Birliği bu ülkeden makine alımı için faizsiz 20 yıl vadeli ve mal olarak ödemek üzere 16 milyon TL'lik kredi açmıştır. Dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün 1932 yılında İtalya'ya yaptığı ziyaret neticesinde de bu ülkeden 32 milyon TL kredi temin edilmiştir.

Cumhuriyet döneminin özellikle alt yapı yatırımlarına yönelik ilk borçlanmalarının 1933 yılından sonra yapıldığı görülmektedir. 1933 yılında, Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu yapımı için 20 yıl vadeli % 7 faizli 12 milyon TL tutarında Ergani İstikrazı ve 1934 yılında Sivas-Erzurum demiryolu için aynı şartlarla 30 milyon TL tutarında bir istikraz gerçekleştirilmiştir.²⁴ 27 Mayıs 1938 tarihinde İngiltere ile 16 milyon Sterlin'lik borç anlaşması imzalanmış, bunun 10 milyon Sterlin'i iç borç ödemelerine gitmiş kalanı ise askeri harcamalarda kullanılmıştır.²⁵

SONUÇ

1930 sonrası dönem Türkiye'de "nev-i şahsına münhasır" devletçilik politikasının uygulandığı bir dönemdir. Gerçekten Atatürk'ün benimsemiş olduğu devletçilik anlayışı dogmatik unsurlar taşımamakta aksine tamamen ülke gerçeklerinden kaynaklanmaktadır.

Atatürk ve dönemin yöneticilerinin asıl amacı tam bir siyasî bağımsızlık sağlamaktır ve ekonomik bağımsızlık siyasî bağımsızlığın devamlılığını sağlayacak bir unsur olarak görülmektedir. Atatürk'ün benimsemiş olduğu temel iktisadî anlayış ise özel girişimciliğin gelişmesine büyük önem veren bir anlayıştır. Devletçilik politikasının uygulanması kesinlikle bu anlayıştan vazgeçilmesi anlamına gelmemektedir. Ve bu politika ideolojik amaçlardan değil bizzat ülkenin gereklerinden ve gerçeklerinden kaynaklanmaktadır.

Nitekim Atatürk, 1935 yılında İzmir Fuarı'nın açılış konuşmasında uygulanmakta olan politikayı şu şekilde ifade

²⁴ Sabri TEKİR, *Maliye Tarihi*, DEÜ İİBF, Resmi Teksir Yayın No. 283, s.106.

²⁵ Açıba, ss.108-109.

etmektedir: “Yeni Türkiye’nin uygulamakta olduğu devletçilik, sosyalist nazariyatçıların 19. asırdan beri ileri sürdükleri fikirlerden kopya olunmuş bir sistem değildir. Bizim sistemimiz yeni Türkiye’nin hususi ihtiyaçlarının doğurduğu kendisine has bir sistemdir. Bizim için devletçiliğin anlamı şudur: Vatandaşların hususi teşebbüsünü ve ferdi faaliyetlerini esas tutmak, fakat hala bir çok şeylerin yapılması zaruri büyük bir milletin ve geniş bir ülkenin bütün ihtiyaçlarını nazari itibara alarak milli ekonominin tamamını ele almak. Cumhuriyet Devleti, hususi teşebbüsün asırlardan beri başaramadığı bir şeyi kısa bir zamana sığdırarak yapmak istedi ve bunda muvaffak oldu.”

1929 Buhranının yaşanması Cumhuriyetin ilk yıllarındaki kalkınma stratejisi arayışlarını yeniden gündeme getirmiştir. 1930’lardaki tartışma, liberal görüş taraftarlarının benimsediği “mutedil devletçilik” ile “müfrit devletçilik” taraftarları arasında geçmiştir. Yapılan tartışmalar sonucunda Atatürk yine muvazene unsuru olmuş; mutedil görüşün liderliğini yapan Celal Bayar’ı, müfrit devletçilik görüşünün lideri olan İsmet İnönü’nün başbakanlığındaki hükümette iktisat bakanı olarak görevlendirmiştir.

Gerek bu dönemde gerekse öncesi dönemde uygulanan genel politika sıkı para politikası ve denk bütçe anlayışıdır. Para değerinin korunması ülkenin itibariyle eş değer tutulmuş ve düşük enflasyon düzeyinde kalkınma amaçlanmıştır. Yine bütçe denklğine büyük önem verilmiş hatta bu dengeyi sağlamak adına 1929 buhranın bütçe üzerindeki tahribatını önlemek amacıyla ücretli ve maaşlı kesime yeni vergiler konmuştur.

Özetle söylemek gerekirse; özellikle 1930-1938 döneminde uygulanan politikalar tamamen ülkenin ihtiyaçları, eksiklikleri ve imkanları göz önünde tutularak belirlenmiştir. Bu politikalar ne liberalizmden ne de sosyalizmden kopya edilmiş değildir.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR

- , *Atatürk'ün Ekonomi Görüşü*, Ankara: K.K. Komutanlığı Yayın No. 3, 1982.
- AÇBA, Sait, *Devlet Borçlanması*, Ankara: Adım Yayıncılık, 1991
- AYSAN, Mustafa, *100. Atatürk'ün Ekonomik Politikası*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Yayınlar A.Ş. Yayın No: 3, 1980.
- DURU, Cihan, Kemal TURAN ve Abdurrahman ÖNGEOĞLU, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Ankara: 1982
- EKER, Aytaç, *Devlet Borçları*, İzmir: 1994.
- EREN, Aslan, *Türkiye'nin Ekonomik yapısının Analizi*, Muğla: 1989.
- SAĞLAM, Dünder, *Türkiye Ekonomisi*, Ankara: 1976.
- ŞAHİN, Hüseyin, *Türkiye ekonomisi*, 3. bsk., Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1995.
- TEKİR, Sabri, *Maliye Tarihi*, İzmir: D.E.Ü. İİBF Resmi Teksir Yayını No. 283, 1989.
- VARCAN, Nezh, *Türkiye'de Vergi Politikalarının Oluşumu (Cumhuriyet Dönemi)*, Eskişehir: Anadolu Ü. Yay. No. 208, İİBF Yay. No: 43, 1987.

MAKALELER

- BORATAV, Korkut, 1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, Eylül 1977, s.39.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir, Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık, *Atatürk Dönemi Ekonomik Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü. SBF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. SBF Yay.: 513, s.105.
- HİÇ, Mükerrrem, Atatürk'ün Devletçilik Rejimi, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 39, Sayı: 1-4, s.103.
- KORUM, Uğur, 1923-1929 Döneminde Türkiye'de Sanayii ve Sanayi Politikaları, *Atatürk Dönemi Ekonomik Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü. SBF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. SBF Yay.: 513, s.63.
- KUTLU, Erol, Devletçilikten Liberal Oluşuma Yönelen Türk Ekonomisi, *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 1-2, 1990, s.305.
- ÖLÇEN, Nejat, 1923-1938 Döneminde Birinci ve ikinci sanayi Planları, *Atatürk Dönemi Ekonomik Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü. SBF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. SBF Yay.: 513, s.133.
- TÜRK, İsmail, Atatürk ve Türk Mali Sistemi, *Atatürk Dönemi Ekonomik Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü. SBF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. SBF Yay.: 513, s.7.
- TÜRK, İsmail, Cumhuriyet Döneminde Vergi Sistemimizin Gelişmesi, *A.Ü. SBF dergisi*, *Atatürk Özel Sayısı*, Cilt: XXXVI, No: 1-4, Ocak-Aralık 1981, s.335.

YEMİŞÇİ, Feyyaz, Alev KÖSETORUNU ve Gülin TAŞKIN, 1923-1993
Döneminde Türkiye Ekonomisine Genel Bakış, *Hazine ve Dış ticaret Dergisi*,
Cumhuriyetin 70. Yılı Özel Sayısı, s.1.

ZARAKOLU, Avni, 1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve
krizle Mücadele Tedbirleri, *Atatürk Dönemi Ekonomik Politikası ve Türkiye'nin
Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü. SBF ve Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. SBF Yay.: 513,
s.89.

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ VERGİ POLİTİKASI VE DEVLET GELİRLERİ (1919-1923)

Öğr.Gör.Ahmet Tekin*

ÖZET

Milli Mücadelenin finansmanında yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulmuştur. Mevcut vergiler artırılırken yeni vergi düzenlemelerine gidilmiştir.

Bu dönemde Anadolu halkının tüm mali kaynaklarını harekete geçirmek amacıyla "Tekalifi Milliye" kararları alınmıştır. Halk varını yoğunu ortaya koyarak kurtuluş mücadelesini desteklemiştir. Ayrıca başta Sovyet Rusya olmak üzere Hint müslümanları ve Fransa'nın da önemli yardımları olmuştur.

ABSTRACT

In order finance the independent war new revenue sources were needed while the present taxes were increased, new tax regulations were also mode.

In this period, in order to stimulate all the fiscal resources of Anatolion people decisions of "Tekalifi Milliye" were taken. In addition, enormous aid were made by France, İndian muslims and espeially Soviet Russia.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde Anadolu işgal edilmişti. Ordu'nun terhisi ve silahlara el konulması nedeniyle, başlangıçta silah ve sayıca kıyaslanamayacak kadar üstün durumda bulunan işgal güçleriyle savaşıyordu, ancak düzenli bir silahlı güç yoktu. Bu nedenle Türk Ulusu esaret zincirini kırmak ve bağımsız ve özgür karakterinin gereğini yapmak üzere, düzenli ve düşmanla eşit şartlarda savaşabilecek bir ordu temeli vardı ve bu temel de ulusun kendi öz kaynakları idi.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F., Maliye Bölümü.

Savaş yorgunu ulusumuz, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde tüm kaynaklarını seferber ederek, kesin zaferi sağlayacak 590 bin kişilik bir orduyu yaratabilmiştir.

Türk Kurtuluş Savaşının finansmanı, savaşın fiilen başladığı ve Atatürk'ün Samsun'a çıkış tarihi olan 19 Mayıs 1919'dan savaşın kazanılmasına kadar olan süre zarfında çeşitli farklılık ve özellikler gösterir.

Düşmana karşı ilk başkaldırı olan Kuvayı Milliye Birliklerinin savaşımı, kongreler dönemi ve düzenli ordu birlikleri dönemlerinde gelir sağlayıcı ve artırıcı düzenlemeler değişiklikler göstermiştir.

I. 1919-1923 DÖNEMİNDE GELİR ARTIRICI POLİTİKALAR

Bu dönem Anadolu'nun hükümeteşiz ve devletsiz kaldığı on bir aylık bir süreyi kapsamaktadır.

15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkarak Anadolu'yu işgale başlayan Yunan Ordusu, Batı Anadolu'da ilerlemesini sürdürürken, bir taraftan halk Kuvayı Milliye Birlikleri oluşturarak az sayıdaki direnişçileriyle düşmanın ilerlemesini durdurmaya çalışmakta, diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu bütünleşme hareketi geliştirmek ve gerçekleştirmektedir. Anadolu bütünleşme hareketi aslında Amasya Tamimi ile başlamış, Heyeti Temsilîyenin Anadolu'nun yönetimine el koyması ile de sonuçlandırılmıştır.¹

A) ERZURUM VE SİVAS KONGRELERİNİN FİNANSMANI

23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'da toplanan kongreye, Van, Bitlis, Sivas, Trabzon ve Erzurum'da toplam 56 temsilci katılmış olup, bunların yollukları kendilerini seçen Müdafai Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetleri'nce ödenmişti. Erzurum Müdafai Hukuk Cemiyeti'de ev sahibi olarak ağırlama giderlerini üstlenmişti.

¹ Utkan KOCATÜRK, *Atatürk ve Devrim Kronolojisi*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1973, s.35.

Kongre giderlerini karşılamak üzere halkın bağışlarına da başvurulmuş ve 1500 lira civarında bir para toplanabilmişti. Erzurum'dan sonra Sivas'ta da bir kongre yapılarak Anadolu'nun bütünlüğünü aşama aşama sağlanması gerekiyordu. İstanbul hükümetinin ve yabancı işgal kuvvetlerinin milli mücadeleye karşı her türlü girişimlerine rağmen 4 Eylül 1919 günü Kongre, çalışmalarına başlamıştır. Bu kongrenin önemi ulusal amacı izlemek ve yönetmekle görevli Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında onbir kişiden oluşan bir Temsil Heyeti'nin oluşturulmasıdır.²

Sivas Kongresinde çok büyük mali sıkıntılar yaşanmış, mütevazı bile sayılamayacak bir ortamda kongre çalışmaları sürdürülmüştür. Bu kongrede de giderler mahallen ve Müdafai Hukuk Cemiyetleri yoluyla karşılamaya çalışılmıştır.³

B) KUVAYİ MİLLİYE DÖNEMİ

Kuvayi Milliye, halk kuvvetlerini, Müdafai Hukuk ve Reddi İlhak Kuruluşlarını da içine alan geniş bir örgütlenmesidir. Dar anlamda Yunan Ordusuna karşı savaşan yerel milis birliklerini ifade eder. 15 Mayıs 1919'dan 1920 yılı sonlarına kadar Yunan Ordusu'na karşı direniş Kuvayi Milliye tarafından yürütülmüştür. Kuvayi Milliye 16 Mayıs 1920 tarih ve 7 no'lu Kanunla Milli Savunma teşkilatına bağlanarak, tüm silahlı birlikler birleştirilmiştir. Bu suretle düzenli ordu yoluyla Yunan işgali ve diğer işgallere karşı mücadele başlatılmıştır.⁴

Kuvayi Milliye 40 ay süren Kurtuluş Savaşımızın 18 aylık bir dönemini kapsamakta olup bunun en ilgi çekici dönemi de 15 Mayıs 1919-23 Nisan 1920 arasındaki 11 aylık süredir. Bu sürede Kuvayi Milliye güçleri sadece cephede çarpışan halk birlikleri değil aynı zamanda halkın kendi kendini yönetmesi ve yönetime el koyması

² Maliye Bakanlığı, *Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı*, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayın No:1994727, Ankara, Aralık 1994, s.26-27.

³ Uluğ İĞDEMİR, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969, s.108-109.

⁴ Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk, C:1*, Türk Tarihi Enstitüsü, 13ncü Baskı, İstanbul 1973, s.30-31.

şeklinde ortaya çıkan bir yönetim biçimidir. Kuvayi Milliye başlangıçta Yunan işgaline karşı önemli başarılar kazanmıştır.⁵

C) BÜYÜK MİLLET MECLİSİ DÖNEMİ

1. Sakarya Meydan Muharebesine Kadar Olan Dönem

23 Nisan 1920'de çalışmalarına başlayan Büyük Millet Meclisi olağanüstü yetkilere sahip bir savaş meclisi idi. Meclisin asıl amacı Anadolu'yu düşmandan kurtarmak olduğu halde birbiri ardına çıkarılan iç isyanlar nedeniyle önceleri Meclis kendi varlığını korumak zorunda kalmıştır.

13 Mayıs 1920'de Bolu ve Düzce isyanıyla başlayan iç isyanlar, Anzavur, Konya, Yozgat ve Doğu'da Milli aşireti isyanı ile devam etmiş, toplam gücü 40-45 bin savaşçı olan milli direniş güçleri iç isyanları bastırmak zorunda kalmıştı. Aksi takdirde, isyancı güçlerle Yunan ordusunun amaçları bir noktada çakıştığına göre Kurtuluş Savaşını örgütlemek ve başarmak mümkün olmayacaktı.

İç isyanların mevcut silahlı güçleri meşgul etmesi nedeniyle, Yunan Ordusu Batı Anadolu'da hızla ilerleyebilmiş ve 22 Haziran 1920'de genel taarruza kalkışılabilmiştir.

9 Ağustos 1920'de Bursa'nın işgali ve Uşak bölgesinin ele geçirilmesi tamamlanmıştır.

26 Mart 1921'de Yunan kuvvetleri bir kez daha İnönü'de Türk mevzileri önüne geldi ve beş gün süren çok kanlı çarpışmalardan sonra yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı.

Olayların bu tarihi akışı içinde Büyük Millet Meclisi yönetimi iç isyanları bastırır, Yunan ilerleyişini durdurur, Doğuda'ki toprakları Ermeniler'den kurtarır, Çerkez Ethem kuvvetlerini dağıtır, Yunanlılara karşı Birinci ve İkinci İnönü Muharebelerini kazanırken hangi mali imkanlara sahipti, bu savaşları neyle yürütmüştü?

Savaşlarda varını yoğunu tüketmiş yorgun Anadolu halkı son derece fakr-ü zaruret içinde idi. Bir kurtuluş mücadelesi de olsa aslında verecek pek fazla bir şeyi yoktu. Bir taraftan halkın bu durumu

⁵ Maliye Bakanlığı, *Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı*, s.27-28.

diğer yandan da iç isyanların olumsuz etkilerine halkın kapılmasını önlemek amacıyla Büyük Millet Meclisi özellikle gelir kanunlarında yumuşak bir tutum izlemek zorunda kalmıştır. Bu nedenle daha geniş halk kitlelerini büyük ölçüde etkilemeyen tüketim ve gümrük vergilerine yapılan zamlarla gelirler artırılmaya çalışılmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nin açılışından 2. İnönü Muharebesinin son günü olan 12 Nisan 1921 tarihine kadar olan yaklaşık bir yıllık süre zarfında 109 adet kanun çıkarılmış olup, bunun 56 adedi mali kanundur. Bu 56 adet mali kanununun 30'u gelir 26'sı gider kanunu olup, gider kanunlarının büyük çoğunluğunu geçici bütçe ve avans kanunları oluşturmaktadır.⁶ Bunlardan gelirlerle ilgili olan uygulamalar aşağıdaki başlıklarda belirtilmiştir:⁷

a) Vergi Düzenlemeleri ve Uygulamaları

Meclis açıldıktan sonra ilk yasa vergi yasası olmuştur. Çünkü, 1919 yılında İstanbul Hükümetince Ağnam Vergisi dört katına çıkarılmış, TBMM'ce sekiz katına çıkarılacağı söylentii yayılmıştı. Bu olumsuz tepki yüzünden, Meclis ilk Kanunla; "Ağnam'ın eskiden olduğu gibi dört kat olarak tahsil edileceğini belirtmiştir"⁸.

17 Ağustos 1920 tarih ve 12 no'lu Aşarın Teslise Raptı Hakkında Kanun ile de nakden ihale olunamayan aşar bedellerinin tahsil usul ve esasları düzenlenmektedir.

Savaş döneminin başlangıcında özellikle Sakarya Meydan Muharebesine kadar olan dönemde daha çok mevcut vergilerin oran ve miktarları üzerinde değişiklikler yapılarak vergi gelirleri artırılmaya çalışılmıştır.

28 Temmuz 1920 tarih ve 8 sayılı düzenlemeyle gümrük resmine beş misli zam yapılmıştır.

Gelir artırıcı değişikliklerin en önemlisi 21 Eylül 1920 tarih ve 24 sayılı temettü Kanunu ile yapılmıştır. Kanunla 30 Kasım 1914 tarihli temettü Kanununda değişiklikler yapılmaktadır. Buna göre, gelir çeşidine göre alınan vergilere 5 ve 10 kat zam yapılmakta,

⁶ Maliye Bakanlığı, ,s.29.

⁷ Mali Kanunlar, C:I,s.12-13.

⁸ Düstur, 3.Tertip,C.I,s.13.

ayrıca daha önce vergiden muaf olan şehir ve kasabalar dışındaki sınıai müesseseler köylerde bulunsalar dahi vergi kapsamına alınmıştır.

Büyük Millet Meclisi döneminde, özellikle Sakarya Meydan Muharebesine kadar, genelde yürürlükte bulunan vergi ve resimlerin miktar ve oranlarına zam yapılmak suretiyle gelir artırmaya çalışıldığına yukarıda değinilmişti. Bu düzenlemeleri şöyle sıralayabiliriz:⁹

-9 Kasım 1920 tarih ve 48 sayılı emlak ve arazi ve temettü vergisi tezkere esmanı artırılmıştır.

-10 Eylül 1929 tarih ve 31 sayılı Kanunla sigara kağıdı İstihlak Resmi on paradan yirmi paraya yükseltilmiştir.

-30 Eylül 1920 tarih ve 32 sayılı Kanunla elliden altmışa kadar kibriti ihtiva eden bir kutu için alınan Resim beş paradan on paraya yükseltilmiştir.

-30 Eylül 1920 tarih ve 33 sayılı Kanun, oyun kağıtlarından alınan beş kuruş istihlak resminin yirmibeş kuruş olarak alınmasını öngörmektedir. Kanunla kahve ve gazinolarda bulunan bیلardo, tavla, dama ve satranç tahtalarının adedinden üçyüz kuruş resim alınması hükme bağlanmaktadır.

-27 Kasım 1920 tarih ve 58 sayılı Kanunla Ağnam Resmine bir misli zam yapılmaktadır.

-23 Eylül 1920 tarih ve 26 sayılı Kanunla tuzun beher kilosunun üç kuruşa satılacağı hüküm altına almıştır.

-2 Ağustos 1920 tarih ve 10 sayılı Kanun ile arziye resmi artırılmaktadır. Buna göre ticari eşyanın anbara teslim günü dahil olmak üzere iki gün aşımından sonra geçecek günler için alınmakta olan arziye resmi on misli olarak alınacaktır.

22 Temmuz 1920 tarih ve 96 sayılı kararname ile, memlekete vürut edecek eşyanın gümrük resmine tabi tutulması öngörülmüştür.¹⁰

2. Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonrası

Yunanlılar'ın Anadolu'yu işgaldeki amaçları özellikle

⁹ Maliye Bakanlığı, s.30.

¹⁰ Fikret Ünlü, Muzaffer TIRAÇ, Zafer KÜKRER, *1920-1929 Bütçeleri*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayın No:19787190, s.45-46

Kızılırmak'ın doğusuna kadar uzanıp buraya kadar olan bölgede sürekli kalmaktı. Bu açıdan İkinci İnönü Savaşında Yunan Ordusu yenilmesine rağmen başlıca hedef hedef olan Ankara'yı ele geçirip milli direnişi kırarak ve Kayseri'ye kadar uzanmayı sağlamak üzere, geniş çapta taarruz hazırlıkları içindeydi.

Düşman Ordusu'nun Afyon ve Eskişehir hattındaki bu taarruzu tahmin edildiği için, muharebe yapılabilecek yerlerdeki aşarın tahsil edilmesi özel önem taşıyordu. Bu nedenle hazırlanan kanun tasarısı ivedilikle görüşülerek 16 Temmuz 1921'de yasalaştırılmıştı.

16 Temmuz 1921 tarih ve 138 sayılı Garp Cephesi Bilfiil Harekatı Askeriye Sahası Olan Mevakıa Münhasır Olmak Üzere Aşarın Sureti Cibayetine Dair Kanun'a göre, Batı cephesinde fiilen askeri hareket alanı olan yerlerde, mahalli idare meclislerince seçilen bir, köy ve mahalle ihtiyar kurullarınca seçilen iki kişiden oluşan bir kurul tarla veya harmanlarda bulunan ürün miktarını tahmin ederek, bu ürün miktarına göre hesaplanacak aşarın aynen yada mükellefin kabul etmesi kaydıyla para olarak tahsilini sağlayacaktı. Ancak, Kanun yürürlüğe girdiği günlerde Yunan taarruzu şiddetlenmiş ve sol kanat Türk Savunması kırılarak, ordu çember içinde kalma tehlikesi içinde bulunduğundan Sakarya'nın doğusuna çekilmeye başlamıştı. Bu suretle Afyon, Kütahya ve Eskişehir illerinin ürünleri Yunanlılar'ın eline geçmiş ve Türk Ordusu önemli bir finansman kaynağından yoksun kalmıştı. Yunan ordusu Sakarya Nehrinin doğusuna dayanmıştı. Bu dönemde çıkarılan gelir artırıcı kanunların en önemlisi 21 Temmuz 1921 tarih ve 139 sayılı Muafiyeti Askeriye Vergisi Hakkında Kanun'dur¹¹

Sakarya savaşının olağan gelirlerle karşılanamayacağı açıktır. Bu nedenle olağanüstü gelirlere ihtiyaç vardır. Doğrudan Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla kanun kuvvetinde emirlerle halktan mal şeklinde toplanması öngörülen bu gelirler **Tekalifi Milliye**'dir. Tekalifi Milliye Emirleri Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya Başkomutanlık görev ve yetkisinin verildiği tarih olan 5 Ağustos'u izleyen 7-8 Ağustos 1921 tarihlerinde çıkarılmıştır. Mustafa Kemal Paşa Kanun Kuvvetinde emirler verme yetkisini ilk kez Tekalifi Milliye Emirleri

¹¹ *Mali Kanunlar. C:I, s.46*

ile kullanmıştır. Emirler on ayrı konuyu kapsamaktadır. Bu emirlerle Türk Ulusunun, Anadolu'nun tüm kaynakları Milli Kurtuluş Savaşımız için harekete geçiriliyordu. Bu yönüyle Tekalifi Milliye Emirleri vergi kavramının çok ötesinde anlam ifade etmekte olup, maddi ve manevi varlığını ortaya koyarak çarpışmayı göze almış bir ulusun yarattığı özveriler bütünüdür. Bu kapsamda tekalif-i milliye emirleriyle altı tür yükümlülük getirilmiştir.¹²

Birinci tür emirler, mal şeklinde ödeme yükümlülüğü öngörmektedir. Her haneye belli bazı giyecek eşyaları verme yükümlülüğü veren 2 numaralı emir bu türe örnektir.

İkinci tür halk ve tüccarın elindeki temel gıda maddeleri ve ordunun ihtiyacı olan “mamül ve yarı mamül” maddelerin %% 40'ının devlete verilmesini öngörmekteydi. Bu emirler bir çeşit cebri iç borçlanma olarak nitelenebilir. Devlet bunların bedelini ödemeyi taahhüt etmiş ve savaş sonrasında da ödemiştir. Örnek, 4 sayılı emir numaralı emir bu türe örnektir.

Üçüncü tür yükümlülük bir tür hizmet vergisi olup, 5 sayılı emir buna örnektir. Bu emirle halkın elinde kalan taşıt araçlarıyla orduya ait malzeme istenen yere kadar taşınacaktı.

6 sayılı emrin örnek olarak gösterileceği dördüncü tür emirler ordunun giyimine ve beslenmesine yarayan bütün sahipsiz mallar ile ülkeyi terketmiş olanların mallarına devletçe el konulmasına ilişkindir.

7 sayılı emrin oluşturduğu beşinci tür emirler doğrudan bir el koyma niteliğinde olup, bu emirle, halkın elinde bulunan ve savaş için gerekli bütün silah ve cephanenin üçgün içinde teslimi istenerek, her türlü silah ve cephaneye el konulması öngörülmüştür.

Altıncı tür emirler, belli bir ücret karşılığında bazı sanatkarların ve imalathanelerin ordu ihtiyaçlarını karşılamak üzere çalıştırılmasına ilişkin bulunmaktadır. 9 sayılı emir buna örnek oluşturmaktadır.

Tekalif-i Milliye Emirleri, ilçelerde kurulan Tekalif-i Milliye Komisyonları tarafından uygulanmıştır. Üyelerinin hiçbir ücret

¹² Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk*, Cilt:II, s.615

almadan çalıştığı bu komisyonlar “Mahalli Müdaf-ı Hukuk” cemiyetleri temsilcileri, imamlar. Muhtarlar ve mahallin en büyük askeri amiri, malmüdürü gibi devlet memurlarına ilave olarak halk tarafından seçilen on üyeden oluşturuldular. Komisyonların üye ve memurlarından, en küçük bir ihmal ve görevini kötüye kullananların “vatana ihanet” suçlandırılıp cezalandırılması öngörülmüştür. Tekalif-i Milliye emirlerinin uygulanmasını sağlamak üzere İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur. Tekalif-i Milliye Emirleri yukarıda da değinildiği üzere Sakarya Meydan Savaşı öncesinde alınmıştır. Halkın tasarruflarına başvurma ve yeni vergilerin konulması imkanları da olmadığı için bu ölüm-kalım mücadelesinde Türk Ulusu kanını, canını terini Kurtuluş Savaşına kaynak olarak vermiştir. Bu sayede önemli miktarda mal ve hizmet kazanımıyla Sakarya Savaşı kazanılmış ve Ulus makus talihini yenmiştir.

1921 yılında yapılan İkinci İnönü Savaşı ve Kütahya-Eskişehir Savaşı hemen hemen bütçe olanaklarıyla yürütülmüşken Sakarya Meydan Muharebesi büyük ölçüde bütçe dışı finansman kaynaklarıyla kazanılmıştır.

Tekalif-i Milliye Emirlerinin bizzat yaratıcısı Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadelenin amacını ve Sakarya zaferinin önemini, vurgulayıcı bir anlatış tarzıyla anlatmaktadır. Tekalif-i Milliye'nin önemini anlatan beyannamenin ayrıntısına girmeyip yukarıda kısa özetiyle yetiniyoruz. Bu emirler 10,11,12 Ağustos 1921 tarihli Hakimiyet-i Milliye ve Kurtuluş Savaşında en fazla şehit ve gazi veren yerlerden biri olan Kastamonu'da yayımlanan Açıksöz gazetelerinde tam metin olarak yayınlanmıştır.¹³

Tekalif-i Milliye Emirleri Ordumuzun, her türlü olanaklara sahip, asker sayısı, silah ve mühimmat açısından kıyaslanamayacak ölçüde üstün ve İngiltere Hükümetince desteklenen düşman karşısında ne denli güç koşullar altında savaştığının açık göstergeleridir. Bu emirler savaşın ne pahasına olursa olsun kazanılması gerektiğini göstermektedir.

¹³ Kazım ÖZALP, *Milli Mücadele, 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayını C:I, s.190

Tekalif-i Milliye Emirleri içinde Atatürk'ün sözünü ettiği amacı sağlamaya yönelik olan iki sayılı emirdir. İki sayılı emir gereğince Anadolu'da bacası tüten, ocağı yanan her ev cephedekiler için bir çift çorap, bir bez, iç çamaşırı ve bir çift çadır hazırlayacaktı. Böylece, Türk Ordusu topluca bir mükellefiyeti yüklenmiş bulunuyordu. 22 gün gece ve gündüz süren çarpışmalar boyunca ordumuzun iâşe ve ikmal işleri son derece iyi yürütülmüştür. Tekalif-i Milliye Emirlerini "Ulusal Vergi Buyrukları" şeklinde ifade edebiliriz.

Tekalif-i Milli Emirleri başarı ile uygulanmış, halkın verdiği veya elkonulan ordu ihtiyacı mallar, yükümlü ulaşım kanallarıyla cepheye devamlı yetiştirilmiştir. Cephenin hemen gerisindeki ikmal kolları düzenle çalışmışlar askerin yiyeceğini ve suyunu, hayvanların saman ve arpasını mevzilere ulaştırmışlardır.

3. Büyük Taarruz ve Sonrası

Sakarya Meydan Muharebesi kazanılmıştır ancak henüz Kurtuluş Savaşı sonuçlanmamıştır. Düşman orduları Anadolu'dan çıkarılincaya kadar savaş devam edecektir. Bu nedenle Tekalif-i Milliye Emirlerinin uygulanmasına bir süre daha devam edilecektir.

Sakarya Savaşının son gününde genel seferberlik ilan edilmiş olup, bu atmosfer içinde ordunun moralinin yerinde olması, halkın Tekalif-i Milliye Emirleri ile tüm gücünü Savaşa hasretmesi, yapılacak taarruzun başarı göstergeleriydi. Artık taarruz sırası Türk Ordusunda idi.

Ordu genel seferberlik şartları altında Büyük Taarruza hazırlanmıştır. Büyük Taarruz dönemi de bir çok mali sıkıntılarla geçmiştir. Tüm bu sıkıntılara rağmen borçlanma yoluna gidilmemiş , ulusun özkaynaklarına başvurulmuştur. Büyük Millet Meclisi ve Hükümet yeni kaynaklar bulunmasının çaresizliği içindedir. Genel seferberliğin ilanı ile yüzbinlerce savaşçı silah altına alınmış, bunların yedirilmesi, giydirilmesi ve silahlandırılması için ek gelir kaynaklarına gerek duyulmuş ve mevcut bütçe olanakları ile bu giderleri karşılamak imkansız olduğundan ek gelir kaynaklarına başvurulmuştur. Ek gelir sağlamak amacıyla çıkarılan kanunların çoğu mevcut vergilerde gelir artırıcı değişiklikleri öngörmektedir.¹⁴

¹⁴ Maliye Bakanlığı, s.47-53

a) Mevcut Vergilerde Artış Öngören Düzenlemeler

Mevcut vergilerde artış öngören düzenlemeleri altı başlık altında inceleyebiliriz:

-Sigara kağıdı, kibrit ve kav kutularından alınan tüketim vergisine ait cezaların artırılması,

-Şeker, çay, kahve ve petrolden alınan tüketim vergisinin miktarının artırılması ve vergi kapsamının genişletilmesi,

-Sigara kağıdından alınan İstihlak Resminin artırılması.

-Kibrit İstihlak Resmine zam Yapılması.

-Konsolosluk Harçlarının(Şehbenderler rüsumu) artırılması.

-Para cezalarının artırılması.

b)Yeni Vergi Düzenlemeleri

Büyük Taarruz öncesinde mevcut vergilere miktar ve oran yönünden zam yapılmasının yanısıra yeni düzenlemeler yapılması da zorunlu görülmekteydi.

aa) Deniz Taşıtları Vergisi

15 Nisan 1923 tarih ve 216 sayılı Kanunla tüm yelkenli ve yelkensiz gemiler ile motor, mavna, kayık ve benzeri deniz taşıtları, müruriye resmi, vize resmi, şehriye resmi, tayfa tezkeresi ve senedi bahri olmak üzere beş ayrı vergilendirmeye tabi tutulmuştur.

bb)Askeri Ulaştırma Yükümlülüğü Kanunu

18 Nisan 1922 tarih ve 223 sayılı sözkonusu Kanun 1922 mali yılında uygulanmış süreli bir Kanun olup, Büyük Taarruz için hazırlanmakta olan ordunun en önemli ihtiyaçlarından birini karşılamak amacıyla hazırlanmıştır. Kanunla, Büyük taarruza hazırlık döneminde önemli miktarda gelir sağlanmıştır. Kanun, 1922 mali yılına ve bir defaya özgü olmak üzere askeri ulaştırma adı altında parasal yükümlülük öngörmektedir .Bu yükümlülük maktu ve nisbi parasal sınırlara bağlanmış ve diğer taraftan da ordunun parasız ulaştırma yaptırabileceği öngörülmüştür.

cc) Müecceliyeti Askeriye Vergisi

Müecceliyeti Askeriye Vergisi 2 Mayıs 1922 tarih ve 228 sayılı Kanun ile getirilmiştir.

Askerlik hizmeti yükümlülüğünde bulunanlar bu vergiye tabi tutulmuşlardır.

II. DIŞ YARDIMLAR

A) SOVYET YARDIMLARI

Kurtuluş Savaşının başlangıcında Türk Ulusu herhangi bir dış yardımdan yoksundu. Aslında bu savaş ulusun kendi öz kaynaklarıyla kazanıldığından dış yardım konusunda Büyük Millet Meclisi Hükümeti özellikle Galata Bankerlerinin ve çeşitli dış finansman çevrelerinin borç verme tekliflerini açıkça reddetmiştir.

Ancak, Kuvayi Milliye'nin başarıları ve Ankara'da Büyük Millet Meclisinin şekillenmesinden sonra Sovyet Rusya Hükümeti, Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile temas arayışına girmiştir.

Sovyet Rusya'nın Anadolu'da şekillenmeye başlayan yeni Türk Devletinden bazı niyet ve beklentileri söz konusu idi.

Her şeyden önce yeni Sovyet Rusya rejimi Birinci Dünya Savaşında Çarlık Rusya'sına karşı savaşılan devletlerce kuşatılmıştı. Rusya'da iç savaş olanca şiddetiyle sürüyordu. Anadolu direnişinin başarı kazanması yeni rejimin yaşama şansını artıracaktı.

Sivas Kongresinden sonra Rusların yardım olanaklarını araştırmak üzere Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Halil Paşa Sovyet Rusya'ya gitmiş ve Temmuz 1920'de yüzbin lira değerinde altınla Moskova'dan ayrılmıştır. Bu para yardımının yanısıra Sovyet Rusya yöneticileri silah ve cephane yardımını da ilke olarak kabul etmişlerdir. İlk silah ve cephane yardımı 1920 Eylül ayında 3387 adet tüfek, 3623 sandık cephane ve 3000 dolayında süngü olarak ulaştırılmıştı. Sovyet Rusya yöneticileri Moskova andlaşmasının imzalanmasından sonra yardım artırma kararı almışlar, İkinci İnönü Muharebesinin kazanılması üzerine de 30.000.altın ruble doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırılmıştır. Bu veriler ışığı altında Moskova andlaşmasından önce Sovyet Rusya Hükümetince yapılan

para yardımlarının 11 milyon altın ruble ve 100 bin lira değerindeki külçe altın olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu para yardımlarına ilave olarak silah ve cephane yardımı da yapılmıştır. Silah ve cephane yardımı, 37.912 adet tüfek, 324 adet ağır ve hafif makineli tüfek, 44.587 sandık mermi, 66 adet top ve 141.733 adet top mermisinden ibarettir.

Sovyet Rusya'dan alınan silah yardımları da Kurtuluş Savaşı açısından büyük önem taşımaktadır. Sovyet Rusya'dan alınan tüfekler Kurtuluş Savaşı boyunca sağlanan tüm tüfeklerin dörtte birini oluşturmaktadır. Makineli tüfeklerin dörtte biri, topların üçte biri Sovyetlerden sağlanmıştır. Ayrıca Sovyetlerden gelen tüfek mermisi sayısı, Kurtuluş Savaşında kullanılan mermilerin çok üzerindedir.¹⁵

B) FRANSIZ YARDIMLARI

Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Yunanistan'ı destekleyen ve yer yer Türkiye ile savaşıyan İngiltere, Fransa, İtalya gibi devletlerden ve yandaşları olan diğer batı devletlerinden yardım alınması sözkonusu olamazdı. Ancak batılı devletler içinde Türkiye ile ilk olumlu ilişkilere giren devlet Fransa olmuştur. Dolayısı ile Kurtuluş Savaşı döneminde yardım alınabilen tek batılı ülke de Fransa'dır¹⁶.

Ankara Hükümet'ini resmen ilk tanıyan batı devleti Fransa olmuş ve 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara'da Türk-Fransız Andlaşması imzalanmıştır. Fransızlar, Adana'yı terk ederken ellerinde bulunan silah, cephane ve diğer savaş araçlarının bir bölümünü bağış olarak bırakmışlardır. Araç ve gereçlerin diğer bölümü satın alınmıştır. Bağış ve satın alma yoluyla elde edilen savaş araçlarının miktarı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.¹⁷

¹⁵ Stefanos YERASİMOS, *Türk-Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden Milli Mücadeleye)*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s.635

¹⁶ Cihan Duru vd., *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, 1. Kitap, Mondrostan Cumhuriyeti'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, TİSA Matbaacılık San.T.Ltd.Ş. Ankara, 1982, s360

¹⁷ Cihan Duru vd., s361

Tablo 1.Fransız Bağışları ve Satınalmalar

Tüfek –Adet	Cinsi	Fişek -Sandık
4.484	Türk	574
3.865	Alman	-
10	Manlihar	-
-	Büyük Çaplı Mavzer	247
-	Gra	101
-	Schneider	577
-	Muhtelif	6
1.730	Büyük Çaplı Martin	-
10.089	TOPLAM	1.505
	Brege Tayyaresi*	10 Adet
	Hangar*	10Adet
	Yedek Motor*	4 Adet
	Telsiz İstasyonu*	3
	Telsiz İstasyonu*	3

*İşaretli olanlar satın alma, diğerleri bağıştır. Kaynak:Cihan Duru vd,Atatürk Dönemi Maliye Politikası, Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar,Tisa Matbaacılık San.Ltd.Ş.Ankara Nisan 1982, s.361

C) HİNT YARDIMLARI

Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Türklere yardım uzatanlar arasında Hint müslümanlarını da anmak gerekiyor. Burada sözü edilen Hint müslümanları uzun mücadelelerden sonra, 15 Ağustos 1947'de bağımsızlıklarını kazanarak Pakistan Devletini kurmuşlardır.

8-10 Temmuz 1921 tarihinde Karaçi'de 5.000 temsilcinin katılmasıyla "Hindistan Hilafet Konferansı" toplanmıştır. Konferans sonunda Hindistan'ın bağımsızlığı üzerine alınan kararlar yanı sıra Ankara Hükümetine yardım toplanması da öngörülmüştür.¹⁸ Hindistan Kongresinin kararına uygun bir görüş 1921 Temmuz'unda işbirliğinden kaçınma komitesi raporunda belirtildi.

1921 Eylül'ünde Gandhi, "Young India" gazetesinde, yazdığı "Sadakata karışmak" adlı bir makalede "Müslümanlar, İzmir'e ve Ankara Hükümetine yardım fonlarına yardım toplamalıdır demmiştir.¹⁹ Hint yardımlarının 500-600 bin lira olduğunu ve bunun 70 bin İngiliz

¹⁸ R.K.SİNHA, *Mustafa Kemal ve Mahatma Gandhi*, Milliyet Yayınları, 1972, s.118

¹⁹ SİNHA,s.118-119

liralık kısmının da Mart 1922 tarihinde gönderildiği belirtilmiştir. Diğer bir kaynağa göre Hint Müslümanlarının, gönderdikleri toplam yardım 125 bin İngiliz lirasıdır.²⁰

Oysa, Hindistan Hilafet Cemiyetince Türk Kızılayına yardım olmak amacıyla toplanan ve İtalya'da bulunan Cami(Baykart) Bey aracılığıyla Ankara'ya gelen yardım sadece 300 bin liradır. Hint Müslümanları bu amaçla Hilafet Cemiyetine bağışladığı daha fazla olduğu, fakat Türkiye'ye gelinceye kadar kayba uğradığı söylenmektedir. Ancak günümüzde bunu saptamak imkansızdır.²¹ Anılardaki ortak rakam gelen yardımın 500-600 bin lira dolayında, Maliye kayıtlarına geçmediği ve Mustafa Kemal Paşanın emrinde kaldığı yolundadır²². Hint yardımlarının Osmanlı Bankasında muhafaza edildiği ve savunma harcamalarında kullanıldığı Savunma Bakanı Kazım Özalp'ın anılarında da belirtilmektedir.²³

SONUÇ

Kurtuluş Savaşı çok sınırlı imkanlarla sürdürülmüştür. Bu dönemde savaş harcamalarının karşılanması için mevcut gelir kaynakları yanında yeni gelirlere ihtiyaç duyulmuş ve bu yönde düzenlemelere gidilmiştir. Yürürlükteki vergi yasalarına konulan hükümlerle bu vergiler artırılmış bunun yanında olağanüstü dönemlere özgü yeni vergi düzenlemelerine gidilmiştir.

Gelirlerin artırılması ve ordu ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Tekalifi Milliye Kararları alınmıştır. Türk Ulusu bu mücadelede bütün gücünü ortaya koymuş ve bağımsızlığına kavuşmuştur.

²⁰ Lord KINROSS, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Sander Yayınları, Beşinci Baskı, İstanbul, 1973, s.457

²¹S.SELEK, *Anadolu İhtilali*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976,s.141

²² Mustafa AYSAN, *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, İstanbul, 1970, s.52

²³ Kazım ÖZALP, *Milli Mücadele 1919-1922, C:1*,Türk Tarih Kurumu Yayınlarından Seri XVI Sayı 13,Ankara, 1971, s.213

YARARLANILAN KAYNAKLAR

ATATÜRK Kemal, *Nutuk, C:1-2*, Türk Tarihi Enstitüsü, 13ncü Baskı, İstanbul 1973

AYSAN Mustafa, *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, İstanbul, 1970

DURU Cihan ve Diğ., *Atatürk Dönemi Maliye Politikası, I.Kitap Mondrostan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar*, TİSA Matbaacılık San.Ltd.Ş., Ankara, Nisan,1982

İĞDEMİR Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969

KINROSS Lord, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Sander Yayınları, Beşinci Baskı, İstanbul 1973

KOCATÜRK Utkan, *Atatürk ve Devrim Kronolojisi*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1973

Mali Kanunlar, C:I

Maliye Bakanlığı, *Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı*, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayın No:1994727,Ankara, Aralık 1994

ÖZALP Kazım, *Milli Mücadele 1919-1922, C:1*,Türk Tarih Kurumu Yayınlarından Seri XVI Sayı 13,Ankara, 1971

SELEK Sebahattin, *Anadolu İhtilali*, 6.Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976

SİNHA R.K., *Mustafa Kemal ve Mahatma Gandhi*, Milliyet Yayınları , YERASİMOS Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri(Ekim Devriminden Milli Mücadeleye)*, Gözlem Yayınları, İstanbul,1979

ÜNLÜ Fikret, TIRAÇ Muzaffer, KÜKRER Zafer, *1920-1929 Bütçeleri*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayın No:19787190

KAMU HARCAMALARI-BÜTÇE AÇIKLARI İLİŞKİSİ

Öğr. Gör. Kamil GÜNGÖR*

ÖZET

Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde kamu harcamalarında bir artış olmuştur. Bu artışlar daha çok aktif maliye politikası ve kamu tercihi perspektifine yönelik politikaların bir sonucudur.

Bu politikalar çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunların en önemlilerinden bir tanesi Türkiye'nin de en önemli sorunlarından biri olan bütçe açıklarıdır.

İncelenen diğer bir konu ise, Türkiye'de 1982 Anayasası'nın kamu kesiminin aşırı büyümesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan bütçe açıkları üzerindeki rolünü incelemektir.

Bu çalışmada bu sorunların giderilmesine yönelik olarak kamu harcamalarının azaltılması ve piyasa ekonomisinin güçlenmesi için piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

Public expenditures have increased both in developed and developing countries especially since the World War II. These are the result of active both fiscal and populist policies.

Various problems have emerged due to these policies. One of the most important ones is budget deficit. This problem is also critical for Turkey.

One of the aims of this study is also to examine the role of the Constitution of 1982 on the excessive growth of public sector size and the impact of growth on budget deficits.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü.

It is suggested that in this study public expenditures ought to be decreased and the effect of government on the economy should be confined for the sake of market economy.

GİRİŞ

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hem gelişmiş ve hem de gelişmekte olan ülkelerde kamu harcamalarında belirgin bir artış görülmüştür. Bu artışlarla birlikte 1970'li yılların başından itibaren düşük büyüme hızı, prodüktivite düşüklüğü, enflasyon, işsizlik gibi ekonomik ve sosyal sorunlar kendini göstermeye başlamıştır. Üstelik mükelleflerin vergi yükü ve devletin de borç yükü gitgide artmıştır. Çünkü artan kamu harcamalarını vergileri artırmak borçlanma ve emisyon yoluyla karşılama geleneği daha da hız kazanmıştır. Daha çok Keynezyen iktisattan kaynaklandığı kabul edilen bu sorunlar, yeni teorilerin gelişmesine yol açmıştır. Bu teoriler daha çok klasik iktisat teorisinin günün koşullarına uygun olarak yorumlanmasından ibaretti.* Bir başka deyişle; devletin geleneksel fonksiyonlarına geri dönülmesi, küçük, etkin ve sınırlı devlet modelleri öngörülüyordu. (Moneterizm, Rasyonel Beklentiler Teorisi, Arz Yönlü İktisat, Kamu Tercihi Teorisi ve Anayasal İktisat ile Sosyal Piyasa Ekonomisi gibi.)

Çağdaş iktisadi (ya da mali) düşünceler olarak da adlandırılan bu teoriler, ekonomik düzenlemelerin yanı sıra siyasal karar alma mekanizmalarının da yetkilerinin sınırlandırılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Zira kamu gelirlerini toplama ve harcamaları yapma yetkisi siyasal karar alma mekanizmalarına aittir. Bu yüzden çağdaş iktisadi teorilerde genellikle siyasi otoritenin ekonomik yetkilerinin sınırlandırılması gerektiği öngörülmektedir.

Genellikle vergiler, ekonomi için en sağlıklı gelir kaynağı olarak kabul edilir. Türkiye'de vergi gelirlerinin kamusal harcamaları karşılayamadığı bilinmektedir. Yetersiz olan bu vergi gelirlerinin artırılması ve böylece bir kısır döngü haline gelen borç yükünün ve beraberindeki faiz yükünün azaltılması ve kamusal kaynakların sağlıklı hale getirilmesinin sağlanması gerekmektedir.

* Ancak yapısalcılar ve sosyal piyasa ekonomisi gibi devlet müdahalelerini öngören ve ekonomide devlete daha aktif rol veren görüşler de vardır.

Vergi yükünün daha adaletli ve dengeli dağılımı sağlanarak hafifletilmesi ve vergi kapasitesinin tam kullanımının elde edilmesi amacıyla verginin tabana yayılması gerekmektedir. Bir başka deyişle vergi yükünü az bir kesime yüksek bir oranla yüklemek yerine, yükü daha çok mükellefe dağıtarak her birinden daha az oran ve miktarda vergi alınarak verginin tabana yayılması kolaylaşabilecektir. Türkiye'de vergi yükünün GSMH'ye oranı OECD ve Avrupa ülkeleri ortalamasına yakın olmasına rağmen, (Türkiye'de % 29.0, OECD ortalaması % 38.4 ve OECD'ye üye Avrupa Ülkeleri'nde 39.7)¹ dağılım adil değildir.² Bunun kayıt altına alınamayan ve siyasi nedenlerle vergi dışı bırakılan kesimden kaynaklandığı bilinmektedir. Kayıt dışı ekonomi çok farklı şekillerde tahmin edilmektedir. Bu tahminler bazen kayıt altındaki ekonominin üç katına kadar çıkarılmaktadır. Ancak kayıt altındaki ekonominin en az yarısı kadar bir ekonominin kayıt dışında olduğu genellikle kabul edilir. Bu yüzden çeşitli sebeplerle kayıt altına alınamamış (ya da alınmamış) olan bu kaynaklara ulaşılması ve haksız rekabete yol açan, iyi niyetli mükellefleri zor durumda bırakıp vergi kaçırانları adeta koruyan düzenlemelerin önüne geçilmesi gerekmektedir.

I. KAMU HARCAMALARININ ARTIŞI VE DEVLET BÜTÇELERİNDEKİ MALİ DİSİPLİNSİZLİKLER

Bir ülkede var olmasını mutlak bir gereklilik olarak düşündüğümüz kamu kesimi ile ilgili asıl sorun büyüklüğünün ne olması gerektiği ile ilgilidir. Bu konudaki iktisadi görüşler devletin bir gereklilik olmadığını savunan görüşlerden (anarşist-libertarianist) ekonominin bir bütün olarak devletin kontrol ve denetiminde olması gerektiğini savunan (sosyalist-komünist) görüşlere kadar geniş bir yelpazede farklılık göstermektedir. Ancak gerek anarşist-libertarianist gerekse sosyalist görüş iki zıt uçta olup uygulama imkanları yoktur.³

¹ Oranlar, Salih TURHAN, *Vergi Teorisi ve Politikası*, Filiz Kitabevi, İstanbul: 1993 s. 437'deki tablodan yararlanılarak belirlenmiştir.

² Burada vergi yükünde belli bir düşüklük göze çarpmaktadır. Ancak bu düşüklüğü Türkiye'nin gelişmekte olan bir ülke olmasıyla açıklamak gerekmektedir.

³ Her ne kadar sosyalist görüş bir süre uygulama şansı yakalamışsa da insan tabiatına aykırı olması nedeniyle bütün baskı ve zorlamalara rağmen, yıkılıp gitmekten kurtulamamıştır.

Anarşist ve Sosyalist görüşün dışındaki diğer görüşler, devleti zorunlu ancak kötü kabul eden klasik iktisadi görüş ile devletin ekonomiye aktif müdahalesini ön gören sosyal refah devleti arasında yer alır.

Kamu harcamalarının artışında en belirgin rolü, kamu mal ve hizmetlerine olan talebin artışı, kamusal ve yarı kamusal mal ve hizmetlerin fiyatlarındaki değişimler, ekonomik süreç içerisinde kamusal mal ve hizmetlerin arz edilmesinde politik, bürokratik baskı gruplarının davranışları etkili olmuştur. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerle ilgili olarak Dünya Bankası tarafından yapılan ampirik çalışmalarda bu sonuca ulaşılmıştır⁴

Sorumsuz ve sınırsızca artan kamu harcamaları, makro ekonomik sorunları da beraberinde getirmektedir. Sürekli artan kamu harcamaları ister istemez vergi ve vergi dışı finansman kaynaklarının daha fazla kullanımını kaçınılmaz hale getirmektedir. Kamu harcamalarının finansmanında verginin aşırı kullanılması piyasa ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler yapar. Ağır vergi yükünün ekonomik birimlerin yatırım, tasarruf ve çalışma kararlarını olumsuz etkilemesi sonucu işsizlik ve ekonomide durgunluk ortaya çıkmaktadır. Artan harcamaların ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan bütçe açıklarının vergi dışı kaynaklarla finanse edilmesi ise rant ekonomisini özendirilmekte ve enflasyon sorununu gündeme getirmektedir.⁵

Bu sorunların üstesinden gelebilmek için son yıllarda kamu kesiminin ekonomi içindeki payının düşürülmesine yönelik çalışmalar gündeme gelmiştir. Bu çalışmalar daha çok özelleştirme veya kamusal mal ve hizmet niteliği olanların ihale yöntemiyle özel kesime devredilmesi şeklinde olmuştur. Özelleştirme yanında kamu harcamalarının azaltılması ve vergi indirimi uygulamalarına da gidilmektedir.⁶

⁴ Mustafa SAKAL, "Kamu Harcamalarının Hacminin Ölçülmesinin Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi," *DEÜ İİBF Dergisi*, 1997, cilt:12, sayı:1, s.112.

⁵ AKALIN, Güneri. "Anayasal İktisat ve Türkiye İçin Ekonomik Anayasa Önerisinin Değerlendirilmesi", *Vergi Dünyası*, Ocak 1997, s. 33.

⁶ SAKAL, 1997, s. 113.

James Buchanan aşırı büyüyen (excessive) devleti “Leviathan”⁷ olarak nitelendirmektedir. Buna göre devlet, seçmenlerin bilgisizliği, basit çoğunluk sistemindeki belirsizlikler ve seçilmişler arasındaki gizli anlaşmalar gibi sebeplerle, devleti genişletme arzusu vardır. Bunun için devletin vergileme ve borçlanma üzerindeki gücü anayasal bir sınırlama ile gerçekleştirilmelidir. Çünkü vatandaşlar devletten kendilerine ne kadar çok ekonomik hak verilmesini isterlerse devletin de ekonomiye müdahalesi o kadar çok artar ve fertlerin ekonomik ve hatta siyasi örgütlenmeleri kısıtlanır.⁸

Diğer önemli bir sorun bütçe açıklarıdır. Bütçe açığı, ödeneklerin toplamı ile gelirler arasındaki farktır. Eğer kesin hesap yapılmamışsa bütçe açığı tahmini açık olarak değerlendirilir. Bu fark genel bütçede borçlanma (ve emisyon) ile katma bütçeli idarelerde hazine yardımı ile kapatılır. Bütçe açıklarının ortaya çıkardığı etkiler kalıcıdır ve ciddi sorunlara yol açabilir. Önlem alınmakta ne kadar gecikilirse etkileri de o oranda kötüleşecektir.⁹

Günümüzde artan kamu harcamaları ve kayıt dışı ekonominin genişlemesi yanında bütçe açıklarının önemli bir nedeni de genel bütçelerde önce giderlerin belirlenmesi sonra da bu giderlere finansman aranmasıdır. Bu uygulamalar bütçe açıklarını git gide daha da büyütmektedir. Oysa ki önce gelirler tahmin edilse ve harcamalar da en zorunlusundan daha az zorunlusuna göre belirlense bütçe açıkları en azından bugünkü kadar büyümezdi. Nitekim yerel yönetimlerde uygulanan bu yöntem (gelire göre harcama yapma ve harcamaların belli bir limite sınırlandırılması; mesela personel ödeneklerinin bütçe gelirlerinin % 30'unu geçmemesi gibi) neticesinde yerel yönetimlerin, merkezi yönetimlere göre çok daha az gelirleri olmasına rağmen, bütçe açıkları onlar kadar yüksek değildir.

⁷ “Leviathan” esasen Tevrat'ta kötülüğü temsil eden bir su canavarının adı olarak geçmektedir. Bu kavram 1651 yılında Thomas Hobbes'in ünlü “Leviathan” adını taşıyan eseri ile egemen bir devleti ifade etmek için kullanılmıştır. Yazarlar ise bu kavramı aşırı ölçüde genişlemiş kamu sektörü faaliyetleri ve bunun tehlikelerine işaret etmek için kullanmışlardır.

⁸ Coşkun Can AKTAN. *Çağdaş Liberal Düşünce de Politik İktisat*, Takav Mat., Ankara,; 1994, s. 71.

⁹ Tülay EVGİN, *Türkiye'de Konsolide Bütçe Uygulamaları Genel Değerlendirilmesi (1980-1997)*, TC Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı. 1997, s 54.

II. ENFLASYON-BÜTÇE AÇIĞI- BORÇLANMA İLİŞKİSİ

Enflasyonla bütçe açıklarının ilişkisi kesin bir şekilde ispatlanamamıştır.* Ancak her iki sorunun genellikle (özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde) bir arada bulunduğu bir gerçektir. ABD gibi bütçe açığı yüksek olup da enflasyonun düşük olduğu ülkeler de vardır. Ancak önemli olan bütçe açığının rakamsal değeri değil, daha ziyade bu açığın bütçe gelirlerine, GSYİH veya GSMH vs'ye oranıdır. Ayrıca gelişmiş ülkelerde bütçe açığı olmasına rağmen enflasyonun düşük olması daha çok bu ülkelerin ekonomilerinde yapısal sorun olmaması ve sağlam, kökleşmiş ekonomik altyapıya bağlamak gerekmektedir.

Bütçe açıklarının finansmanında, ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, en çok baş vurulan yöntem, iç borçlanmadır. Hükümetler iç borçlanmaya hem enflasyonla mücadele (Keynezyen maliye politikası) hem de dış borçlanmaya bir alternatif olarak baş vurmalarına rağmen, aslında iç borçlanma kendisiyle mücadele edilen enflasyon başta olmak üzere bazı tehlikeleri beraberinde getirir. Faiz oranlarının yükselmesi, bankaların verebilecekleri kredilerin azalması, reel ekonomiden kaçış, crowding out etkisi bunlardan birkaç tanesidir.¹⁰

İç borçlanma hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin sorunudur. Son otuz yılı aşan bir süredir kamu borçlarının GSMH'ye oranı bir çok sanayileşmiş ülkede belirli bir şekilde büyümüştür. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere bazı örneklerde bu oran % 100'ü aşmıştır (Örneğin 1994 yılı için Belçika; % 135.0, Yunanistan; % 119.0, İtalya; % 123.9/ GSMH'dir). Borç oranındaki bu hızlı çıkışa paralel olarak kamu kesimi borcunun büyümesine etki eden faktörlerde dramatik bir değişiklik olmuştur. Yirmi yıl önce bütçe açıkları ve borçlanmada temel faktör mal ve hizmetlerin alınması iken

*Bu ilişkinin varlığı çeşitli bilimsel çalışmalarda ortaya konmuştur. Ancak aksi durumların var olması bu ilişkinin bir paralellik arz ettiği hususunda şüpheleri de beraberinde getirmektedir. Nitekim yakın zamana kadar çok büyük bütçe açıklarına sahip olan ABD'de enflasyon bu açıklarla paralel değildi.

¹⁰ Sinan SÖNMEZ, "Bütçe Açığının Finansmanı ve Enflasyon," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 21(4), 1994, s. 586.

bugün bu temel rolü transferler oynar. Seçmenlerle ilgili geniş popülaritesi nedeniyle kesilmesi güç olan transferler, mali düzenleme sürecini sınırsız bir şekilde komplike hale getirmiştir. Aşağıdaki tabloda bazı gelişmiş ülkelerdeki toplam borç /GSMH oranı görülmektedir.¹¹

Bazı Gelişmiş Ülkelerde Toplam borç/GSMH Oranı

Ülkeler/Yıllar	1965	1975	1990	1994
Avustralya	-	-	23.5	36.1
Avusturya	19.4	23.9	58.3	65.7
Belçika	67.5	61.1	128.5	135.0
Kanada	58.8	43.1	73.1	95.6
Danimarka	11.3	11.9	68.0	81.1
Finlandiya	17.7	8.6	16.8	62.3
Fransa	53.1*	41.1	43.4	54.7
Almanya	17.3	25.1	43.4	51.5
Yunanistan	14.1	22.4	77.7	119.0
İrlanda	-	64.4	97.4	92.3
İtalya	35.4	60.4	106.4	123.9
Japonya	0.0	22.4	66.0	75.6
Hollanda	52.2	41.4	78.8	79.1
Norveç	47.0*	44.7	32.5	43.5
Portekiz	-	-	68.6	70.5
İspanya	-	-	50.3	68.2
İsviçre	30.5	29.5	44.3	79.5
İngiltere	81.8*	63.7	39.3	54.5
ABD	52.1	42.7	55.7	63.0

*1970

Kaynak: IMF Survey, (1996), A Puplication of the International Monetary Fund, October, s. 546.

Güneydoğu Asya Ülkeleri enflasyonist baskıyı düşürmek için kamu kesimi açıklarını, iç borç stokunun GSMH'ye veya GSYİH'ye oranını azaltmışlar ve bunda başarılı da olmuşlardır. Latin Amerika ülkeleri ise doksanlı yılların başından yaygın bir özelleştirme programı ile uygulamaya koyduğu anti-sosyal nitelikteki iktisat

¹¹ IMF Survey, (1996), A Puplication of the International Monetary Fund, October, s. 546.

politikası ile kamu açıklarını daraltmış ve enflasyonist baskıyı azaltmıştır.

İç borçlanmanın sınırlandırılması gerekliliği oluşturulan modellerde açıkça ortaya konmaktadır. Örneğin Blanchard-Chouraque modeline göre, uzun vadede kabul edilebilir borçlanma hedefine ulaşabilmek için OECD Ülkelerini 1994 yılında kamu harcamalarının GSYİH'ye oranının % 1 veya 1.5 oranına düşürmeleri ve bu uygulamayı kırk yıl boyunca sürdürmeleri gerekir.¹²

III. TÜRKİYE'DE KAMU KESİMİNİN BÜYÜMESİNDE 1982 ANAYASASININ ROLÜ, BÜTÇE AÇIKLARI VE ENFLASYON

1982 Anayasası devletçi nitelikte bir anayasadır. Zira bu anayasada kamulaştırma (m. 46), devletleştirme (m. 47), planlama (m. 166), piyasaların denetimi ve dış ticaretin düzenlenmesi (m. 167) gibi piyasaya müdahaleyi ön gören hükümler olmasına rağmen, piyasanın serbestleşmesine yönelik hüküm yoktur. Ancak 57. Hükümet global bir uygulama ve evrensel bir gerçeklik olan özelleştirmeyi muhalefetin de desteğine alarak anayasaya koydurmayı başarmıştır. Böylece özelleştirme uygulamaları kendisine anayasal bir dayanak bulmuştur. Bu düzenleme ile özelleştirme uygulamalarında Anayasa Mahkemesi'nden geri dönmelerin azalacağı ümit edilmektedir.

Bunların dışında 161-165. maddeler mali hükümlerle ilgilidir ve bütçe ile ilgili düzenlemelere ayrıntılı yer vermiştir. Ancak bütçe açığı, kamu gelirlerinin veya giderlerinin sınırlandırılması gibi düzenlemelere rastlamak mümkün değildir.

168-173. maddeler tabii servetlerin ve kaynakların aranması ve işletilmesi (m.168), ormanlar ve orman köylüsünün korunması (m.169-170), kooperatifçiliğin geliştirilmesi (m.171), tüketiciler (m.172) ile esnaf ve sanatkarların korunması (m.173) hakkındadır. Ancak bunların bir kısmında gereksiz detaylara girilmiş ve aslında yasa ile düzenlenebilecek bir kısım hükümler anayasada yer almıştır. Bu hükümler hükümetlerin hareket kabiliyetini sınırlandırmakta ve anayasalarda yer alması nedeniyle değiştirilmesi de zor olduğundan gelişmelerin gerisinde kalabilmektedir. Ayrıca her şeyin bu kadar

¹² SÖNMEZ, 586.

teminat altına alınması devletten beklentileri artırmakta ve artık geçerliliğini yitirmiş ve yozlaşmış olan “devlet baba” uygulamaları kişileri pasifize etmektedir.

Bu yüzden anayasada yer alan kamulaştırma ve devletleştirme gibi piyasa ekonomisini sınırlandıran hükümler ortadan kaldırılmalıdır. Bu çerçevede KİT'lerle ilgili düzenlemeler ve devletin piyasaları denetimini ön gören hükümlerde ilga edilmelidir. Bunlarla ilgili hükümler piyasa ekonomisinin kuralları ile uyumlu hale getirilmelidir¹³.

1982 Anayasası'nın kamu kesimi ağırlıklı planlı karma ekonomi yapısından yeni reformlarla serbest piyasa ekonomisine kaydırılması ve daha sonra da bu yeni oluşturulan gerçek piyasa ekonomisinin devlete karşı ekonomik ve mali anayasa önlemleri ile güvence altına alınması gerekir.¹⁴

Türkiye'de gelirlerin önce tahmin edilmesi ve bütçe açığının ne kadar ve hangi hallerde olabileceği anayasal teminat altına alınırsa mevcut kaynaklar daha etkin kullanılabilir. Nitekim "ayağını yorganına göre uzat" ata sözü aslında bizim düşüncemizi özet niteliğinde ifade etmektedir. Zaten kişisel bütçelerimizde de çoğunlukla bu yöntemi uygular ve borçlanma yoluna zorunlu olmadıkça başvurmayız. Benzer uygulama devlet için neden mümkün olmasın?¹⁵

Daha fazla beklemek sorunun çözümünü daha fazla zorlaştırmak demektir. Dolayısıyla bir program dahilinde bütçe açıklarının makul bir düzeye (mesela AB'nin öngördüğü oran olan %3/GSYİH) çekilmesi artık bir zorunluluktur. Öte yandan bütçe açıklarını azaltmak harcamaların bütçe dışına kaydırılmasıyla çözülemez. Sadece sorun bir süre gizlenmiş olur. Bir başka deyişle bütçe dışı fon uygulamaları aslında bir yasal yanıltmadan başka bir

¹³ Güneri AKALIN, *Ekonomik Anayasa Paneli*, TİSK Yayını, Hilton Oteli, Ankara: 1996, s. 9.

¹⁴ Güneri AKALIN, “Vergi Reformu, Piyasa Ekonomisi ve İktisadi Durgunluk,” *İşveren*, Ağustos 1998, s. 11.

¹⁵ C. Can AKTAN, “Mali Sorumluluk Ahlakı ve Denk Bütçe”, *Vergi Dünyası*, Haziran 1998, s. 10.

şey değildir.

Devlet bütçesini mali disipline kavuşturulması önemli bir gerekliliktir. Bu sebeple bütçe dışı fonlar bütçe ile ilişkilendirilerek kullanılmalı, bütçe açıklarının hiç değilse orta ve uzun dönemde azaltılmasını ve ortadan kaldırılmasını ön görecektir "bütçe denklığı" ilkesi ile her yıl bütçe açığının bütçe ödenek toplamının belirli yüzdesini aşamayacağı hükmü getirilmelidir.¹⁶

Bütçe açıkları önemli oranda iç borçlanma ile karşılanmaktadır. Bu ise yıldan yıla bütçeden faiz ödemelerine ayrılan payı artırmaktadır. Son yıllarda Türkiye’de tartışılan en önemli konulardan birisi de budur. Aşağıdaki tablo bu tartışmanın yoğunluğunun nedenleri hakkında ip uçları vermektedir.

Bazı Yıllara Ait Bütçe Kalemi Karşılaştırması

Yıllar	1996	1997	1998
Giderler	3,961	8,052	15,500 ¹⁷
Personel	974	2,100	3,870
Yatırım	255	600	960
Faiz Ödemeleri	1,500	2,291	6,190
Sosyal Güvenlik	335	780	1,426
Diğer	500	1,591	1,714

Buna göre 1996 yılında toplam, 3.961 katrilyonluk bütçe giderlerinin 974 trilyon TL’sinin, yani % 24.6’sının devlette çalışan sivil ve asker tüm memur ve işçilere ödenen ücretleri gösterir.

335 Trilyonunda yani bütçenin % 8 ‘inin Emekli Sandığından, Sosyal Sigortalar Kurumundan ve bağ-Kur ‘dan emekli maaşı alan milyonlarca insanın bütçeden aldığı payı gösterir.

Çalışan memur ve emeklilerin tümünün 1996 bütçesinden aldıkları para 1 katrilyon 309 trilyon olup bütçenin yaklaşık % 33’üdür.

¹⁶ Aytaç EKER, "Anayasal İktisat Açısından 1982 T.C. Anayasası", *Ekonomik Anayasa Sempozyumu*, Takav Mat., Ankara: 1992, s. 42.

¹⁷ Para birimleri trilyon TL

Keza tabloda görülen yatırımlar ise devletin okul, hastane, sağlık ocağı, yol, su, elektrik her türlü devlet binaları yapımı (lojman, afet evleri, karakol) için ayrılan para ise sadece 255 trilyon lira olup bütçenin ancak % 6'sıdır.

Tablonun 1997 yılı kalemlerine baktığımızda ; personel ile sosyal güvenlik harcamaları toplamı 2.880 katrilyon olup bütçenin %26'sı iken, faiz giderleri 2.291 katrilyon olup bütçenin %28.4'üdür. Burada faiz ödemelerinin bütçe kalemleri içindeki payının azaldığı görülmektedir.

1998 yılı bütçesinde ise bu iki kesime yani memur ile her türlü emekliye ayrılan para tutarı 4.9 katrilyon bütçenin %33'ü iken faize giden para miktarı 5.9 katrilyondur. Yani bütçenin %40'ı 1997 yılı ile kıyasladığımızda arada 12 puanlık bir artış açıkça görülmektedir.

En önemli ve en sağlıklı kamu geliri kabul edilen vergilerin ödenen faiz ile bir karşılaştırması yapıldığında giderek bir yükselme olduğu dikkati çekmektedir. Vergi gelirleri ve faiz ödemelerine oranı ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Vergi-Faiz İlişkisi

Yıllar	1996	1997	1998
Vergi Gelirleri	2,245	4,550	9,350 ¹⁸
Faiz	1,500	2,291	6,190

Tabloda da görüldüğü gibi vergilerimizin 1996 'da % 66.8'i, 1997'de % 50'si, 1998 'de % 66.2'si faiz ödemelerine gidiyor. Yani fakir, zengin demeden bütün halkımızın alın terinden kazancından alınan vergilerin büyük bir bölümü, 500 aileyi geçmeyen rant kesimine aktarılıyor. Burada yine dikkat edilecek nokta, 1997 yılında toplana vergilerin diğer yıllara nazaran ne kadar aşağılara çekildiğidir.

Bu trendler beraberinde enflasyonu ve buna bağlı sonuçları getirmektedir. Planlı dönemin başlarından itibaren enflasyon oranındaki dalgalanmalar incelendiğinde 1963-1970 döneminde yüzde 5, yetmişli yıllarda yüzde 20 (77-80 kriz dönemi hariç) 1981-1987 dönemi yüzde 36, 1988-1992 yüzde 62 ve sonraki yıllarda daha da

¹⁸ Para birimleri trilyon TL.

yükselmiş ve nihayet 5 Nisan Kararlarından sonra yüzde 149.9 ile Cumhuriyet döneminin en yüksek düzeyine çıkmıştır.

Türkiye'deki gelişmeler incelendiğinde genel olarak borç stoku ile enflasyon oranının paralel gittiği görülür. Çünkü borç faizleri bütçe üzerinde önemli bir baskı yapar. Ayrıca Türkiye'deki iç borçların son yıllardaki yapısı genel olarak kısa vadeli ve yüksek faizlidir. Bu çerçevede 1984 yılında kamu açığı/GSMH yüzde 8.5 iken, bu oran 1986'da 5.3 1988'de 3.6, 1990'da 4.2 1991'de 7.4 ve 1992'de 5.6 olarak gerçekleşmiştir.¹⁹

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüzde bir ülke ekonomisini dünya ekonomisinden ayrı ve bağımsız düşünmek mümkün değildir. Teknolojik gelişmelere paralel olarak iletişim alanında kaydedilen yenilikler, koskoca dünyayı adeta küçük bir köy haline getirmiştir. Ülkeler arasındaki ekonomi ve ticari ilişkiler, o ülkelerin siyasi sınırlarını aşmıştır. Artık bugün kapalı bir ekonomi düşünmek mümkün değildir. Bir ülke ekonomisi başka ülke ekonomileriyle ilişki ve işbirliğine girdiği oranda gelişebilmekte ve rekabette öne geçebilmektedir.

Açılış konuşmasını Atatürk'ün yaptığı I. İzmir İktisat Kongresinde (1924), ekonomik sistem tercihi açıkça ortaya konulmuştur. Ticaret, sanayi, tarım ve işçi kesimlerinin temsilcilerinin katıldığı bu Kongrede, özel mülkiyete dayalı, hür teşebbüs ve özel sektör öncülüğünde bir iktisadi kalkınma politikası benimsenmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında bu doğrultuda ekonomik sistem dengede tutulmaya çalışılırken 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ortaya çıkınca, hem bunalıma tepki olarak hem de özel sektörün yetersiz kalması nedeniyle devletçi politikalar ağırlık kazanmaya başlamıştır. Ancak İzmir İktisat Kongresinin ön görmediği şekilde, kapitalizme ve kollektivizme benzemeyen "karma ekonomik sistem" sınırları içinde kalınmıştır.

Türkiye'de karma ekonomik sistem benimsenirken, uygulamada, bir yandan faiz ve enflasyon gibi daha çok kapitalist sistemlerde görülen sorunlar ile; diğer yandan kollektif sistemlerde

¹⁹ SÖNMEZ, ss. 587-592.

daha çok yaşanan KİT'lerde verimsizlik, karsızlık (zarar) ve kalite düşüklüğü gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Bu noktada Türkiye, hem serbest piyasa ekonomisine daha fazla ağırlık vermeye başlamış; hem de, KİT'lerin özelleştirilmesi suretiyle ekonomide verimliliği artırmaya ve kaliteyi yükseltmeye çalışmıştır.

Türkiye, 1980'li yıllardan itibaren serbest piyasa ekonomisi benimsemiştir. Bunu yaparken gerek sosyal ve siyasal yapıda, gerekse ekonomik yapıda önemli düzenlemelere gidilmiştir. Ancak Devlet Planlama Teşkilatının iç ve dış ekonomik ilişkilerde ağırlığını hala hissettirmesi, Türkiye'nin içeride ve dışarıdaki imajını, özel sektör ve hür teşebbüse dayalı serbest piyasa ekonomisi şeklinde değil, merkezi planlamaya dayalı kollektif ekonomik sistem olarak yansıtılmaktadır.

21. Yüzyıla girmiş bulunduğumuz bu günlerde ülkemizde hala sürekli ve yüksek enflasyon, yüksek faizle kısa vadeli borçlanma, yüksek bütçe açıkları, bütçeden yatırıma yönelik olmayan (faiz ve transferler gibi) ödenekler, düşük gelir seviyesi, adaletsiz gelir dağılımı yüksek oranda vergiler, ekonomik kaynakların israfı, düşük verimlilik, altyapı eksikliği, yüksek oranda işsizlik, ekonominin kötü yönetimi, kayıt dışı ekonomi, enerji yetersizliği, düşük teknoloji ve devletin önemli ölçüde ekonomiye müdahalesi gibi bugün hala devam etmekte olan ekonomik sorunlar isabetli teşhis edilip çözüme kavuşturulmadan Türkiye ekonomisinin yapay ve geçici tedbirlerle yeniden yapılandırılması çok zor görünmektedir.

Az gelişmiş ülkelerde kamu harcamalarının artışı geniş ölçüde bir çok hizmetin devlet tarafından yapılmasından ortaya çıkarken,²⁰ gelişmiş ülkelerde ekonomik ve sosyal politikaların daha çok kamusal refahın sağlanmasına (sosyal refah devleti uygulamaları) yönelik olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Kamu harcamalarının azaltılması ve devletin küçük ve etkin hale gelmesi neticesinde özel sektöre devredilen kaynaklar daha verimli kullanılabilir, küçülen devletin personel ihtiyacı da azalacak ve böylece Parlamento bir iş bulma kurumu olmaktan kurtularak asli fonksiyonu olan yasama görevini yerine

²⁰ AGÜ'lerde devlet müdahalesi gelişmiş ülkelere göre daha zorunludur. Çünkü bu ülkelerde genel bir alt yapı sorunu söz konusudur.

getirebilecektir. Bu durumun, yine Türkiye'nin önemli bir sorunu olan, siyasi istikrarsızlığın çözülmesine dolaylı bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Öte yandan kamu harcamalarının azaltılması neticesinde bütçe disiplini sağlanacak ve globalleşen dünyada devlet, üretimi özel sektöre devredecek ve Türkiye 2000'li yılları yakalama şansını elde edecektir.

Ekonomik özgürlüklerin yeterince sağlandığı bir piyasa yapısına da ihtiyaç vardır. Bu ekonomik düzenlemelerin yanı sıra siyasal karar alma mekanizmalarının da kendi haline bırakılmaması gerekir. Zira kamu gelirlerini toplama ve harcamaları yapma yetkisi siyasal organlara aittir. Dolayısıyla bu yetkilerin sınırlandırılması gerekmektedir.

Ayrıca özel mülkiyetin dokunulmazlığı sözleşme özgürlüğü ve daha da önemlisi teşebbüs özgürlüğünün önündeki engeller kaldırılmalı ve değişik gerekçelerle bu özgürlükler sınırlandırılmamalıdır.

Devletin piyasa ekonomisi ile ilgili olarak mübadeleye, fiyatlara ve rekabete müdahale etmemesi gerekir. Ancak devlet, piyasa ekonomisinin bu temel örgütlerini güçlendirici düzenlemeler yapmalıdır. Çünkü fiyatlar; mübadele özgürlüğü, rekabet ve serbest piyasa ekonomisinin özünü oluşturur.

Kısacası devletin mali yetkilerinde bir sınırlandırmaya gidilmelidir. Çünkü devlet harcamalarında iflas etme, konu-komşuya rezil olma gibi durumlar yoktur. Kısacası devlet yönetiminde mali sorumsuzluk ve bunun sonucu olarak da açık bütçe söz konusudur.²¹

²¹ Coşkun Can AKTAN. "Değişim ve Türkiye'de Devlet Reformu", *İşveren* Haziran 1998, s. 12.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Güneri. *Ekonomik Anayasa Paneli*, TİSK Yayını, Hilton Oteli, Ankara: 1996.
- AKALIN, Güneri. Vergi Reformu, Piyasa Ekonomisi ve İktisadi Durgunluk, *İşveren*, Ağustos 1998.
- AKALIN, Güneri. Anayasal İktisat ve Türkiye İçin Ekonomik Anayasa Önerisinin Değerlendirilmesi, *Vergi Dünyası*, Ocak 1997.
- AKTAN, Coşkun Can. Anayasal İktisadın Felsefi ve Teorik Temelleri, *Ekonomik Anayasa Sempozyumu*, Takav Mat., Ankara:1992.
- AKTAN, Coşkun Can. *Çağdaş Liberal Düşüncede Politik İktisat*, Takav Mat., Ankara: 1994.
- AKTAN, Coşkun Can, Değişim ve Türkiye'de Devlet Reformu, *İşveren* Haziran 1998.
- AKTAN, C. Can. Mali Sorumluluk Ahlakı ve Denk Bütçe, *Vergi Dünyası*, Haziran 1998.
- EVGİN, Tülay. *Türkiye'de Konsolide Bütçe Uygulamaları Genel Değerlendirilmesi (1980-1997)*, TC Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, 1997.
- EKER, Aytaç. Anayasal İktisat Açısından 1982 T.C. Anayasası, *Ekonomik Anayasa Sempozyumu*, Takav Mat, Ankara, 1992.
- IMF Survey. A Publication of the international Monetary Fund, October, 1996.
- IMF Survey. Bütçe Yöntemleri ve Kurumlarının Bütçe Sonuçlarına Etkisi, Çev: Kamil GÜNGÖR, *DE Ü İİBF Dergisi*, cilt 13. Sayı: 1, yıl: 1998.
- SAKAL, Mustafa. Kamu Harcamalarının Hacminin Ölçülmesinin Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi, *DEÜ İİBF Dergisi*, cilt:12, sayı:1, yıl 1997.
- SÖNMEZ, Sinan. Bütçe Açığının Finansmanı ve Enflasyon, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, yıl: 1994, 21(4).
- TURHAN, Salih, *Vergi Teorisi ve Politikası*, Filiz Kitabevi, İstanbul: 1993

TÜRKİYE'DE KONSOLİDE BÜTÇE HARCAMALARININ EKONOMİK AYRIM AÇISINDAN GELİŞİMİ :1987-1998

Araş. Gör. Harun CANSIZ*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de kamu harcamalarının ekonomik ayırım açısından gelişimini incelemektir. Genel olarak, kamu harcamaları hükümetlerin hedeflerine ulaşmak için kullandığı araçlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Türkiye'de 1987-1998 dönemindeki kamu harcamalarının gelişimi ile ilgili olarak, ekonomik açıdan kamu harcamaları bileşiminin Gayri Safi Milli Hasıla ve toplam Kamu Harcamalarına oranları ele alınarak incelenmiştir.

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine of public expenditures in Turkey within an economical perspective. Generally speaking, public expenditures are one of the means at the governments' disposal to reach at their economic goals. As regards the development of public expenditures in Turkey; the rational develepment of the public expenditures is examined by taking into account the rate of the components of them to the Gross National Product and to the total public expenditures between 1987-1998.

GİRİŞ

Bu makalede, Türkiye'de konsolide bütçe kamu harcamalarının 1987-1998 dönemindeki gelişimi incelenmeye çalışılacaktır. Bu nedenle önce harcamaların tanım ve tasnifi yapılacak daha sonra da harcamalardaki yıllar itibariyle gelişim incelenecektir. Konsolide bütçe harcamalarının gelişimi incelenirken personel, diğer cari, yatırım, transfer ve faiz ödemeleri olarak bölümlenmeye gidilmiştir.

I-KONSOLİDE BÜTÇE HARCAMALARININ GELİŞİMİ

Türkiye'de 1987-1998 dönemine ilişkin konsolide bütçe harcamaları Tablo 1'de nominal ve reel olarak görünmektedir.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Maliye Bölümü.

İncelenen on iki yıllık dönemde konsolide bütçe harcamalarının nominal olarak arttığı dikkati çekmektedir. Ancak 1994 ve 1995 yıllarında reel olarak azalmıştır. İlgili tabloda konsolide bütçe harcamalarının GSMH'ya oranı ve TÜFE kullanılarak elde edilen reel konsolide bütçe harcamalarının arttığı görülmektedir.

Konsolide bütçe harcamalarının artışına yol açan nedenler; genel ve katma bütçeli idare sayısındaki artış, konut edindirme yardımı, tasarrufu teşvik uygulaması ücretlilere vergi iadesi uygulaması, fonların önemli bir kısmının 1993 yılında bütçe içerisine alınması olarak sıralanabilir¹. Bu tespitler bize ilgili dönemde devletin ekonomideki payının ve kamu müdahalesinin arttığını göstermektedir.

Tablo 1: Kamu Harcamaları Ve Gayri Safi Milli Hasılanın Nominal Ve Reel Gelişimi

Mali Yıl	TÜFE*	Gayri Safi Milli Hasıla (Milyar TL)		Konsolide Bütçe Harcamaları (Milyar TL)	
		Nominal	Reel	Nominal	Reel
1987	100,0	75019	75019,00	13481	13481,0
1988	173,7	129175	74366,72	23133	13317,7
1989	283,6	230370	81230,61	39860	14055,00
1990	454,6	397178	87368,68	68355	15036,30
1991	754,5	634393	84081,25	132401	17548,18
1992	1283,1	1103605	86010,83	225398	17566,67
1993	2131,2	1997323	93718,23	490438	23012,29
1994	4395,9	3887903	88443,85	902454	20529,45
1995	8511,7	7854887	92283,41	1724194	20256,75
1996	15270,6	14978067	98084,34	3961308	25940,75
1997	28249,4	29393262	104049,20	8050252	28497,07
1998	51868,4	530128009	102206,40	15614441	30103,96

TÜFE : Tüketici Fiyat Endeksi

Kaynak: DİE, 1995 Türkiye İstatistik Yıllığı, Sayfa 595; DİE 1998 Türkiye İstatistik Yıllığı Sayfa 567;1992 Mali Yılları Bütçe Gerekçesi Sayfa 28 ve <http://muhasebat.gov.tr/mbulten>

Tablo 2 de Konsolide bütçe harcamalarının GSMH' ya göre oransal

¹ Erdoğan ÖNER, "Türkiye'de Bütçe Harcamalarının Genel Bir Değerlendirmesi", Türkiye IX. Maliye Eğitim Sempozyumuna Sunulan Tebliğ, 6-8 Mayıs 1993, Silifke-Mersin, s. 234.

gelişimi reel ve nominal değerlerle görülmektedir. 1987 yılında Konsolide bütçe harcamaları nominal ve reel olarak GSMH'nın % 17,9 a eşittir. İlgili dönemde yaklaşık % 11'lik bir artışla 1998 yılında bu oran % 29'lar düzeyine yükselmiştir.

Tablo 2- Konsolide Bütçe Harcamalarının Oransal Gelişimi (%)

<i>Mali Yıl</i>	<i>Konsolide Bütçe Harcamaları / GSMH*</i>	
	<i>Nominal</i>	<i>Reel</i>
1987	17,9	17,9
1988	17,9	17,9
1989	17,3	17,3
1990	17,2	19,7
1991	20,8	24,8
1992	20,4	23,7
1993	24,5	26,2
1994	23,2	26,2
1995	21,9	23,8
1996	26,4	27,0
1997	27,3	26,3
1998	29,4	28,8

*GSMH: Gayri safi milli hasıla

Kaynak:, age 1995 s.595; age.1998 s.567; age1992 s.28 ve ag.web sayfası

Konsolide bütçe harcamalarının ekonomideki payının devamlı artışı genel ekonomide ciddi sorunlara yol açmıştır. Özellikle harcamaların büyümesinden kaynaklanan bütçe açıklarının artması merkezi hükümeti büyük mali problemlerle karşı karşıya bırakmıştır. Mali yılbaşı itibariyle bütçelerin görünüşte bir denklik içerisinde olmasına rağmen yıl içerisinde büyük ölçüde bütçe açıkları iç ve dış borçlanma ile finanse edilmektedir. Bu durum ise konsolide bütçe harcamaları üzerinde dolaylı bir etki oluşturmaktadır. Bu etki daha çok transfer harcamaları üzerinde görülmekte ve transfer harcamalarının büyük bir bölümü borçlanma faiz ödemelerine gitmektedir. Neticede bu etkiler ekonomik, sosyal ve siyasi istikrarsızlığa yol açabilmektedir².

Kamu harcamalarının genel ekonomi üzerindeki etkisini açıkça görebilmek, sağlıklı ve dengeli bir bütçe politikası izleyebilmek için

² Mustafa SAKAL, "Kamu Harcamalarının Hacminin Ölçülmesinin Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi", *D.E.U. İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, s.111-122

harcamaların ekonomik ayırım açısından irdelenmesi gerekmektedir³. Aşağıda ekonomik ayırım esas alınarak harcamaların gelişimi incelenmeye çalışılacaktır.

A) CARI HARCAMALAR

Cari harcamalar, devletin yüklendiği kamu hizmetlerinin yapılması bakımından ihtiyaç duyulan idari hizmetlerin sağlanması ve sürdürülmesi ile ilgilidir. Bu nedenle cari harcamalar, ekonominin mevcut üretim kapasitesini kullanmak için gerekli mal ve hizmetlerin satın alınmasına yönelik olarak yapılmaktadırlar. Türk bütçe sisteminde yer alan cari harcamalar, kendi içerisinde personel harcamaları ve diğer cariler olarak iki alt başlık altında incelenmektedir.

1-Personel Harcamaları

Konsolide bütçe harcamaları; genel ve katma bütçeli kuruluşlarda çalışanların aylıklar, sözleşmeli personel ücretleri, işçi ücretleri, sosyal yardımlar, ek çalışma karşılıkları, tazminat ve ödüller, ödenekler, tedavi yardımı ve cenaze giderleri ile diğer personel giderlerini kapsamaktadır⁴.

Tablo 3'te personel harcamalarının yıllar itibariyle gelişimi görülmektedir. 1987 yılında 2 995 Milyar TL olan harcamalar 1998 yılında 3 katrilyon 871 trilyon TL düzeyine yükselmiştir. Dönem başında konsolide bütçe harcamalarının % 22,2'sini GSMH'nin % 3,9'unu teşkil eden bu harcamalar, dönem sonunda sırasıyla % 24,7 ve 0,7 düzeyinde gerçekleşmiştir. Burada emek faktörünün gerçek piyasa değerinden ödenip ödenmediği konusunu tartışmak gerekmektedir. Eğer devlet kamu kesiminde etkinlik ve verimlilik sağlamak istiyorsa bu faktörün gerçek piyasa değerini ödemek durumundadır⁵. Fakat böyle bir uygulama yapılırken devlet, kendisini

³ Nermin BIÇAK, *İdari ve İktisadi Kriterlere Göre Konsolide Bütçe Harcamalarının İncelenmesi*, Devlet Bütçe Uzmanlığı Araştırma Raporları Dizisi: 8, Maliye ve Gümrük Bakanlığı- Bümko, Ankara, 1987, s.15.

⁴ Öner, agt. 237-280

⁵ Şevki ÖZBİLEN, "Türkiye'de Bütçe Açıkları ve Bu Açıkların Finansmanı", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Sayı 11, Kasım 1996, S.43-53

"istihdam sağlayıcı" olarak görmemesi gereklidir. Devlet yeni istihdam alanlarının oluşması konusunda özel sektörü harekete geçirmesi ve bu şekilde işsizliği azaltma konusunda tasarrufta bulunmalıdır⁶.

Tablo 3: Personel Harcamalarının Gelişimi

Mali Yıl	Personel Harcamaları (Milyar TL)		BH (%)	PH*/K PH/GSM H (%)
	Nominal	Reel		
1987	2995	2995	22,2	3,9
1988	5053	2909,0	21,8	3,9
1989	12539	4421,3	29,1	5,0
1990	20465	4501,7	29,9	5,1
1991	49291	6532,9	37,2	7,7
1992	94076	7331,9	41,7	8,5
1993	169511	7953,7	34,5	8,4
1994	273062	6211,7	30,2	7,0
1995	502601	5904,8	29,1	6,3
1996	974148	6379,2	24,5	6,5
1997	2073140	7338,7	25,7	7,0
1998	3871005	7463,1	24,7	0,7

*PH: Personel Harcamaları

Kaynak:., age 1995 s.595; age.1998 s.567; age1992 s.28 ve ag.web sayfası

Ancak Türkiye'de personel rejiminin en belirgin özelliği kamu kesiminde kimin ne kadar ücret aldığını belirsiz hale getirecek bir mevzuat kargaşasının oluşturulması ve bu suretle şeffaflığın ortadan kaldırılması gerçeğidir. Her kamu görevlisi asıl aylığının yanında çeşitli biçimlerde yan gelirler elde eder ve ücret sistemi bu şekilde karmaşık bir hale gelir. Bu ortamın doğal sonucu olarak da baskı gücü yüksek kamu görevlisi grupları pastadan daha büyük pay alma savaşımı verirler⁷. Bunun yanında baskı gücü olmayan bir kısım meslek memurlarının diğer bazı mesleklere göre ücretlerinin zamanla düştüğü de bir gerçektir. Örneğin yirmi yıl önce en üst dereceden ücret alan bir profesör, bir generalle, en üst derecedeki hakimle, vali ile aynı

⁶ Kamil TÜĞEN, "Konsolide Bütçe Harcama ve Hizmet Yapısının Değerlendirilmesi", *Maliye Yazıları*, Ekim-Aralık 1993, s.52-63.

⁷ Erciş KURTULUŞ, "Kamu Harcamalarında Saydamlık", *Maliye Yazıları*, Sayı 55, Nisan- Haziran 1997, s.12-17.

ücreti alırken günümüzde binbaşı, on yıllık hakim, vali yardımcısıyla aynı maaşı alır duruma gelmiştir⁸.

2. Diğer Cari Harcamalar

Diğer cariler kalemi altında incelenen harcamalar, devletin temel fonksiyonlarının görülebilmesi için gerekli, personel harcamaları dışında kalan giderleri ifade etmektedir. Yolluklar, hizmet alımları, tüketim malları ve malzeme alımları, demirbaş alımları, diğer ödemeler harcama kalemlerinden oluşmaktadır⁹.

Tablo 4: Diğer Cari Harcamalarının Gelişimi

Mali Yıl	Diğer Cari Harcamalar (Milyar TL)		D.C.H*/KBH (%)	D.C.H/GSMH (%)
	Nominal	Reel		
1987	1542	1542	11,4	2,0
1988	2407	1385,7	10,4	1,8
1989	4121	1453,1	10,3	1,7
1990	6987	1536,9	10,2	1,7
1991	11245	1490,3	8,4	1,7
1992	20367	1587,3	9,0	1,8
1993	35937	1686,2	7,3	1,7
1994	74200	1687,9	8,2	1,9
1995	143344	1684,0	8,3	1,8
1996	312092	2043,7	7,8	2,0
1997	715158	2531,5	8,8	2,4
1998	1316835	2538,8	8,4	0,2

*D.C.H. :Diğer Cari Harcamalar

Kaynak:, age 1995 s.595; age.1998 s.567; age1992 s.28 ve ag.web sayfası

Tablo 4, diğer cari harcamaların gelişimini göstermektedir. Dönem başında 1542 Milyar TL olan harcamalar dönem sonunda 1 katrilyon 316 trilyon TL düzeyine yükselmiştir. Reel değerler dikkate alındığında ise 1987 yılında 1542 Milyar TL olan harcamalar, 1998 yılında 2538,8 Milyar TL olmuştur. Ancak dönem boyunca gerek konsolide bütçe harcamaları ve gerekse gayri safi milli hasıla içerisinde oransal olarak azalmıştır.

⁸ Şan ÖZ-ALP, "Ücretler", Serbest Kürsü, *Milliyet Gazetesi* Akdeniz İlavesi, 22 Temmuz 1999.

⁹ Öner, agt. 237-280

B-YATIRIM HARCAMALARI

Yatırım harcamaları, üretimi artıran, üretkenliği olumlu yönde etkileyen genellikle dayanıklı nitelikte ve faydası birden fazla yıla yaygın mallara yapılan harcamalar olarak tanımlanabilir. Yatırım harcamaları, ele alınan dönemde gayri safi milli hasılaya katkıda bulunmasının yanı sıra kamu sektöründe sermaye birikimine de yol açmaktadır. Yatırım harcamaları; makine, teçhizat ve taşıt alımları ile yapı, tesis ve büyük onarım harcamalarını kapsamaktadır.

Tablo 5: Yatırım Harcamalarının Gelişimi

Mali Yıl	Yatırım Harcamaları(Milyar TL)		YH*/KBH (%)	YH/GSMH (%)
	Nominal	Reel		
1987	2390	2390	17,7	3,1
1988	3564	2051,8	15,4	2,7
1989	5818	2051,4	14,5	2,5
1990	9882	2173,7	14,4	2,4
1991	19038	2523,2	14,3	3,0
1992	32691	2547,8	14,5	2,9
1993	57565	2701,0	11,7	2,8
1994	77016	1752,0	8,5	1,9
1995	102989	1209,9	5,9	1,3
1996	255356	1672,2	6,4	1,7
1997	640134	2266,0	7,9	2,1
1998	999320	1926,6	6,3	0,1

*YH: Yatırım Harcamaları

Kaynak:, age 1995 s.595; age.1998 s.567; age1992 s.28 ve ag.web sayfası

Yatırım harcamalarına ilişkin veriler Tablo 5' te görülmektedir. Nominal olarak 1987 yılında 2390 Milyar TL olan harcamalar 1998 yılında 999 trilyon 320 Milyar TL düzeyine yükselmiştir. Reel değerlerle dönem başında 2390 Milyar TL olan yatırım harcamaları dönem sonunda 1926,6 Milyar TL düzeyine inmiştir. İlgili dönem boyunca yatırım harcamalarının gerek Konsolide bütçe düzeyinde ve Gayri safi milli hasıla düzeyinde oransal olarak düşmüştür.

Son on beş yıldır kurulan hükümetlerin çoğu öncelikli amaçlarını "enflasyonu aşağıya çekmek" şeklinde kamuoyuna duyurmuşlardır. Bu amaca yönelik olarak yatırım harcamalarında kısıntıya gitmek kısa dönemde toplam talebi azaltacağından, ekonomide enflasyonist baskıları azaltıcı etkiler sağlayabilecektir.

Ancak, ekonomide kısa dönemde, enflasyonla mücadele etmek için yatırım harcamalarında yapılacak bir indirim uzun dönemde ekonominin üretim kapasitesini daraltıcı etki yapacak, bu yolla, ekonominin büyümesi ve gelecekte mal ve hizmet elde etme imkanı sınırlanmış olacaktır¹⁰.

C-TRANSFER HARCAMALARI

Transfer harcamaları, milli gelirden bir değişiklik meydana getirmeyen ve sadece satın alma gücünün bireyler ve sosyal gruplar arasında el değiştirilmesine neden olan harcamalar veya devletin tamamen karşılıksız olarak yaptığı parasal ödemeleri ifade etmektedir¹¹. Transfer harcamaları, kurumlara katılma payları ve sermaye teşkilleri, iktisadi transferler ve yardımlar, mali transferler, sosyal transferler, borç ödemeleri, fon ödemeleri, kamulaştırma ve bina satın alımları kalemlerinden oluşmaktadır¹².

Tablo 6 Transfer Harcamalarının Gelişimi

Mali Yıl	Transfer Harcamaları (Milyar TL)		TH*/KBH (%)	TH/GSMH (%)
	Nominal	Reel		
1987	5864	5864	43,4	7,8
1988	10422	6000	45,0	8,0
1989	16393	5780,32	41,1	7,1
1990	25021	5503,96	36,6	6,2
1991	52827	7001,59	39,8	8,3
1992	78264	6099,6	34,7	7,0
1993	227425	10671,2	46,3	11,3
1994	478176	10877,8	52,9	12,2
1995	975260	11457,9	56,5	12,4
1996	2419712	15845,6	61,0	16,1
1997	4621820	16360,8	57,4	15,7
1998	9427281	18175,4	60,3	17,7

TH: Transfer Harcamaları

Kaynak:; age 1995 s.595; age.1998 s.567; age1992 s.28 ve ag.web sayfası

Tablo 6, Türkiye'de 1987-1998 yılları arasındaki , Transfer harcamalarının gelişimini göstermektedir. 1987 yılında 5864 milyar

¹⁰ ATAÇ ve ATAÇ, agt. S.19

¹¹Üren ARSAN, " Transfer Giderleri", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,Cilt: XXXVII, No:1-2, Ankara, 1980, s.116

¹² Maliye Bakanlığı Bümko ,1995 Mali Yılı Hazırlama Rehberi

TL olan harcamalar 1998 yılında 9 katrilyon 427 trilyon TL düzeyine yükselmiştir. Konsolide bütçe içerisindeki oranı ise % 43,4'den % 60,3'e çıkmıştır. Gayri safi milli hasıla içerisindeki oranı ise % 7,6'dan % 17,7 düzeyine yükselmiştir. Bu rakamlardan ortaya çıkan sonuç konsolide bütçenin artık ekonomiye katkıda bulunan ve ona yön veren bir unsur olmaktan çıkıp, ekonomideki kaynakları tüketen bir yapıya dönüşmesidir. Bu oluşum şüphesiz transfer harcamalarının kendisi değil, devlet borçlarının bütçedeki faiz yükü ile hükümetlerin çeşitli amaçlarla yaptıkları tasarrufların bir neticesidir. Ama böyle bir tasarruf sadece çözümsüzlük yasası haline gelen bütçeyi gün geçtikçe işlevsiz kılmaktadır. Transfer harcamalarının oransal gelişimi incelendiğinde ise; dönem başında konsolide bütçenin % 43'ü, GSMH'nın yaklaşık % 8'ini tutan transfer harcamaları dönem sonunda sırayla % 60 ve % 17,7 düzeyine yükselmiştir. Böyle bir durum bize konsolide bütçelerin artık maaş ve transfer bütçesi olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 7; Faiz Harcamalarının Gelişimi

Mali Yıl	Faiz Harcamaları (Milyar TL)		Faiz H./ Transfer H. (%)	Faiz H./KBH (%)	Faiz H./GSMH (%)
	Nominal	Reel			
1987	226	226	38,6	16,8	3,0
1988	4978	2865,86	47,7	21,5	3,8
1989	8260	2912,55	50,3	20,7	3,5
1990	13966	3072,15	55,8	20,4	3,5
1991	24071	3190,32	45,5	18,1	3,7
1992	40298	3140,67	51,4	17,8	3,6
1993	116470	5465	51,2	23,7	5,8
1994	298284	6785,5	62,3	33,0	7,6
1995	576116	6768,52	59,0	33,4	7,3
1996	1497401	9805,78	61,8	37,8	9,9
1997	2277917	8063,59	49,2	28,2	7,7
1998	6176595	11908,2	65,5	39,5	11,6

Kaynak:, age 1995 s.595; age.1998 s.567; age1992 s.28 ve ag.web sayfası

Tablo 7' de borç faizlerinin yıllar itibariyle gelişimini görülmektedir. Konsolide bütçe borç faizleri kaleminde gerek nominal ve gerekse reel olarak büyük artışlar olmuştur. 1987 yılında 226 Milyar TL olan borç faiz ödemeleri dönem sonunda nominal olarak 6

katrilyon 176 trilyon, reel olarak ise 52 katlık bir artışla 11908 Milyar TL düzeyine yükselmiştir. Ayrıca faiz ödemeleri dönem başında transfer harcamalarının % 38,6'sını dönem sonunda %65,5'ini oluşturmuştur. Konsolide bütçe açısından bakıldığında ise % 16,8'den % 39,5 düzeyine, Gayri safi milli hasıladaki oranı % 3 düzeyinden % 11,6'ya yükselmiştir.

Kamu borçlarının faizleri tahvil sahiplerinin gelirlerini artırıcı olduğuna ve tahvil sahipleri de daha çok yüksek gelirliler olduğuna göre adaletsizliği arttırıcı sonuçlar meydana gelecektir. Zorlayıcı borçlarda faizler yüksek olduğu ölçüde, gelir dengesizliklerini giderici etkiler azalır. Yine bu borçlar artan oranlı olarak uygulanabildikleri ölçüde bu etkiler artar. Diğer taraftan dış borçlanmalarda kredileri özel firmalar kullanmaktaysa, düşük faiz oranları, yüksek gelirlili firmaların gelirlerini yükseltici yönde etkili olur. Ancak fiyatların kontrolü sağlanabildiği ölçüde bu transferler tüketiciye de aktarılabilirler. Özellikle tüketiciler düşük gelirlili gruplardan oluşuyorsa düzeltici etkilerden daha güçlü olur. Diğer taraftan dış borçlanmaların devletten devlete olması ve kamu değerlerinde kullanılması durumunda ise, kamu hizmetleri yoluyla yine bir transfer söz konusudur. Bu transferler faiz oranı düşük olduğu ölçüde olumlu yönde gerçekleşir.

İç borçlanmalar nedeniyle, Hazinesinin ödediği yüksek faiz geliri ciddi rant dağıtımını niteliğini almakta, belli rantiyeleri beslemektedir. Hükümetler bütçe kısır döngüsünde sosyal devlet olmanın zorunlu kıldığı asgari harcamaları yapmaya imkan bulamamaktadırlar. Ayrıca borç faizlerinin bütçe transferleri içindeki oranının sürekli artması ,bütçe gelirleri içinde borçlanmanın arttığının bir ifadesi olarak da kabul edilebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Konsolide bütçe harcamalarının ekonomik ayırım bazında incelendiği bu çalışmada;1987-1998 yıllarına ilişkin şu hususlar dikkati çekmektedir.

Konsolide bütçe harcamaları ilgili dönemde GSMH içerisindeki oranı yükselmiştir. Personel harcamalarının konsolide bütçe içerisindeki oranının % 22-% 24,7 gayri safi milli hasıla içerisindeki oranının % 3,9- % 0,7 olarak gerçekleşmiştir. Yatırım harcamalarının gerek konsolide bütçe harcamaları ve gerekse gayri safi milli hasıla içerisinde oransal olarak düştüğü dikkati çekmektedir. Bu oranlar sırasıyla % 17,7- %6,3 ve % 3,1- % 0,1'dir. İlgili harcamalardaki dönem boyunca görülen düşme hükümetlerin enflasyonla mücadelede orta ve uzun vadeli çözümler yerine kısa vadeli çözüm olan yatırımları kısma amaçları etkili olmuştur. Transfer harcamaları gerek konsolide bütçe ve gerekse gayri safi milli hasıla içerisinde rakamsal ve oransal olarak artış kaydetmiştir. Oransal olarak dikkate alındığında % 43,4-% 60,3 ve % 7,8-% 17,7 düzeyine yükselmiştir. Bu nedenle;

i-Siyasi iktidarların karar alma sürecinde bazı çıkar gruplarının devleti-hükümetleri kendi özel istekleri doğrultusunda yönlendirmeleri ve bu yönde baskı yapmaları söz konusudur. Bu nedenle hükümetler kamusal harcamalarda önceliği "kamuoyu" yerine "kamu yararı" olarak belirlemelidirler. Konsolide bütçe harcamalarının etkinlik ve verimliği mutlaka artırılmalıdır. Tüm kamu görevlileri; işin gerektirdiği yasal prosedüre dayalı denetim yanında hizmet ve çıktı denetimine de tabi tutulmalıdır.

ii-Konsolide bütçe harcamalarının GSMH'daki oranı nominal değil reel olarak azaltılmalıdır. Bunun için öncelikli hedef olarak bütçedeki faiz yükünü azaltacak tedbirler üzerinde durulmalıdır.

iii-Bakanlık sayısı azaltılmalıdır. Örneğin Türkiye'den on yedi kat daha zengin ve nüfusu 120 milyonun üzerinde olan Japonya on iki bakanlık ile yönetilirken Türkiye'deki bakanlık sayısı otuz dört bakanlık ile yönetilmektedir. Bakanlık sayısının fazlalığı, bir yandan yapay olarak bağlı kuruluşların sayısını yükseltirken, diğer yandan

çok sayıdaki kuruluş arasında yetki ve sorumluluk yönünden belirli bir karmaşa meydana getirmektedir. Böylece, herhangi bir kamu hizmeti birden çok bakanlığa bağlı kuruluşun sahasına girdiğinden söz konusu hizmet ya gereğinden daha çok ya da hiç bir kuruluş kendisini tam olarak yetkili görmediğinden yetersiz ya da kalitesiz olarak üretilmektedir.

KAYNAKÇA

ARSAN, Üren: " *Transfer Giderleri*", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: XXXVII, No:1-2, Ankara, 1980

BÜMKO: (Maliye Bakanlığı) : 1992 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi

DİE: 1995 ve 1998 Türkiye İstatistik Yıllıkları

KURTULUŞ, Erciş: " *Kamu Harcamalarında Saydamlık*", Maliye Yazıları, Sayı 55, Nisan- Haziran 1997

Maliye Bakanlığı : 1995 Mali Yılı Hazırlama Rehberi

ÖNER, Erdoğan: " *Türkiye'de Bütçe Harcamalarının Genel Bir Değerlendirmesi*",

Türkiye IX. Maliye Eğitim Sempozyumuna Sunulan Tebliğ, 6-8 Mayıs 1993, Silifke-Mersin

ÖZ-ALP, Şan: " *Ücretler*", Serbest Kürsü, Milliyet Gazetesi Akdeniz İlavesi, 22 Temmuz 1999

ÖZBİLEN, Şevki: " *Türkiye'de Bütçe Açıkları ve Bu Açıkların Finansmanı*", Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Sayı 11, Kasım 1996

SAKAL, Mustafa: " *Kamu Harcamalarının Hacminin Ölçülmesinin Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi*", D.E.U. İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 1

TÜĞEN, Kamil: " *Konsolide Bütçe Harcama ve Hizmet Yapısının Değerlendirilmesi*", Maliye Yazıları, Ekim-Aralık 1993

<http://www.muhasibat.gov.tr/mbulten>

**FAKÜLTEMİZDE GÖREV YAPAN
AKADEMİK PERSONEL**

İŞLETME BÖLÜMÜ

Prof. Dr. Nüket SARAÇEL
Prof. Dr. Halim SÖZBİLİR
Yrd. Doç. Dr. Süleyman DÜNDAR
Yrd. Doç. Dr. Ali ELEREN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ERKAN
Yrd. Doç. Dr. Belkis ÖZKARA
Yrd. Doç. Dr. Hülya ÖCAL
Yrd. Doç. Dr. Yusuf TOPAL
Öğr. Gör. Ahmet ERGÜLEN
Öğr. Gör. Oğuzhan AYDEMİR
Öğr. Gör. Tülay FİDANCI
Öğr. Gör. Derya KAHRAMAN
Öğr. Gör. Ali Rıza KAYMAZ

Öğr. Gör. Nurgül KESKİN
Öğr. Gör. Dr. Veysel KULA
Öğr. Gör. Yasin SEZER
Öğr. Gör. Alpaslan ÖZMEN
Arş. Gör. Veysel AĞCA
Arş. Gör. Mevlüt BAYDAR
Arş. Gör. Berfu İLTER
Arş. Gör. Tuğrul KANDEMİR
Arş. Gör. Nihat OKTAY
Arş. Gör. Kartal SOMUNCU
Arş. Gör. Birol TOPÇU
Arş. Gör. Cengiz YILMAZ

MALİYE BÖLÜMÜ

Prof. Dr. H. Hüseyin BAYRAKLI
Yrd. Doç. Dr. İ. Yaşar VURAL
Öğr. Gör. Dr. Muhammet KÖSECİK
Öğr. Gör. Dr. İsa SAĞBAŞ
Öğr. Gör. Dr. Selami SEZGİN
Öğr. Gör. Abdülkerim ÇALIŞKAN
Öğr. Gör. Ali DEĞİRMENDERELİ
Öğr. Gör. İbrahim DURSUN
Öğr. Gör. Kamil GÜNGÖR

Öğr. Gör. Hakkı ODABAŞ
Öğr. Gör. Ahmet TEKİN
Arş. Gör. Abdülkadir GÜLŞEN
Arş. Gör. Hanifi İRGİN
Arş. Gör. M. Ali SARILI
Arş. Gör. Hüseyin ŞEN
Arş. Gör. Naci Tolga SARUÇ
Arş. Gör. Harun CANSIZ

İKTİSAT BÖLÜMÜ

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AKGÖNÜL
Yrd. Doç. Dr. İsmail AYDOĞUŞ
Yrd. Doç. Dr. Erdal DEMİRHAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet KARAGÜL
Yrd. Doç. Dr. Jülide YILDIRIM
Öğr. Gör. Selçuk AKÇAY
Öğr. Gör. Ahmet İNKAYA
Öğr. Gör. Halil GÜNDOĞAN

Öğr. Gör. Mahmut MASCA
Öğr. Gör. Metin YILDIRIM
Arş. Gör. Hadiye ASLAN
Arş. Gör. Mustafa FİŞNE
Arş. Gör. Zülal SÖĞÜTLÜ
Arş. Gör. Yılmaz KILIÇASLAN
Arş. Gör. Harun ÖZTÜRKLER
Arş. Gör. Hülya VAROL (ARIK)

AYRILAN AKADEMİK PERSONEL

Prof. Dr. Aykut HEREKMAN	Öğr. Gör. Osman TEKİR
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN	Arş. Gör. İbrahim ACAR
Doç. Dr. Sait AÇBA	Arş. Gör. Turgay ARICIOĞLU
Doç. Dr. Muhammed AKDİŞ	Arş. Gör. Bülent ALTAY
Doç. Dr. Enver BOZKURT	Arş. Gör. Vedat AYBAR
Doç. Dr. Kemalettin CONKAR	Arş. Gör. Ece Aysun BİLGE
Doç. Dr. İlyas IŞIKLAR	Arş. Gör. Cüneyt DOLUNAY
Doç. Dr. Erdinç TUTAR	Arş. Gör. Gülten EREN
Yrd. Doç. Dr. Seval KARDEŞ	Arş. Gör. Afşin ERTEKİN
Yrd. Doç. Dr. A. Sami KÜKRER	Arş. Gör. Dilek GÜNEŞ
Yrd. Doç. Dr. Ö. Sezai ŞENEL	Arş. Gör. Haşim GÜNEY
Yrd. Doç. Dr. İsmail ÖZKAN	Arş. Gör. Samiye HANCIOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Hilmi UÇAN	Arş. Gör. Abdullah KESKİN
Yrd. Doç. Dr. Naim SÖNMEZ	Arş. Gör. Ramazan KÜÇÜKBIÇAKÇI
Yrd. Doç. Dr. Oktay ZAİF	Arş. Gör. Gönül OKÇU
Öğr. Gör. H. Hüseyin AKKAŞ	Arş. Gör. Mine OYMAN
Öğr. Gör. Fehmi AKIN	Arş. Gör. İbrahim ÖRNEK
Öğr. Gör. A. Kemal BAYRAM	Arş. Gör. İbrahim PEKTAŞ
Öğr. Gör. Yüksel ÇETİNER	Arş. Gör. Sami PINARAKAR
Öğr. Gör. Kerim ÇINAR	Arş. Gör. Hüseyin SARIKAMIŞ
Öğr. Gör. Hasan DURAN	Arş. Gör. Seyhan TAŞ
Öğr. Gör. Hasan KORKUT	Okt. Ahmet IŞIK
Öğr. Gör. Hüseyin KOÇAK	Okt. Murat KAPLAN
Öğr. Gör. Oktay NEMUTLU	Okt. Olcay NAKİLCİOĞLU
Öğr. Gör. Güray ŞALLI	Okt. İnci ÖZGÜVEN
Öğr. Gör. Meral ŞENTÜRK	

FAKÜLTEMİZDE GÖREV YAPAN İDARİ PERSONEL

Şerafettin AÇIKALIN
Dilek AYKUT
Osman CİĞERCİ
Mehmet ÇELİK
Salih ÇINAR
İsmail ÇİÇEK
Nadide DİLER
Ertuğrul DOĞAN
Ahmet GÜMÜŞTEKİN
Fadime İNER
Muammer KAHYA

Lale KARAKUŞ
İbrahim SATILMIŞ
Asuman SELVİ
Yusuf SEVİM
Abdil ÜLGER
Yahya YILDIRIM
Münevver TEMEL
Mustafa KEBAPÇI
Atilla ERCAN
Özlem GENELİOĞLU
Mine YUMLU

AYRILAN İDARİ PERSONEL

Mevlüt ACAR
Faruk AKMAN
Recep AKMAN
Hanife ARISOY
Fevziye ATALAY
Murat AYDOĞUŞ
Adalet BİLİCAN
Sıdıka BÜGE
Şadiye CANDAN
Selcan ÇELİK
Suat DAĞ
Raşit DEMİREL
İsmail EFE
Nilüfer ERDOĞAN
Arife EKİCİ
Fevzi GÜMÜŞ
Kadir GÜVEN
Basri IŞIK
Meral KANDEMİR
Nilgün KAYA
Veli KÜLER
Nimet KÖK
Fatih LEBLEBİCİ

Süleyman OĞUZ
Nursen ÖZAKINCI
Mehmet ÖZTEMUR
Fusun PASİN
Hasan SARIYER
Sevinç SELÇUK
Mustafa TAŞ
Nermin TEPE
Süleyman TURŞUCU
Mustafa TÜRK
Ömer YALÇIN
Şifa YURTER
Şükrü GENÇ
Şaban PINAR
Osman BAŞ
Halil BİRLER
Rabia İŞBİLİR
Nevzat ŞARLAK
Rüstem ÖZDİL
Yıldız KARACA
Abdullah AYDOĞDU
Gülseren CANATAN

